

T.C
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

**CUMHURİYET HALK PARTİSİ'NİN
DOĞU ÖRGÜTLENMESİ
(1923-1950)**

Murat TURAN

Danışman
Doç. Dr. Hakkı UYAR

2010

YÜKSEK LİSANS
TEZ/ PROJE ONAY SAYFASI

2007800748

Üniversite : Dokuz Eylül Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Adı ve Soyadı : Murat TURAN
Tez Başlığı : Cumhuriyet Halk Partisi'nin Doğu Örgütlenmesi (1923-1950)

Savunma Tarihi : 29.07.2010
Danışmanı : Doç.Dr.Hakkı UYAR

JÜRİ ÜYELERİ

<u>Ünvanı, Adı, Soyadı</u>	<u>Üniversitesi</u>	<u>İmza</u>
Doç.Dr.Hakkı UYAR	DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ	
Yrd.Doç.Dr.Nedim Yalansız Prof.Dr.Bayram BAYRAKTAR	DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ	
Yrd.Doç.Dr.Engin ÖNER	EGE ÜNİVERSİTESİ	

Oybirliği
Oy Çokluğu ()

Murat TURAN tarafından hazırlanmış ve sunulmuş "Cumhuriyet Halk Partisi'nin Doğu Örgütlenmesi (1923-1950)" başlıklı Tezi (X) / Projesi () kabul edilmiştir.

Prof.Dr. Utku UTKULU
Enstitü Müdürü

Yemin Metni

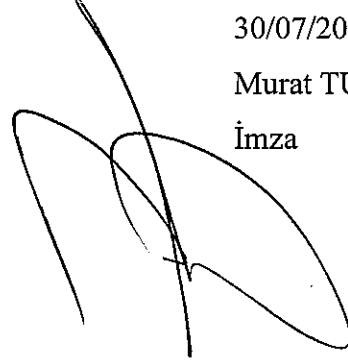
Tezli Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Cumhuriyet Halk Partisi’nin Doğu Örgütlenmesi (1923-1950)” adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih

30/07/2010

Murat TURAN

İmza

ÖZET
Yüksek Lisans Tezi
Cumhuriyet Halk Partisi'nin Doğu Örgütlenmesi
(1923-1950)
(Murat Turan)

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Anabilim Dalı
Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Programı

Cumhuriyet Halk Partisi'nin Doğu Örgütlenmesi (1923-1950)'nin konu edildiği bu çalışmada, öncelikle Cumhuriyet'ten evvel oluşan örgütlenme faaliyetlerinin hangi ölçekte olduğu, dönüşümsel olarak CHP'nin örgütsel tabanını nasıl hazırladığı anlaşılmaya çalışıldı. Meşrutiyet ve Milli Mücadele dönemlerinde oluşan deneyimlerin, CHP yöneticilerinin kararlarını nasıl etkilediği açıklanmak istendi. Parti'nin örgütlenme konusunda genelde yurt çapında özelde ise Doğu bölgelerinde geçirmiş olduğu değişimler, 1930 öncesi, 1930'lar ve 1943 sonrası evreler olarak ele alındı. Doğu bölgesinin siyasi temsilcilerinin toplumsal kökenleri hakkında yapılan analizler sonucunda, CHP'nin bölgede dayandığı toplumsal katmanların özellikleri belirtildi.

Araştırmada mümkün olduğunca birincil kaynakların kullanılmasına özen gösterildi. 1950 öncesi yayınlanmış eserlerden, yazışma belgelerinden ve de basından faydalanıldı. Parti-Örgüt-Doğu denkleminin dışına çıkmadan mevcut kaynaklar incelenip çıkarımlarda bulunuldu. Konuya soyut ve kavramsal yöntemlerle yaklaşılmayıp analize dönük bir yöntem tercih edildi. Doğu örgütlenmesindeki gelişmeler, dönemin koşulları göz ardı edilmeden uygun tarihsel bir fon içerisinde verildi.

Anahtar Kelimeler: CHP, Tek Parti Dönemi, CHP Örgütü, CHP'nin Doğu Örgütlenmesi.

ABSTRACT

Master Thesis

Eastern Organization of Republican Public Party

(1923-1950)

(Murat Turan)

**Dokuz Eylul University
Institute of Social Sciences
Department of History
Programme of Turkish Republic History**

In this study in which Eastern Organization of Republican Public Party was examined, we discussed firstly the extent of organization activities before Republic and then how CHP (RPP) prepared its own organizational base. We explored how experiences of National Struggle and Constitutional Monarchy affected decisions of CHP administrators. Party's evolutions, both throughout country in general and in Eastern regions in particular, are scrutinized as before 1931, 1930s and after 1943. as a result of analyses on ethnic origins of representatives of Eastern regions, properties of social layers of which CHP based on were listed.

In study, we tried to use primary sources incentively. Documents, publications and official reports before 1950 were used through this study. We kept to Party-Organization-East equation while making inferences. We adopted a methodology towards analysis, not cognitive and abstract ones. Both developments of Eastern organization and conjunctural conditions were mentioned historically.

Key Words: CHP, One Party Era, CHP Organization, Eastern Organization of CHP.

CUMHURİYET HALK PARTİSİ'NİN DOĞU ÖRGÜTLENMESİ (1923-1950)

YEMİN METNİ	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR	viii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

CUMHURİYET ÖNCESİNDEKİ SİYASAL VE ÖRGÜTSEL GEÇİŞLER

1.1. İTTİHAT VE TERAKKİ FIRKASI'NIN DOĞU BÖLGELERİNDE ÖRGÜTLENMESİ	10
1.2. İTTİHAT VE TERAKKİ FIRKASI ÖRGÜTLERİNİN MÜDAFAA-İ HUKUK CEMİYETLERİ'NE ETKİSİ	25
1.3. MÜDAFAA-İ HUKUK CEMİYETLERİ'NİN DOĞU BÖLGELERİNDE ÖRGÜTLENMESİ	29
1.4. MÜDAFAA-İ HUKUK CEMİYETLERİ'NİN CHF ÖRGÜTLERİNE DÖNÜŞMESİ	35

İKİNCİ BÖLÜM

DOĞU ÖRGÜTLENMESİNDEKİ GELİŞMELER

2.1. BİR OSMANLI MİRASI ASAYİŞSİZLİK VE ANADOLU'NUN GENEL GÖRÜNTÜSÜ	42
2.2. DOĞU BÖLGELERİNDE İLK ÖRGÜTLENME	48

2.3. ŞARK İSYANI VE BÖLGE YÖNETİCİLERİNİN KONUYA YAKLAŞIMI	53
2.4. CHF VE TPCF ÖRGÜTLERİNİN ŞARK İSYANI'YLA İLİŞKİSİ	63
2.5. DOĞU ÖRGÜTLERİNİN DARALTIKMASI VE CHF İLE UMÛMÎ MÛFETTİŞLİKLER'İN İLİŞKİSİ	71
2.6. UMÛMÎ MÛFETTİŞLİKLER'İN BÖLGE İDARESİNDEKİ İŞLEVİ	79

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1930'LAR VE ÖRGÜTLENMEDE ALGISAL DEĞİŞİM

3.1. ÖRGÜTSEL OTORİTERLEŞME	97
3.2. DOĞU ÖRGÜTLENMESİNDE HALKEVLERİ	102
3.3. DOĞU ÖRGÜTLENMESİNDE KÖY ENSTİTÜLERİ	116

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SİYASAL OTORİTE-YEREL OTORİTE İKİLİĞİ

4.1. ULUS-DEVLET İNŞASI VE BİR FEODAL YAPI ÖRNEĞİ: DERSİM	124
4.2. ÇİFTÇİYİ TOPRAKLANDIRMA KANUNU GİRİŞİMİ	138

BEŞİNCİ BÖLÜM

DOĞU ÖRGÜTLERİNİN YÖNETİMSEL NİTELİKLERİ

5.1. TAŞRA ÖRGÜTÜNÜ İZLEME AYGITI OLARAK RAPORLAR	144
5.2. MEBUS VE PARTİ MÛFETTİŞLERİ RAPORLARINDA DOĞU ÖRGÜTLERİ	149
5.3. KAPATILAN PARTİ ÖRGÜTLERİNİN YENİDEN AÇILIŞI VE SEÇİMLER	178
5.4. CHP'NİN DOĞU BÖLGELERİNDE DAYANDIĞI TOPLUMSAL	

TABAKA	195
SONUÇ	221
KAYNAKÇA	229

KISALTMALAR

a.g.e.	Adı Geçen Eser
a.g.m.	Adı Geçen Makale
A-RMHC	Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti
BCA	Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
Bkz.	Bakınız
BMGM	Başbakanlık Muamelât Genel Müdürlüğü
BMM	Büyük Millet Meclisi
CHF	Cumhuriyet Halk Fırkası
CHP	Cumhuriyet Halk Partisi
çev.	Çeviren
der.	Derleyen
DP	Demokrat Parti
haz.	Hazırlayan
İT	İttihat ve Terakki Cemiyeti/Fırkası
MHC	Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri
MKP	Millî Kalkınma Partisi
MP	Millet Partisi
No	Numara

SCF	Serbest Cumhuriyet Fırkası
s.	Sayfa No
ss.	Sayfadan Sayfaya, Sayfalar
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TpCF	Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası
TTK	Türk Tarih Kurumu

GİRİŞ

Türk devrimlerini, Osmanlı modernleşmesinden ayıran temel fark, kanun ve yönetim alanında kalmayıp bütün bir yaşamı, düşünce yapısını değiştirmeyi hedef alan bir proje olmasıydı. Köklü medeniyetlerin geliştiği bir coğrafya üzerinde, altı asırlık bir imparatorluğun bakiyesi olarak, devrimci yönelişlere girişen Kemalist kadronun, birçok dirençle karşılaşması muhtemeldi. Doğu bölgelerinin yüzlerce yıl taşıdıkları, güvenlikten yoksun şiddete yatkın bölge imajıyla, yeni yönetimin yurt genelinde tüm konularda ortak standartları yakalama gayreti, kaçınılmaz bir çatışmayı yarattı. Bölgenin kendine özgü yapısının doğurduğu isyan eylemleri, hem CHP'nin (Cumhuriyet Halk Partisi) siyasal örgütlenme biçimini hem de bölge idaresiyle ilgili yeni yönelişleri belirleyecek şekilde gelişmelere neden oldu.

Bölge halkının menşei hakkındaki, İranî asıllı, Arap asıllı, Orta Asya'ya dayalı Turanî bir ırk, yerli bir ırk, gibi tartışmalar ve değerlendirmeler bu çalışmada konu edilmeyecektir. Kendine özgü değerlere sahip bir bölgenin, CHP'nin örgütlenmesinde oynadığı rol neydi ve CHP'nin örgütlenmedeki yaklaşımları nelerdi gibi sorulara cevaplar aranacaktır.

Cumhuriyet Halk Partisi hakkında yapılan çalışmalarda araştırmacıları en fazla sıkıntıya sokan konu, Türkiye Cumhuriyeti ile yaşıt olan CHP'nin bir arşive sahip olmamasıdır. Öte yandan, Parti ile ilgili önemli kararların yer aldığı CHP Grup Tutanakları'nın 12 Eylül 1980 sürecinde kaybolması, Cumhuriyet Tarihi araştırmacılarının en temel referans noktalarından birisinin eksik olması manasına gelmektedir. Bu sebeplerden dolayı CHP tarihini araştırırken karşılaşılan zorluklar, bölgesel çalışma esnasında kendini daha fazla hissettirmektedir. Bu da Doğu bölgesi hakkındaki verilerin elde edilme sürecinde 1950 öncesine ait birçok eserin tüm koleksiyon boyutunda taranması gibi bir zorunluluğu yaratmaktadır. Bu çalışmada da kaynakların taranması sürecinde, Parti'nin hem genel manada hem de Doğu bölgesi ölçeğinde yürütmüş olduğu örgütsel girişimler ele alınıp incelendi.

Bu kısımda, bölgenin sosyolojik yapısına ve tarihsel süreç içerisinde geçirmiş olduğu idari-siyasi değişikliklere kısaca değinilecektir. İnceleme alanı olan Anadolu'nun Doğusu, XVI. yüzyılın ortalarına kadar emirlik düzeyindeki beyler tarafından idare edilmekteydi. Bölge, süreç içerisinde çeşitli devletler tarafından yönetim altına alındığında, yöredeki yerel otoritelerin/aşiret reislerinin konumu bazen güçlendi bazen de merkezi yönetime bağılıkları arttırıldı. Ancak bölgedeki herhangi bir aşiret veya emirlik, devlet kurabilecek kadar güçlü siyasi ve askeri bir organizasyon kuramadı. Osmanlıların bölge ile olan yakın ilişkisi, Safeviler'in, Osmanlı aleyhine genişlemesi karşısında düzenlenen Doğu Seferi sırasında gerçekleşti. Bu dönemki gelişmeler, bölgenin geleceği açısından belirleyici oldu. "*Osmanlı-Safevi mücadeleleri sırasında, Kürtler arasında derebeylik hayatının inkişafına müsait bir muhit çıktı. Beş sülale, hâkimiyetin, babadan oğula intikali suretiyle mevcudiyetini muhafaza etti.*"¹ Yerel otoriteler/aşiret reisleri böylece güçlü bir siyasal yapının parçası haline gelip, hükmettikleri topluluklar nazarında liderlik karizmalarını pekiştirdiler. Osmanlı Sultanı ile Safevi Şahı arasında, "*dağlık ve fakir Şarki Anadolu arazisinde*" yaşanan siyasi ve askeri mücadele sonrasında "*Osmanlı idaresi, Sünni-Şafi aşiretlerin beylerine uygun şartlarla ahidnâmeler bağışlayarak onları kendilerine bağlama yolunu seçti.*"² Sultan'ın kendisini destekleyen yerel otoritelere/aşiret reislerine özel bir toprak yönetimi imtiyazı vermesini Uzunçarşılı şöyle değerlendirmektedir:

"...Bunlardan başka Yavuz Sultan Selim zamanında devlete sadık kaldıkları için Bıyıklı Mehmed Paşa'nın arzıyla 'Yurtluk' ve 'Ocaklık' olarak Kürt beylerine ait büyük-küçük, bazı yerler sancak itibarıyla bu yerli beylere terk edilmişti. Bunların sancakları münhal olunca hariçten kimseye verilmeyip oğullarına, kardeşlerine ve en yakın akrabalarına verilirdi. Bu sancakbeğleri hangi eyalette ise o eyaletin beylerbeğisi ile beraber zeamet ve tımarlı sipahileri ile sefere giderlerdi. Bunlardan başka Mir Aşiretliği ismi ile Van, Diyarbakır, Şehrızor'da dört yüz kadar aşiret

¹ V.Mınorsky, "Kürtler", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 6, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, ss.1092-1101.

² Halil İnalıcık, "Osmanlılar" *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 12/ I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1979, s. 300.

*reislikleri vardı ki bunlar derece itibariyle sancakbeği ile birlikte sefere giderler, vefat ettiklerinde dirlikleri oğullarına, yoksa en yakınına verilirdi.”*³

XVI. yüzyılda, Bitlis'te hüküm süren Şerefhan'a ait olduğu kabul gören ve Farsça olarak kaleme alınan “Şerefname” adlı eserde, “hükûmdarları ve kralları, mensup buldukları aşiretlerin adıyla adlandırılırlar. Kale ve şehirlere sahip olan hükûmdarlar ise kale ve şehirlerin adıyla tanınırlar” biçimindeki açıklaması, feodal yapıyı izah eder. Bölgedeki yerel otoritelerin/aşiret reislerinin devlet kurabilecek kadar güçlü siyasi ve askeri bir yapıya sahip olamadıkları şu ifadeden anlaşılır: “Krallar, sultanlar ve diğer güçlü kuvvetli kimseler çoğunlukla Kürtlerin ülkesine göz dikmemişler ve bu ülkeyi istila etmemişler, sürekli işgal altında tutmamışlar, yalnız hediyelerini kabul etmekle ve sembolik bağlılıklarını sunmalarıyla yetinmişlerdi.”⁴

Bölgenin, tarihi süreç içerisinde oluşan kendine özgülük yapısının, devlete karşı olası tehdit alanı haline gelmemesi için bu yapısına uygun olarak, aynı şekilde kendine özgü bir idari yöntem uygulandı. Bu bilinçli yaklaşım şu neticeyi doğurdu:

*“Kürt beyleri iktidar konumlarını muhafaza etmek için Osmanlı yardımına şiddetle bağımlı hale geldiler ve Osmanlı Devleti, Kürt aşiret yapılarına müdahale etmek için elverişli bir ortam buldu. Devlet zoru ve yönetici ailelerin saygın bir soydan geldiklerine dair güçlü mit, grup dayanışmasını yeniden tanımladı ve koşullara bağlı grup dayanışmasının kusursuz bir örneğini oluşturdu.”*⁵

Bölge idaresinde, XIX. yüzyıla kadar bazı değişimler yapılsa da temelde eyalet sistemi korundu. 1864 Vilâyet Kanun ile eyalet, liva/sancak, kaza ve nahiye birimleri, aynı kalarak eyalet idaresi, merkezin görevlendirdiği vali tarafından yönetilen, vilâyet olarak değiştirildi. Bundaki amaç, yöredeki yerel otoritelerin/aşiret reislerinin konumu azaltıp merkezileşme yoluna gitmekti.⁶ Bölgenin denetim ağını güçlendirmek niyeti ile girişilen eylemler bu katmanlar tarafından tepkiyle

³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, Cilt: 2, TTK Basımevi, Ankara, 1949, ss. 572-573.

⁴ Şerefhan, **Şerefnâme**, (çev. Mehmet Emin Bozarslan), Yöntem Yayınları, İstanbul, 1975, s. 29.

⁵ Hakan Özöğlü, **Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği**, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005, ss. 69-75.

karşılandı. Birçok Osmanlı tipi modernleşme girişiminin karşılaştığı başarısızlık, bu konuda da gerçekleşti. Şöyle ki:

“Edindikleri kimi kötü alışkanlıkları terk etmek istemeyen, yöre ileri gelenlerinin köy, nahiye ve kaza idarelerini ellerinde bulundurmaları, hükümet merkezinden atanan vali ve kaymakamların bunlarla işbirliği yapmadan bölgelerinde etkin olmamaları, istenilen otoritenin sağlanmasını zorlaştırdı, derebeyleşme eğiliminde olan aileler uzun süre yönetimin bu kademelerinde etkinliklerini devam ettirdiler.”⁷

Cumhuriyet öncesinde *“memleket coğrafi bir realite olan vahdeti ihmal edilerek birbirinden ayrı memleketler şeklinde Rumeli ve Anadolu gibi büyük kısımlara ayrıldıktan sonra bunlar dâhilindeki vilâyetler ayrı ayrı mütalea edilirdi.”* 1941’deki Birinci Coğrafya Kongresi’nde alınan karar ile Türkiye, yedi coğrafi bölgeye ayrıldı.⁸ Ayrıca süreç içerisinde bazı iller ilçe, bazı ilçeler de il derecesine dönüştürülüp kimi yerleşim birimlerinin isimlerinde değişikliklere gidildi.⁹ Bu ve bunun gibi idari değişiklikler sadece Doğu ve Güneydoğu illerinde değil, Manisa, Yozgat, Kırşehir, Muğla, Adana, Artvin, Balıkesir, Bursa, Kırklareli, İçel, Uşak,

⁶ Kemal H. Karpat, **Osmanlı Nüfusu (1830-1914)**, (çev. Bahar Tırnakçı), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003, s. 46.

⁷ Musa Çadircı, “Türkiye’de Kaza Yönetimi (1840-1876)”, **Belleten**, Cilt: 53, Sayı:206, TTK, Ankara, s. 254.

⁸ **Birinci Coğrafya Kongresi, 6-21 Haziran 1941, Raporlar Müzakereler Kararlar**, T.C. Maarif Vekilliği, Ankara, 1941, ss. 76, 80.

⁹ Araştırmaya konu olan Doğu ve Güneydoğu bölgeleri, Cumhuriyetin başında, Beyazıt, Bitlis, Dersim, Diyarbakır, Elaziz, Ergani-Madeni, Erzincan, Erzurum, Ayıntap, Genç, Hakkâri, Kars, Malatya, Mardin, Muş, Siirt, Siverek, Urfa, Van illerinden oluşuyordu. 1926 yılındaki idari taksimatla yeniden düzenlemeye gidildi ve Genç, Ergani, Ardahan, Siverek, Muş, Dersim vilâyetleri kazalara çevrildi. 1928’deki idari taksimat ise şöyleydi: Beyazıt, Bitlis, Diyarbakır, Elaziz, Erzurum, Erzincan, Gaziantep, Hakkâri, Kars, Malatya, Mardin, Siirt, Urfa, Van. 1933’teki idari taksimatta yukarıdaki listeye ek olarak Muş da yer aldı. 1939’daki taksimatta ise Beyazıt, Ağrı olarak isim değiştirdi, Tunceli de il olarak listede yer aldı. 1950’ye kadar bölgelerdeki illerin geçirdikleri bazı değişiklikler şunlardı: Bingöl, Çapakçur adıyla önce Diyarbakır’a sonra da Genç’e, 1926’da ise Genç ilinin kaldırılmasıyla Elazığ’a bağlanan bu ilçe, 1929’da Muş’a bağlandı. Çapakçur ancak 1936’da il oldu, 1945’te ise Bingöl adını aldı. Bitlis, 1923-1929 tarihleri arasında il iken, 1929’da Muş’a bağlandı, 1936’da tekrar il haline getirildi. Hakkâri, 1926’da il oldu, 1933’de ilçe haline getirilerek Van’a bağlandı, 1936’da ise tekrar il haline getirildi. Tunceli, 1923-1925 yılları arasında Dersim adıyla il iken, 1926-1936 yılları arasında Elazığ’a bağlı bir ilçe, 1936’da Çemişgezek’e bağlı bir ilçe oldu, 1939’daki taksimata il olarak girdi. Van, 1923-1933 yılları arasında il iken 1933-1936 arası ilçe haline, 1937’de ise tekrar il haline getirildi.

Bkz. Tuncer Cavlak, **Cumhuriyet Döneminde İdari Taksimat ve Mülki Teşkilât (1923-1950)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 1990, ss. 62-100, 105-106.

Nevşehir, Sakarya, Samsun gibi yurdun farklı bölgelerindeki birçok idari birimde de yapıldı. “Yurdun idarî kabiliyeti ve âsaiyet vaziyeti ile iktisadî, ticarî, askerî, coğrafî ve etnografik durumları göz önünde tutularak mülkî taksimat üzerinde değişiklikler yapan kanun lâyhaları hazırlanıp ve bu lâyhalar meclisçe kabul buyuruldu.”¹⁰ İmparatorluk bakiyesine sahip olan ve de ulus-devlet modeline geçişi nihai hedef güden siyasal sistemin, bu türden eylemler içerisinde bulunması haklı gerekçelerle açıklanabilir. Cumhuriyet hükûmetlerinin sadece Doğu ve Güneydoğu illeri üzerinde bu tür çalışmalar yürüttüğünü belirtip, bundan hareketle olumsuz çıkarımlarda bulunmak yanıltıcı bir tavır olur. Unutulmamalıdır ki Cumhuriyet dönemi toplumsal ve kültürel yapı, sürekli değişen bir görüntü sergilediği için dinamiktir. 1950’den sonra başka özellikler taşıyarak varlığını sürdüren dinamizmin yaratmış olduğu oturma, yerleşme, istikrar konularındaki düzensizlik, Cumhuriyet Türkiye’sinin ana problemi olarak hep var oldu.

Doğu bölgelerinin aşiret temelli sosyolojik yapısını çözme konusu, Cumhuriyet yöneticilerinin üzerinde en fazla mesai harcadıkları konuların başında yer aldı. Cumhuriyet öncesinde, “*Vilâyet-ı Şarkîye*” olarak isimlendirilen Doğu ve Güneydoğu bölgeleri gerek toplumsal kültür ve yaşayış yönünden gerekse dini ve etnik renklilik bakımından diğer bölgelerle mukayese edildiğinde belirgin farklılıklar gösteren, medeniyetlerin dört yol ağzı konumunu sahip bir alandır. Türk, Kürt, Arap, Acem, Fars gibi unsurların bir arada var olduğu bölge, İslamiyet’in Sünnî, Şafî, Şîî ve Anadolu Aleviliği formunun yanında, Hıristiyanlığın Süryani, Nasturi gibi formlarının ve Yezidi inancına sahip insanların bir arada varlığını sürdürdüğü geniş bir alandır. İnsanlık tarihinin en eski yerleşim yerlerinden bir olarak kabul gören bu bölgede eski medeniyetlerin yaşayış ve düşünüş biçimlerinin örf ve adet, şeklinde bölge insanları üzerinde etkili olduğu da düşünülürse bölgenin nasıl özel bir yapıya sahip olduğu daha iyi anlaşılır.

Bölgenin sosyolojik ve kültürel yapısı incelendiğinde aşiret biçimindeki sosyal organizasyonların varlığı göze çarpar. Aşiret yapısı, asırlar boyunca bölgenin geçirmiş olduğu deneyimlerin bir neticesi olduğu gibi, bu yönüyle hem Osmanlı

¹⁰ *On Beşinci Yıl Kitabı*, Cumhuriyet Halk Partisi, Ankara, 1938, s. 73.

modernleşmesi sürecinde hem de Cumhuriyet inkılâpları sürecinde kalıtsal bir problem olarak sorun teşkil etti. Değişime ve gelişime kapalı, dirençli bir sistemin etkili gücü olan aşiret sistemini çözümlenmeden, Cumhuriyet hükûmetlerinin bölge üzerindeki uygulamalarını anlamak güçleşir.

Aralarındaki dil, din, kültür, soy/kan/akrabalık bağlarının esas alındığı aşiret türü sosyal yapılanma, “ *bizlik duygusu ve değerlerinin ve anonim ilişkilerinin önemli rol oynadığı daima bir reisin liderliğinde hareket eden ilkel bir toplumsal ve siyasi şekildir.*”¹¹ Aşiret sisteminde, yüzlerce yıl yoğrularak oluşan ve kabul gören değer yargıları “*süreç içerisinde aşireti yönlendiren sosyal birer norm oldu. Bunlar daha sonraki kuşağa aktarılarak gelenek haline geldi. Bunların çerçevesi çizilerek töreye dönüştü. ‘Bizlik duygusu’ aşiretlerde çok gelişmiştir. Bu duygu tarihi süreç içerisinde aşirete her türlü olay karşısında birlikte saldırı ve birlikte savunma mekanizması geliştirdi.*”¹² Zaman içerisinde oluşan bu duygu “*aşiretler arasında bitmek tükenmek bilmeyen çatışmalara yol açtı ve bu çatışmalar sonunda aşiretler, üstün, soylu, hanedan veya sıradan aşiretler diye kademelendi.*”¹³

Aşiret sistemi geniş bir grup olarak düşünülürse, kendiliğinden oluşan köklü standart normların varlığından bahsedilebilir. Böyle yapılarda aşiret reisi, toplumsal statüsü yüksek bir otorite özelliği taşır. “*Bu otorite, normal olarak grup tarafından meşruluğu tanınmış bir otoritedir. Zira buna sahip olan birey, ya hiyerarşik olarak üst bir konumdadır, ya da grup veya örgütün tanıdığı bir yetkinliği vardır. Bu nedenlerle, grup üyesi olan kişiler, sistem içinde dikte edilmiş normlara uyararak ve herhangi bir şiddete maruz kalmadan, grup içinde öngörülmuş olumlu veya olumsuz yaptırımlar sistemi nedeniyle emirlere itaat ederler.*”¹⁴ Böyle bir sosyal yapı içerisinde yaşayan kişiler, çevrenin sunduğu şartlar ve etkileşimler sayesinde, “*birey yitimine*” uğrayarak, kitle içinde hareket edenin kendileri değil, kitlenin ta kendisi olma durumunu yaratırlar.¹⁵

¹¹ İsmail Beşikçi, *Doğu Anadolu'nun Düzeni Sosyo-Ekonomik ve Etnik Temeller II*, Yurt Kitap Yayınları, Ankara, 1992, ss. 381-382.

¹² Ahmet Özer, *Doğu Anadolu'da Aşiret Düzeni*, Boyut Yayınevi, İstanbul, 1990, s. 89.

¹³ Beşikçi, a.g.e., ss. 381-382.

¹⁴ Nuri Bilgin, *Sosyal Psikoloji*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir, 2009, ss. 87-88.

¹⁵ Bilgin, a.g.e., s. 94.

Bölgelerin iklim ve coğrafi özelliklerine göre durumlarını şekillendiren aşiretler “yaşamını idame ettirebilmek için hem doğa koşullarına hem de diğer aşiretlere karşı savaşmak, gücünü ortaya koyup varlığını sürdürmek durumundadırlar. Bu yaşam biçimi kendine has gelenek, görenek ve kurumlar üretmektedir.”¹⁶ Aşiret temelli sosyolojik yapı içerisinde yaşayan bireylerin aralarındaki bağlar kuvvetlidir. “Kan bağı çok kuvvetli olmakla birlikte, sürekli gündemde tutulması, diğer ailelere ve giderek diğer aşiretlere karşı ailenin güçlü bir birlik olma eğiliminden kaynaklanmaktadır. Geniş ailenin güçlü aile sayılması, yörede aşiretlerin güçlerinin insan sayısının çokluğu ile ölçülmesi geniş aile yapısının oluşumuna etki etmiştir. Aşiretlerde iç evlilik tipi daha yaygındır. Bunun sebebi aşiretin kendi içinde daha yakın bağlarla hızla çoğalması isteğinden kaynaklanır. Yakınlık derecesi arttıkça sorunlara ortak çözüm arama diğer aşiret ve toplumsal birliklere karşı birlikte hareket etme ve karar alma süreci kolaylaşır. Fedakârlık ve feragat artar.”¹⁷

Anadolu coğrafyasının, dinleri kaynaştırma/harmanlaştırma özelliği, bölgeler arası törelerin ve kültürlerin farklılaşması gibi sosyolojik alt yapıların oluşumuna etki etti. Bu farklılık, Doğu bölgelerindeki ruhani hanedanlıkların varlıkları ile kendini gösterir. Bölgedeki yerel otoritelerin/aşiret reislerinin kimisi en büyük sosyal birim olan aşiret sisteminin reisi olmanın yanında belli bir dini kolun lideri konumunda da bulunurlar. “Doğu Anadolu’da toprak ağalığına, yani toprağa ve aşiret sistemine dayanan feodaliteler olduğu gibi, dine dayanan yani teokratik feodaliteler de vardır.”¹⁸

Doğu bölgelerinde dini misyonlarını yerine getiren ruhani teşkilâtlar, bir tür dini bürokratik hiyerarşi oluştururlar. Bu teşkilâtların liderleri sadece öte dünya boyutu ile ilgilenmeyip aynı zamanda idari, siyasal ve sosyal niteliklere de sahiptirler. Bölgede dini görevliler olarak faaliyette bulunanların taşıdığı unvanlardan olan seyitlik, dedelik ve şeyhlik makamları bölgelerin en önemli gerçeğidir.

¹⁶ Özer, a.g.e., ss. 23-25.

¹⁷ Özer, a.g.e., ss. 66-70.

¹⁸ Beşikçi, a.g.e., ss. 139, 353.

Aşiretlerin bazılarının belli bir tarikatın şeyhine/pîrine bağlılıkları vardır. Dini motiflerin/öğelerin ağırlığının hissedildiği bu coğrafyada, çevreden yüceltilen kimsenin ‘erdiği/endirildiği’ görülür. Farklı sebeplerden ötürü insanların bunaldığı dönemlerde bu ‘erenler’ bir tür ‘yol gösterici, kurtarıcı’ olabilmektedirler. Bölgedeki dinsel yönelişler, yüzlerce yılın kültürel, folklorik birikiminden ve renklerinden oluşan zengin bir mabdan ilhamını almaktadır. Aynı değerlere inanan insanların bir takım dini sembollerin, makamların etrafında toplanıp ortak hareket etmeleri teşkilâtlı bir yapı yarattı. Bruinessen’in görüşüne göre bölgedeki dini görevliler, toplumsal saygınlıklarını kendileri belirliyorlardı:

“Birçok şeyhin değişik aşiretlerden müritleri olduğundan aşiretler arasında ortaya çıkan ihtilaflara çözüm getirici bir rol oynayabildiklerinden, ikametgahlarının stratejik olarak iki üç aşiretin yaşadığı bölgenin kesiştiği bir yerde olması tercih edilirdi. Eğer bir şeyh, aşiret reisleri arasında ün ve saygı kazanabilirse ve özellikle de belli bir aşiretle yakın ilişki içinde olmaya dikkat ederse, aşiretler arasında çatışmalarda arabulucu olması için ona başvurulurdu.”¹⁹

Bölgede yaşayan bireyin, mevcut dini örgütlerden ve makamlardan etkilenmeden özgür iradesiyle siyasal tercihini kullandığını söylemek zordur. Aşiret sistemi ile siyaset mekanizma çoğu zaman bir paralellik söz konusudur. Bu aynılık durumu şöyle oluşur:

“Aşiret sisteminde politikaya filen katılan yalnızca aşiret reisliği müessesesi ve müessesenin çevresinde oluşan aşiret reisinin yardımcı ve danışmanları durumunda olan ileri gelenlerdir. Aşiretin geri kalan çoğunluğu ise, destekleme, oy verme, maddi manevi yardım sağlama biçimi ile politikaya katılırlar. Bu politik katılım politikaya olan yakınlıktan ziyade aşiretin prestiji ve aşiret reisinin şanı ve hatırı içindir. Bazen birkaç aşiret bir araya gelip bir adayı desteklemektedirler. Kazanmanın bir prestij ve şeref sayıldığı seçimler bazen sert ve kanlı mücadelelere dönüşür.”²⁰

¹⁹ Martin Van Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, ss. 366, 370.

²⁰ Özer, a.g.e., ss.111-112.

Aşiret sistemi ile siyaset mekanizması arasındaki organik bağın dahada güçlenmeye başladığı dönem 1946 ve sonrasına rastlar. Öyle ki artık partililik mücadelesi için gerekli şart olan ikinci bir Parti de mevcuttu. Yerel otoritelerin/aşiret reislerinin tercih hakları doğmuştu:

“Memurlarla ve yöneticilerle olan sıkı ilişkileri özellikle de çok partili dönemde iki büyük siyasi partiden birine ya da dahası yakın hısımları aracılığı ile her ikisine birden katılmaları kendilerine önemli çıkarlar sağlama ve köylü üzerinde de etkilerini artırma olanağı veriyordu.”²¹

²¹ Özer Ozankaya, *Toplumbilim*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1986, ss. 243-244.

BİRİNCİ BÖLÜM

CUMHURİYET ÖNCESİNDEKİ SİYASAL ve ÖRGÜTSEL GEÇİŞLER

1.1. İttihat ve Terakki Fırkası'nın Doğu Bölgelerinde Örgütlenmesi

Osmanlının altı asır sürdürdüğü 'Osmanlı Barışı' XIX. yüz yıldan itibaren çözülmeye başladı. Osmanlı milletlerini bir arada tutan 'büyü' bozuldu ve XX. yüzyılın başlarından itibaren 'devin gürültülü çöküşü' hızlandı. Birbiri içerisine dâhil olmuş, girift bir görüntü sergileyen kurtuluşçu akımların ortaya çıktığı 'Hürriyet dönemi', Cumhuriyet dönemini birçok yönden etkiledi.

Meşrutiyet sürecinde 'Devleti yıkıyorsunuz!' biçiminde suçlanan Türk siyasi tarihinin ilk örgütlü yapısı olan İT (İttihat ve Terakki Cemiyeti/Fırkası), 1908'den 1918'e kadar ülke yönetimini elinde tutup, Sultan'ın hüküm ferman iradesinin büyük kısmını kendisi kullandı.²² Henüz cemiyet durumundayken düzenlenen 1908 kongresinde oluşturulan nizamnamede, cemiyet beş birim olarak belirlendi. Bunlar, Umûmî Kongre, Merkezi Umûmî, Vilâyet Heyeti Merkeziyeleri, Kaza ve Nahiye Heyeti Merkeziyeleri ve de Kulüplerdi. Fırka ile cemiyetin birleştirildiği 1913 kongresinde oluşturulan, merkeze bağlı Kâtibi Mesul'lerin yönetimindeki örgütlenme biçimi, taşra teşkilâtı açısından önemliydi.²³ Cemiyetten Fırka'ya geçiş ve otoriter/merkezi bir yönetim tarzı uygulamak konusunda İT ile benzerlik taşıyan CHF (Cumhuriyet Halk Fırkası), taşra örgütlenmesinde İT ile aynı yöntemi kullandı.

Fırka'nın taşranın her hangi bir yerinde örgütlenebilmesi için Fırka'nın, İttihatçı çizgisine yakın, eğitilmiş, bürokrat kademesinden olan Türk gençleri tercih edilirdi. Bu niteliklerin tümüne sahip kişiler bulunamadığında bazı şartlardan vazgeçilebilirdi. Bürokrat kademesinden birisi bulunamadığında yöredeki meslek sahibi kişilerle bu örgütlenme yaratılmaya çalışılırdı. 1908 nizamnamesinin 4. maddesinde, "*İkinci madde mucibince Heyeti Merkeziye tesisi ve bunların*

²² Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952*, Doğan Kardeş, İstanbul, 1952, s. 180.

²³ Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952*, ss. 196-197.

merbutiyetinin tayini Merkezi Umûmî'nin takdirine muhavveldir" denmesinden anlaşılacağı üzere İT örgütlenme aşamasını, kontrollü ve merkezîyetçi şekilde gerçekleştirmek istemektedir. Fırka, herhangi bir idari birimde İttihatçı niteliklere uygun zemin göremezse orada örgüt kurmayabilirdi ve ya tercih etmemesine rağmen zorunlu olarak bir örgüt kurduğunda o alandaki örgütünü yoğun bir denetim mekanizması içerisinde denetliyordu.²⁴

Gerek mensuplarının birçoğunun İT'nin içerisinde aktif olarak çalışmalarının etkisi ile gerekse fırkacılık anlamındaki genel siyasal birikim ve deneyimlerin bir yansıması olarak, CHF'nin örgütlenme hakkındaki yönelişlerinde benzerlikler görülür. İleride de ele alınacağı gibi, 1925 Şark İsyanı sonrasında Fırka'nın ne olursa olsun örgütün devamlılığı ilkesiyle hareket etmemesi hattâ 1933'te Doğu'daki üç il örgütünün "*Fırka'nın nizamlı çalışmasında faydalı olacak bir yürüyüşle gidemiyorlardı*" gerekçesi ile kapatılması örgütsel düşünüş açısından iki Fırka'nın benzerlik taşıdığını gösterir.

Balkan coğrafyası, İttihatçı eğilimler ve de girişimler açısından Anadolu'ya göre daha uygun bir zemindi. Fırka'nın burada doğması ve gelişmesi, ordunun bölgede yoğun biçimde bulunması ve de askerlerle Fırka'nın organik bağının bulunması gibi etkenler Fırka'nın bölgedeki varlığını ve çalışmalarını kolaylaştırıyordu.²⁵ Bir asırdan fazla savaşların ve gerilimlerin merkezi olan Balkan coğrafyası, Osmanlı askeri erkânının en fazla duyarlılık beslediği alan olup, olası tehlike algısının merkezinde yer aldı. Askeri teşkilâtın güçlü olduğu coğrafyada, İttihatçı dünya görüşüne yakın kişilerin örgüte dâhil edilmesi Anadolu'ya göre daha kolaydı. Öte yandan Anadolu'nun Doğu bölgesine yönelen Rus/Ermeni saldırılarının önlenmesi için bölgede güçlü bir ordu teşkilâtı mevcuttu ve bu teşkilât içerisinde de İttihatçı kişilerin varlığı elbetteki söz konusuydu. Tüm ülkede savaş şartlarının yaşandığı bir dönemde Fırka mensupları, bölgede genel anlamda zayıf olduğu için yerel otoritelerle/aşiret reisleriyle ve eşrafla çatışmanın fayda getirmeyeceğini anlayıp bunlarla birliktelik yoluna gitti.

²⁴ Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1987, s. 161.

²⁵ Akşin, a.g.e., ss. 162-163.

Tanın'de yayınlanan 1916 kongre tutanakları incelendiğinde teşkilât kurmadaki izlenen yöntemden şöyle bahsediliyordu:

“İttihat ve Terakki, 1913 yılı kongresinde kendisine Avrupa'daki benzerleri gibi düzenli bir teşkilât oluşturmak istemiş ve bunu başarmıştı. O zamana kadar gerek hükümetle olan ilişkisi, gerek partinin yasama organı ile olan bağları kesin ve esaslı bir şekilde kararlaştırılmamış ve belirlenmemiş olan cemiyet, metotlu bir faaliyet izleyemiyor, bundan dolayı da birçok sakıncalar doğuyordu. 1913 yılında bu duruma artık son vermek, ülkede ilim ve metot esaslarına dayanan bir siyaset makinesi kurmak üzere, partiyi Avrupa'da olduğu gibi bir teşkilâtla donatmaya karar verildi. Biri yurt içinde kurulan kulüplerden diğeri de yasama organları arasında oluşacak parlamento kurullarından birleşik iki şubeye ayırmak ve bunları da sonuç olarak bir merkezde toplamak düşünülmüştü. Bu en düzenli Avrupa fırkalarında da böyleydi.”²⁶

“Sosyal ve kültürel işlerle meşgul olacağını zahiren beyan eden İttihat ve Terakki, kulüpleri vasıtasıyla halkı yükselteceğini ilan etmişti.”²⁷ Kulüpler, 1913 tüzüğü ile sancak merkezlerinde kurulup Fırka'nın ocak teşkilâtı fonksiyonunu yerine getiriyordu. Kulüpler, Fırka ile ilgili konularda konferansların verildiği ve de *“Heyeti Merkeziyece”* uygun görülen toplantıların düzenlendiği yan bir kuruluşdu. Kulüplerin meydana getirilmesinde ve idare sürecinde merkezin denetimi yoğun şekilde hissedilmekteydi. Kulüpler, yönetim kuruluna sahip değillerdi. Kulüplerin müdürlük görevini, yönetim kurulunun onayından geçen seçilmişler değil atanmışlar üstlenmekteydi.²⁸

²⁶ Eşref Yağcıoğlu, *İttihat ve Terakki'nin Son Yılları 1916 Kongresi Zabıtları*, Nehir Yayınları, İstanbul, 1992, s. 44.

²⁷ Galip Vardar, *İttihad ve Terakki İçinde Dönerler*, (haz. Samih Nazif Tansu), İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1960, s. 64.

²⁸ Mehmet Kabasakal, *Türkiye'de Siyasal Parti Örgütlenmesi (1908-1960)*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1991, s. 65.

Kulüpler dışında İttihatçı düşünüşe yakın olan kuruluşlarda mevcuttu. Fırka, 1913 kongresinde kendisini, *“İttihat ve Terakki Cemiyeti, program ve aşağıda gösterilen tüzüğü kabul eden Efrad-ı Osmaniye ve gazeteler ve zümrelerden meydana gelen bir siyasi fırkadır.”* biçiminde geniş bir yapının temsilcisi olarak tanımlıyordu. *“Zümre”* olarak ifade edilen unsurlar Türk Ocakları, Köylü Bilgi Cemiyeti ve Osmanlı Maarif Cemiyeti gibi organizasyonlardı. Bkz. Tefik Çavdar, *İttihat ve Terakki*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, ss. 88-94.

Fırka'nın, teşkilatlanma konusunda yaşadığı sıkıntılar 1916 kongresinde şöyle dile getirildi:

“Ülkenin tek teşkilâtı demek olan İttihat ve Terakki Fırkası yerine getirmeye çalıştığı görevleri için her tecrübeden yararlanıyor. Özellikle kendi kendisini düzeltmek konusunda büyük dikkat gösteriyor. Eğer işlerimiz iyi gitmezse bilmeliyiz ki bu iyi niyet veya insan eksikliğinden değil belki de teşkilâtsızlığımızdan, özellikle siyasi sistemlerimizin bozukluğundan ileri gelir. İttihat ve Terakki Fırkası, reformun ilk defa kendisinden başlaması gerektiğini anlamış ve her tecrübeden yararlanmaya karar vermiştir. Kendisi için böyle ciddi ve metotlu bir teşkilât yapmaya çalışan parti, vatan için herhalde hayırlı bir hizmetçi olur... Bu gün ki teşkilâtımızda idari işler o kadar uzun bir birine bağlı bulunuyor ki, merkezden çevreye doğru giden fikirlerin yollarda ya büsbütün takılıp kalması yahut büsbütün başka şekillere girmesi her gün olan durumlardandır. Vilâyetlerin sayılarını çoğaltmak sınırlarını daraltmak ve aradan sancakları kaldırmak suretiyle elde edilecek yarar gerçekten önemli olacaktır.”²⁹

Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde İT'nin teşkilatlanma tarihinin, 1890'lara kadar indiğini belirten M. Şükrü Hanioğlu, cemiyetin örgütlenme biçimini iki yönlü olarak açıklamaktadır:

“...Bunlardan birincisi cemiyetin o bölgede bir şube oluşturma gayretinden tamamen bağımsız olarak, söz konusu mahalle sürgün olarak giden kimselerin oluşturdukları organizasyonlardır. Bunların bir bölümü çevrenin koşulları nedeniyle fazla bir etkinlik sağlayamamışlardır. Bu gruplardan bir kısmının Elazığ'da faaliyette bulunduğu anlaşılmaktadır. Ancak çevre koşulları burada etkinliği önlemiş ve bu şubeler önem kazanamamıştır. Aynı durumda olan kimselerin oluşturduğu bir kısım şubeler çevrenin olumlu koşulları ve bölgede askeri birlikler bulunması sonucunda önemli etkinlikler kazanabilmişlerdir. Örneğin Erzurum'da bu koşullar altında oluşturulan şube, Paris merkezi ve Murat Bey'den aldığı talimatlar çerçevesinde faaliyete geçmiş, ordu mensupları ile yakın temas kurmuş ve gene

²⁹ Yağcıoğlu, a.g.e., ss. 46, 47, 53.

aldığı emirler doğrultusunda Ermeni komitacıları ile temas imkânın aramaya başlamıştır. Bunun dışında ikinci tipe örnek olan en önemli organizasyon, Suriye merkez şubesine bağlı olarak teşekkül ettirilmiş ve bu teşkilât 1897’de çok geniş bir ihtilal hareketini gerçekleştirmek üzere iken su yüzüne çıkartılmış ve çökertilmiştir. Bu önemde olmamakla birlikte sürgün ve görevle gelen subaylar tarafından tohumları atılan Diyarbakır şubesi daha sonra gelişmişse de o dönemde faaliyetlerine imkân bulamamıştır.”³⁰

Bölgeye sürgün olarak gönderilen ve bölgede İttihatçı çalışmalarda bulunan, Teşkilâtı Mahsusa’ da ve Mütareke yıllarında M.M. Grubu Başkanlığı’nda bulunan Süvari Albayı Hüsameddin Ertürk, sürgün edilme konusunu şöyle dile getirmektedir:

“Meşrutiyeti memlekette yeniden tesis etmek azmiyle, hürriyetperver arkadaşlarla beraber çalıştığımız günlerde, içimizden ben de diğerleri gibi sürgüne mahkûm edilmiş, Erzurum’un yolunu tutmuştum. Oraya vardığım zaman Erzurum’da kaynaşan bir gençlik ve zabitan kütlesiyle karşılaşmış, adeta sevinmiştim. Meşrutiyet’in İlanı’na takaddüm eden günlerde eğer orada bulunan Vali Arnavut Abdülvahab Paşa, Örfi İdare’yi ilan etmemiş olsaydı, Erzurumlu vatanperverleri Sinop Kalesi’ne sevk etmemiş olsaydı, Erzurum, Hürriyetin İlanı şerefini, Manastır ve Selanik’in elinden almış olacaktı.”³¹

Erzurum’un, “Hürriyetin İlanı şerefini” taşıyabilecek kadar siyasallaşmış atmosferini Ertürk şöyle betimlemektedir:

“Paris’ten bilhassa Meşveret Gazetesi geliyordu. Bunları Van, Bitlis, Diyarbakır, Muş’a, Erzincan’a gönderiyorduk... Nihayet Erzurum’da bir baskın tertip edilmişti. Hürriyetperverlerden, zabitan ve vâızlardan mürekkep bir kalabalık postaneyi işgal etmişti. Buradan Yıldız Sarayı’nın telgrafhanesi bulunmuş makine başına gelen Arap İzzet Paşa’dan, Erzurumluların Meşrutiyet’in İlanı hususunda

³⁰ M. Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasi Örgüt Olarak ‘Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti’ ve ‘Jön Türklük’, (1889-1902)*, Cilt: 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, ss. 194-195.

³¹ Hüsameddin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, (haz. Samih Nazif Tansu) , Hilmi Kitabevi, İstanbul, 1957, s. 61.

duydukları kuvvetli istek ve heyecanın Padişah'a arzı istenmişti. Abdülhamit'in sadık bendesi Arap İzzet Paşa, telgrafla halkın bu meşru isteğinin zatı şahaneye arz edileceğini ve temennilerin yerine getirileceğini vaat etmişti. Fakat az sonra Erzurum Valisi azledilmiş, yerine Arnavud Abdülvahap Paşa tayin edilmiş, o da Yıldız'dan aldığı emirleri yerine getirmeye başlamıştı. Padişahı telgraf başına çağırınların hepsi tutulmuş, tazyik edilerek söylettirilmişlerdi. Birçok vatanperver bu yüzden Sinop Kalesi'ne yollanmıştı. Abdülvahap Paşa, benim ve bütün zabitanın tevkifini istemişti. Fakat Erzincan'daki 4. Ordu Müşiri Çerkes Zeki Paşa buna müsaade etmemişti."³²

Ertürk, Rus hududunda görevdeyken huduttan Osmanlı sınırları içerisine giren Harbiye'den okul arkadaşı Hüseyin Tosun'la karşılaştı. Tosun'un Erzurum'a gelme şeklini ve sebebini açıkladığı cümleler İttihatçıların örgütlenmedeki kabiliyetlerine iyi bir örnektir:

*"Trablusgarb'tan bir kolayımı bularak çöl yolu ile kaçtım. Afrika sahilinden bir gemiye atlayarak Fransa'ya geçtim ve Paris'e gittim. Jöntürklerle temas ettim. Teşkilâtın yardımı ve talimatı ile yola çıktım. Rus tebaası olarak Kafkasya'ya geldim. Oradan da hududu geçerek Erzurum'a gitmek ve teşkilât kurmak arzusundayım."*³³

Bölgedeki örgütlenmenin asıl hızlandığı dönem 1908 sonrasına rastlar. Ertürk, bu konuda şunları ifade etmektedir:

"Meşrutiyetin ilanı üzerine Erzurum'da I ve II numaralı İttihat ve Terakki kulüpleri açılmıştı. I. İttihat ve Terakki kulübünü o tarihte ahzı asker reisi Erzurumlu Süleyman Bey kurmuştu. Bunlardan ikincisinin kurucusu olmak şerefini taşıdığım için büyük sevinç duyuyordum. Enver Paşa'nın amcası Halil Bey(Paşa), Tayyareci Salim, meşhur Yakup Cemil, mücahid ve konferansçı Ömer Naci ve Filibeli Hilmi Beyler oraya gelmişlerdi. Ermeni vatandaşların hiç birisi kulübe kaydedilmemişti. Halbu ki Merkezi Umûmî gönderdiği talimatta şöyle diyordu: Şayet Ermenileri kulüplerimize kaydettirmezseniz, bunların hepsi Prens Sabahaddin'in Âdemi

³² Ertürk, a.g.e., ss. 62-63.

³³ Ertürk, a.g.e., s. 62.

Merkeziyetçi Partisi'ne kayacak ve oraya dâhil olacaklardır... Çok iyi hatırlıyorum her haftanın Pazar günü, büyük kilisenin bahçesinde kadın erkek bütün Ermenileri toplayarak nutuklar veriyor, onları ikna etmeye çalışıyorduk... Fakat tıpkı İstanbul'da olduğu gibi Erzurum'da da biraz sonra bir irtica vuku bulmuş, padişahın bendesi Arapkırlı Yusuf Paşa, kulüplerin Ermeni propagandası yaptığını ve şeriatin elden gittiğini ileri sürerek bunları kapatmış, zabitanı telef etmişti. O zaman canımızı kurtarmak için Fransız Konsoloshanesi'ne iltica etmiş ve Erzurum'dan kaçmıştık.”³⁴

Ertürk'le birlikte çalışmalara katılan Galip Vardar, Cemiyet'in kuruluşta izlediği yolu şöyle açıklamaktadır:

“İlk kademe vilâyetlerin teşkilâtını temsil eden ve vilâyet teşkilâtını idare eden Kâtibi Mesul'lerdi ki bu günkü ifade ile vilâyet il idare kurulu başkanlıklarına tekabül eden mevkilerdi. İkinci kademe vilâyet merkezlerinde bir nevi siyasi valilikler mahiyetinde ihdas edilmiş olan Murahhası Mesul'lerdi ki, bunlar buldukları mahallin hükûmet teşkilâtını ve devlet memurlarını murakabe ile vazifeli idiler. Üçüncü kademedeki Müfettişi Umûmîler gelmekte idi, bunlarda İttihat ve Terakki Fırkası'nın maksat ve gayeleri haricinde hiçbir işin yapılmasına meydan vermezlerdi. İttihat ve Terakki Fırkası, bu müfettişi umûmîleri seçerken evvelce inkılâba fiilen karışmış genç zabiteleri tercih ediyordu. Dördüncü ve en yüksek kademe umûmî merkez azalığı idi.”³⁵

Cemiyet'in kuruluşunda aktif rol oynayan ve de uzun yıllar Cemiyet'in Kâtibi Umûmî'si olarak hizmet veren Mithat Şükrü Bleda, anılarında Cemiyet'in örgütlenme aşamasında yaşadığı zorluklardan şöyle bahsetmektedir:

“Bütün örgütümüzle yerleşmeden önce halk efkârının durulmasını bekliyorduk... Rumeli'den sonra Anadolu ile meşgul olmaya başlamıştık. Bölge bölge örgütler kuruluyor, ziyaretler tertipleniyor Meşrutiyet'in getirdikleri halka anlatılıyordu. Yurtta örgüt kurarken en çok önem verdiğimiz konu geniş halk tabakalarına Cemiyetimizi tanıtmak ve onlarla ahenkli bir çalışma zemini kurmaya

³⁴ Ertürk, a.g.e., ss. 64-65.

³⁵ Vardar, a.g.e. ss. 61-62.

olanak yaratmaktı. Kıymetli bazı arkadaşlarımızı 'İttihat ve Terakki Mutemedi' payesiyle il merkezlerinde çalıştırmak kararı almıştık. İl merkezlerine gönderdiğimiz fahri mutemetlerden beklediğimiz neticeyi alamamıştık. Çünkü cemiyet adına çalışanlar arasında İttihat ve Terakki'nin gaye ve menfaatlerine aykırı hattâ şerefine dokunacak hareketlerde bulunanlar olduğunu gördük. Bunu önlemek için tedbir olarak önemli merkezlerde 'Kâtibi Mesul' unvanı verdiğimiz, kendilerine güvenilir, namuslu ve becerikli gençlere cemiyetin temsilciliğini vermeyi düşündük."³⁶ Bu düşünce 1913'ten sonra uygulamaya geçirildi.³⁷

Örgütlenme çalışmalarının yürütüldüğü diğer bir il ise Diyarbakır'dı. Mektebi Tıbbiye'den mezun olan Cemiyet üyeleri, yurdun dört bir yanına dağıldı. İT'nin beş numaralı grubunda çalışan Abdullah Cevdet, kolera salgını nedeni ile Diyarbakır'a görevlendirildi.³⁸ Şehirde bulunduğu dönemde "Diyarbakır şehrinin büyük oğlu mütefekkir ve mürşit Ziya Gökalp'i"³⁹ cemiyete dâhil etti.⁴⁰ Gökalp'in, Diyarbakır örgütünün oluşumunda önemli çabaları oldu. Ayrıca Van ve Bitlis teşkilâtını denetleme görevini de yürüttü.⁴¹ 1909'daki kongreye Diyarbakır delegesi olarak katıldı. M. Emin Erişirgil, Gökalp'i konu ettiği roman tarzında kaleme aldığı eserinde bu konuya şöyle yer vermektedir:

"11 Temmuz sabahı idi. Bir telgraf şefi geldi. Telgraf Selanik'ten çekilmişti. İmza yerinde 'Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti' yazılıydı. Başında 'Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti Diyarbakır Şubesi'ne' deniyordu. Telgraf, Meşrutiyet'in İlanı'nı ve Kanuni Esasi'nin tatbikini Padişah'ın kabul ettiği bildiriliyor, bunun halka ilanı ve nümayişlerle Meşrutiyet'in esaslarının Osmanlılara telkini

³⁶ Mithat Şükrü Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1979, ss. 53-54.

³⁷ Kabasakal, a.g.e., s. 62.

³⁸ M. Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1981, s. 29.

³⁹ Gökalp'in vefatı üzerine Türk Ocakları, Merkez Heyeti, Hars Heyeti ve Ziya Gökalp Cemiyeti'nin ortak olarak Diyarbakır Belediyesi Riyaseti'ne çektikleri taziye telgrafından. Bkz. Şevket Beysanoğlu, *Ziya Gökalp İçin Yazılanlar Söylenenler*, Cilt: 1, 1964, Ankara, s. 23.

⁴⁰ Enver Behnan Şapolyo, *Ziya Gökalp İttihadı Terakki ve Meşrutiyet Tarihi*, İnkılâp ve Aka Kitapevleri, İstanbul, 1974, s. 72.

⁴¹ Şevket Beysanoğlu, *Ziya Gökalp'ta Diyarbakır Diyarbakır'da Ziya Gökalp, Sosyoloji Konferansları 14. Kitaptan Ayrı Basım*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, İstanbul Matbaası, 1976, s. 20.

isteniyordu... Ziya, tanıdığı bir mühürçüye giderek 'Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti Diyarbakır Şubesi' diye bir mühür sipariş etti." ⁴²

Cemiyetle ilgili bir toplantıda Gökalp'in kendisine destek vermesini, "Gökalp'in bana karşı gösterdiği sevgi, zannedersenem cemiyetin ilk teşekkülü sırasında İstanbul'a geldiğinde kendisini Baytar Mektebi'ne İshak Sükuti ile sokmuştuk ve sonradan da cemiyete almıştık. O, bu sebepten vazifesini yaptı."⁴³ biçiminde değerlendiren İbrahim Temo da, Ziya Gökalp'in teşkilâtda yer aldığını doğruladı.

Bölgede örgütlenme aşaması sadece Cemiyet şubeleri ile değil, "bütün harp yıllarında var kuvveti ile çalışan, uğrunda milyonlar sarf edilen, güzide insanları bir araya toplayan",⁴⁴ devletin birçok organı ile bağlantısı ve kendine özgü bir işleyişi olan Teşkilâtı Mahsusa'yla da gerçekleşmişti. Teşkilât üyelerinin oluşumunda Cemiyet'in taşra şubelerinden gönüllü toplanması için yardımlar alınmıştı. İstanbul'da bulunan merkezde Rumeli, Kafkasya, Afrika birimlerinin yanında "Vilayati Şarkıye" ismiyle Erzurum merkezli bir teşkilâtlanma da mevcuttu.⁴⁵ Teşkilâtı Mahsusa'nın ideolojisi ve faaliyetleri tartışılabilir fakat Teşkilât'ın geniş örgütlenme ağı ve deneyimleri, Milli Mücadele yıllarında sivil/asker kadrolar tarafından sonuna kadar kullanıldı.

Meşrutiyet'in İlanı ile birlikte büyük ve köklü toplumsal değişimler yaşanmadı. Yüz yılların birikiminin sonucu olan toplumsal tabakalar, güçler ve bunlar arasındaki ilişkiler, farklılaşarak varlıklarını sürdürdüler. Meşrutiyet ortamını değerlendiren Bardakçı'nın konuyla ilgili değerlendirmeleri şöyleydi:

"Memleket, örfi idare altında tekrar istibdadın pençesine düştü. Bir yandan bu yürekler acısı olaylar sürüp giderken diğer yandan eşraf ve mütegalibe partileri

⁴² M. Emin Erişirgil, *Bir Fikir Adamının Romanı Ziya Gök Alp*, İnkılâp Kitapevi, İstanbul, 1954, ss. 62-63.

⁴³ İbrahim Temo'nun *İttihad ve Terakki Anıları*, Arba Yayınları, İstanbul, 1987, s. 213.

⁴⁴ Vardar, a.g.e. s. 274.

⁴⁵ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, Cilt: 3, *İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, Hürriyet Vakfı Yayınları, 1989, s. 279.

sessiz sedasız işlerini yürütüyorlar, bezlerini dokuyorlardı. Meşrutiyet ilan edilir edilmez yılanın gömlek değiştirdiği gibi hem fikir hem kanaat değiştirmişler, İttihatçı şeflerin memleketin içtimaî durumu hakkındaki bilgilerinin noksanlığından, görgüsüzlüklerinden ve ilk ağızda uğradıkları zorluklardan faydalanarak İttihat ve Terakki Kulüpleri'ni ellerine geçirivermişlerdi. Bazılarının sandıkları gibi Anadolu'da İttihatçı Kâtibi Mesul'lerin değil tekrar bunların saltanatı başlamıştı. Bu kurnaz adamlar artık padişahın sadık köleleri değillerdi. Birden Cemiyet'in fedakâr, hamiyetli azaları, inkılâbın kahraman koruyucuları oluvermişlerdi... İkinci seçmen olarak da kendilerini, babalarını, çocuklarını, kardeşlerini, diğer uzak yakın akrabalarını, ortakçılarını, borçlularını seçtiriyorlardı. Bu sebepten İttihatçılar, mebus seçiminde de onlara eyvallah etmek zorunda idiler. Tabiatı ile halk da hükûmetle olan münasebetlerinde, işlerini gördürmek hususunda yine onların delaletlerini, lütuflarını dinlemeğe mecbur oluyorlardı.”⁴⁶

Bardakçı'nın “eşraf ve mütegalibe partileri” olarak tanımladığı bu toplumsal tabakayı Yalçın, “mütegalibeden, eşraftan ve ağalardan” meydana gelen bir katman olarak tanımlamaktaydı:

“İttihat ve Terakki'nin taşralardaki ve bilhassa uzak vilâyetlerdeki teşkilâtları, şubeleri oraların nüfuz sahibi kimselerinin elinde idi. Bunlar ideal adam olmaktan ziyade menfaat ve her günkü hayat adamı idiler, öyle merkezlerin tavsiye ettikleri mahalli mebuslar, İttihat ve Terakki'nin idealinden çok uzak eşraf ve mütegalibe idiler.”⁴⁷ ...Meclisi Mebusan'daki İttihat ve Terakki mebuslarının içinde kaç tanesi kendi kuvveti ile mebus olmuştu? Böyleleri yok değildi. Bilhassa taşra mebusları içinde, buldukları memlekette öteden beri mütegalibeden, eşraftan ve ağalardan olmak dolayısıyla nüfuz kazanmış ve kendilerini Cemiyet'in tavsiyesi ve müzaheretini olmadan, hattâ bazen Cemiyet'in arzusuna rağmen intihab ettirmiş olanlar görülüyordu.”⁴⁸

⁴⁶ Cemal Bardakçı, *Toprak Davasından Siyasi Partilere*, Işıl Matbaası, İstanbul, 1945, s. 104.

⁴⁷ Hüseyin Cahit Yalçın, “Meşrutiyet Hatıraları 1908-1918”, *Fikir Hareketleri*, Yıl: 3, Sayı: 123, 29 Şubat 1936, s. 293.

⁴⁸ Hüseyin Cahit Yalçın, “Meşrutiyet Hatıraları 1908-1918”, *Fikir Hareketleri*, Yıl: 3, Sayı: 122, 22 Şubat 1936, s. 277.

Cemiyet, kuruluş ve gelişim aşamasında etnik, dini ve kültürel manada çeşitli unsurları bünyesinde barındırıyordu. Bu unsurlar, Osmanlı Sultanı'nın mutlak monarşi idaresini yıkmak için bir örgüt çatısı altında toplanabilmişlerdi. Ancak *"beraberce yıkanlar aynı beraberlikle yapamayacaklarını anlamışlar"* ve teşkilâtın bünyesinde çözümler yaşanmaya başlamıştı.⁴⁹ Cemiyet açısından Doğu ve Güneydoğu'daki Kürt toplulukları, devletin bölgede varlığını sürdürmesi açısından denge vazifesi görmekteydi. Ancak Cemiyet'in bölgedeki teşkilât sayısının artması sonucunda, Cemiyet Kulüpleri ile Kürt Kulüpleri arasında çetin bir mücadele başladı. Cemiyet'in iktidarı ele geçirmesi ve de devleti yönetmede en etkili mevki konumuna sahip olması, devletin gücünü yitirmesi olarak yorumlanmış ve bir kısım kişiler bağımsızlık çalışmalarına girişmişlerdi. Doğu ve Güneydoğu bölgelerindeki gerilimler bununla sınırlı değildi. Savaş şartlarının yaşandığı coğrafya, Ermenilerle bölge halkı arasında yaşanan kanlı çatışmalar, aşiretler arasındaki çekişmeler ve de büyük devletlerin ajanlarının faaliyetleri sonucunda istikrarsız bir görüntüye sahipti.⁵⁰ Bu durumda İT yöneticileri, bölgenin askeri açıdan idaresini, Hamidiye Alayları/Aşiret Alayları yoluyla sürdürmek zorunda kaldılar. Örneğin *"Sabık Aşiret Müfettişi Mirliva Emin"* imzalı 1914 tarihli raporda, Dersim bölgesindeki aşiretlerin gücünden faydalanılırken aynı zamanda bölgenin kapalı toplum yapısının çözüleceği de düşünülmekteydi:

*"Birçok defalar üzerine sevkiyat-ı askeriye icra olunduğu halde istihsal olunan netice bir hiçten ibaret kalmış ve hiçbir suretle hükûmete ısındırılmamışlardır... Bu aşairin dik uçurumları tırmanarak çıkmaları, meşakkatî tahammülleri fitraten mevcud olan zekâları anasır ve aşairi saire-i Osmaniye'nin cümlesine faikdir... Bu vesile ile nüfuzları taht-ı zabda alınacağı gibi rüesa ve agavatına rütbe tevcih etmek suretiyle elde edilmelerine imkân hâsıl olacağı ve memurin ile ülfet ederek yavaş yavaş hal-i bedeviyetten izale olunacağı..."*⁵¹

⁴⁹ Tarık Zafer Tunaya, *Hürriyetin İlanı İkinci Meşrutiyetin Siyasi Hayatına Bakışlar*, Baha Matbaası, İstanbul, 1959, ss. 32-33.

⁵⁰ Erdal Aydoğan, *İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası 1908-1918*, Ötüken Yayınları, İstanbul, ss. 151-163.

⁵¹ Mustafa Balcıoğlu, "Hamidiye Alaylarından Aşiret Alaylarına Geçerken, Harbiye Nezareti'ne Sunulan İki Rapor", *Toplumsal Tarih*, Sayı: 4, Nisan 1994, ss. 48-51.

İT yöneticileri, bölgede örgütlenebilmek/tutunabilmek için aşiret reisleriyle, “Devlet sizin gibi namuslu aşiret ağalarının gayretine itimat eder” söylemini kullanabilecek kadar yakınlık kurdular. “Erzincan Kulüp Heyeti İdaresi” nin Balaban Aşiret Reisi Gül Ağa’ya gönderdiği 1912 tarihli yazı buna örnektir:

*“Usuli dairesinde icra kılınan intihapta müntahib-i sâniler tarafından intihap olunup heyet-i merkeziyeye irsal olunan on beş zatın esâmesinden heyet-i mezkûrece idare azalığına zât-ı âlileri tefrik ve tensip edilmiş olduğunuzdan yarından itibaren işe mübâşeret buyurmaları mercûdur.”*⁵²

Türk siyasi hayatında ilk örgütlü muhalefet hareketini gerçekleştiren, vatanın dışına çıkmak zorunda kalan vatanseverlerin üstün çabalarıyla ilan edilen “Hürriyetin” yaratmış olduğu zeminde, büyük halk kitleleri siyasi konulara karşı ilgi duyup, devletin geleceği konusunda fikir üretmişler ve de fırkaların çatıları altında siyasallaşmışlardı. Bu politik tavrın en koyu/keskin ve dışlayıcı halini İttihatçı-İtilafçı ayrışmasında görmek mümkün. Özellikle de Dünya Savaşı’nın başlaması ile birlikte fırkalar arası ilişkiler giderek daha da sertleşmeye başladı. İktidar, devletin geleceği konusundaki kararları sadece kendisi vermeye kalkışınca muhalefetin boy hedefi haline geldi. Savaş halini yaşayan bir devletin, siyasetinde derin bir kutuplaşma yerleşiyordu. Dönem kuşağı, aceleci ve kaygıyla hareket etme gibi bir tutum sergilemekteydi. Kolektif hareket etme, tahammül gösterme söz konusu değildi, her grubun kendi doğruları vardı ve ortak doğruların aranması zaman kaybıydı.

1911’in Kasım’ında kurulan Hürriyet ve İtilaf Fırkası, yurdun değişik yerlerine gönderdiği murahasların yoğun çalışmaları sonucunda 1912’in Şubat’ında 43’ü İstanbul’da, 54’ü taşrada olmak üzere 97 şube ile siyasi hayatına yön vermekteydi. Bazı idari görevlilerin iktidar Partisi’ne olan yakınlıklarından dolayı Hürriyet ve İtilaf Fırkası’nın, yurdun bu kısımlarında örgütlenmesi önlenemiyordu.⁵³

⁵² Vatan Özgül, “Bazı Belgeler Işığında İttihatçıların Aşiret Çalışmaları, İttihat Terakki ve Balaban Aşireti” *Toplumsal Tarih*, Sayı: 96, Aralık 2001, ss. 38-43.

⁵³ Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası, II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki’ye Karşı Çıkanlar*, Dergah Yayınları, İstanbul, 1990, ss. 68-69.

İktidar, dönemin getirmiş olduğu koşulların bütün zaafıklarından ve ayrıcalıklarından yararlanmasını bilmiş ve de muhalif Fırka'nın gelişimini engelleme yoluna gitmişti.

*“Hürriyet ve İtilaf Fırkası ve onu destekleyen müşterek ve müttehid bir muhalefet grubu”*⁵⁴ 1912 seçimlerinde, sadece İT Hükûmeti'ne karşı değil devletin bütün teşkilâtına yönelik bir seçim kampanyası yürütmek zorunda bırakıldı. Çünkü İT, seçimlerden önce bazı idari ve askeri görevlilerin yerlerini değiştirip, gerekli gördüğü bir takım önlemleri almıştı. İT'nin dayandığı en önemli toplumsal taban asker-bürokrat kesimdi. Hürriyet ve İtilaf Fırkası, bu tabandan yoksun olmakla birlikte ağa ve eşraf zümresinin desteğinden de yoksundu. Bu zümrenin iktidardan yana olduğunu düşündüğü için bunların dışındaki toplumsal kısımlara yönelik söylem geliştirdi.⁵⁵ 1912 seçimleri ile alakalı yapılan şikâyetler en fazla, İstanbul'a uzak mesafedeki yönetim birimlerinden gelmekteydi. Hürriyet ve İtilaf Fırkası mensubu Lütfi Fikri Bey'in şikâyet ettiği durum buna iyi bir örnekti: *“Beyrut ve Şam'da nutuklar verdikten sonra Dersim'e doğru yola çıkmış ve Diyarbakır'da iken Dersim'de seçimlerin yapılmakta olduğunu haber alarak, durum İstanbul'daki fırka gazetesine bildirilmişti. Elazığ'dan çektiği telgrafta ise mutasarrıf ve kaymakamların el çabukluğu ile Dersim'deki seçimlerin bitirildiğini haber vermek zorunda kaldı. Dersime istenmeyen bir seyyah gibi girdiğinde iş işten çoktan geçmişti.”*⁵⁶ Tüm yaşanan olumsuzluklara rağmen Hürriyet ve İtilaf Fırkası 15 adet mebus çıkarmayı başarmıştı. Doğu ve Güneydoğu illerinden Erzurum, Muş ve Van'da milletvekilliği kazanabilmişti.⁵⁷

*“İttihat ve Terakki'nin büyükleri memleket dışına çıkıp, küçükleri içerde kaldığında”*⁵⁸ iki Fırka arasındaki mücadele 1920'li yıllarda da devam etti. Ali Nüzhet Göksel'in Ziya Gökalp hakkındaki hatıralarında, dönemin çatışmacı ruhu görülmektedir:

⁵⁴ Vardar, a.g.e., s. 64.

⁵⁵ Birinci. a.g.e., ss. 142-144.

⁵⁶ Birinci. a.g.e., ss. 151,154.

⁵⁷ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, Cilt: 1, İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918, Hürriyet Vakfı Yayınları, 1984, s. 272.

⁵⁸ Vardar, a.g.e., s. 393.

“Ziya Gökalp 1921’de Diyarbakır’e geldi... Diyarbakır o zamanlar Birinci Dünya Harbi’nin doğurduğu felaketin içinde ezilmişti. Bu yetmiyormuş gibi İstanbul Hükûmeti’nin kurduğu Divanı Harp’te Ermenilerin davaları ele alınmış, bu yüzden bu işle alakalı sayılan bazı Diyarbakırlilerin de tevkifi cihetine gidilmişti. Ziya Gökalp, Diyarbakır’e geldiği vakit memleket halkının birinci derdi Ermenilerin yaptığı vahşetlerle tahribatın açtığı yaralar idi. İkincisi de Diyarbakır’daki Hürriyet ve İtilaf Cemiyeti’nin eski İttihat ve Terakki mensuplarına karşı düşmanlığı pek ileri götürmesiydi. Bu teşekkülün reisi Hacı Niyazi Bey ise 31 Mart Hadisesi sırasında Diyarbakır’daki irtica hareketinin elebaşısı idi... O zaman Diyarbakır’de adeta iki ayrı hükûmet vardı. Biri sivil hükûmet ve başındaki Vali, İstanbul Hükûmeti’nin emrinde idi ve onun politikasını takip ediyordu. İkincisi de askeri hükûmeti ki başındaki Kolordu Erkânıharbiye Reisi Hâlid Bey’di. Bu hükûmet, Ankara’ya bağlı idi. Sivil hükûmet, Ermeni meselesi ile alakalı saydığı kimseleri tevkif ettirmeye kalkışınca, askeri hükûmet onları himaye eder ve takibattan kurtarırdı.”⁵⁹

Hürriyet ve İtilaf Fırkası’nın Diyarbakır’daki varlığı, Vali Vekili’nin Mustafa Kemal Paşa’ya gönderdiği resmi evrakta da görülüyor. Mustafa Kemal Paşa’nın, Milli Mücadele’nin başlangıcında 1 Haziran 1919’da bazı merkezlere gönderdiği “Vilâyatî Şarkıye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin vilâyet merkezleriyle livalarında ve mülhakatında teşkilâtı var mıdır? Başka cemiyet var mıdır?”⁶⁰ içerikli yazısına cevaben, “Diyarbakır Vali Vekili Mustafa”nın “Dokuzuncu Ordu Kıtaatı Müfettişliğine”⁶¹ gönderdiği yazıda “Burada Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti teşekkül etmemiştir” derken, “İtilaf ve Hürriyet Fırkası”nın vilâyetde var olduğunu bildiriyordu. Aynı şekilde “Elaziz Vali Vekili Hulûsi” de “Üçüncü Ordu Müfettişliğine” gönderdiği yazısında “İtilaf ve Hürriyet Fırkası”nın varlığından bahsediyordu.⁶²

⁵⁹ Beysanoğlu, a.g.e., ss. 309-311.

⁶⁰ Kemal Atatürk, **Nutuk, Vesikalar**, Cilt: 3, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1961, s. 901.

⁶¹ Atatürk, a.g.e., ss. 903-904.

⁶² Atatürk, a.g.e., s. 902.

Bu örneklerden de anlaşılacağı gibi mütareke döneminde Hürriyet ve İtilaf Fırkası mensupları ülkede hâkim güç olma gayreti içerisine girmişlerse de “*bu hareket işgal altında bulunan bir sahada tesirsiz didişmelerden öteye gitmedi.*” Zaten bu çabalar “*Müdafaa-i Hukuk hareketi tarafından yenildi.*”⁶³ İT’nin yurt çapındaki örgüt yapısı ve teşkilâtçılığı, Meşrutiyet döneminin hiçbir fırkası ile kıyas kabul etmeyecek ölçüde güçlü ve sistemliydi. Bu mevcut yapıdan ve tecrübelerden faydalanılarak kuruluşu gerçekleştirilen Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri’nin başarısında bu örgütlü sistemin katkıları göz ardı edilmemelidir. Meşrutiyet döneminin yaratmış olduğu toplumsal canlılık, Milli Mücadele döneminde oluşan ve kongreler düzenleyecek kadar gelişen farkındalık halinin hazırlayıcısı olduğunu görmek gerekir. Öte yandan iki Fırka arasında yaşanan zıtlıklar/ikilikler ve de bunun sonucunda ortaya çıkan olumsuz neticelerden, o dönemin kuşağının geniş biçimde etkilendiğini anlaşılmalıdır. Cumhuriyet’in orta yaşlı kuşağı aynı zamanda Osmanlı son döneminin genç kuşağıydı. Osmanlı’nın karşılaştığı tüm kötü akıbetler ve de bunların toplumdaki yansımaları, bu genç kuşağın dünya görüşüne, bilincine ve de davranışlarına etki etti. Meşrutiyet’in deneyimleri/dersleri tek parti döneminin genel karakterlerini de belirledi.

⁶³ Tunaya, Hürriyetin İlanı İkinci Meşrutiyetin Siyasi Hayatına Bakışlar, s. 45.

1.2. İttihat ve Terakki Fırkası Örgütlerinin Müdafaa-İ Hukuk Cemiyetleri'ne Etkisi

Mustafa Kemal Paşa, henüz daha Amasya'dayken Tasviri Efkâr muhabiri Ruşen Eşref ile mülakatında hareketin, İttihatçı bir girişim olmadığını geniş bir halk kıyamı olduğunu vurgulamaktaydı:

“ Milletın hakkını aramasına bir iki kişı maceraperestlik dediler... Fakat durup dururken macera yaratmaya, maceraperest olmaya, bilmem ki lüzum ve ihtiyaç var mıydı?... O halde bilhassa bir harp yorgunluğundan sonra istirahatata muhtaç bir kimsenin böyle kalkıp da maceralar, gaileler yaratmaya ihtiyaçı yoktu. Halbu ki milletin ve memleketin istikbal ve şerefi mevzuubahis oluyordu. Bu mesele her düşüncenin fevkindedir... Bu harekât milletin bir arzusudur. Hattâ bir ihtiyaçdır. Bu arzu ve ihtiyaçı tevlit eden şey de eşhas değil, bizzat hadisattır... İttihat ve Terakki siyaseti itibariyle de iflas etmiştir. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin emeli ise o siyasetten dolayı bu hale gelen zavallı memleketi ve toprakları namesru emperyalizm ve kolonizasyon siyasetleriyle istilaya, parçalamaya çalışan yabancı ve mütecaviz kuvvetlere çiğnetmemek”⁶⁴

Sivas Kongresi'nden sonra yayınlanan “Umûmî Kongre Beyannamesi”nde özelde İttihatçılığa genelde ise Meşrutiyet dönemi fırkacılık faaliyetlerine karşı özel olarak belirlenmiş bir duruş sergilendi:

“Bu cemiyet her türlü fırkacılık cereyanlarından ve ihtirasatı şahsiyeden külliyen Müberra ve münezzehtir... Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin 4 Eylül sene 1919 tarihinde Sivas şehrinde inikat eden umûmî kongresi tarafından maksadı mukaddesi takip ile teşkilâtı umûmîyeyi idare için bir heyeti temsiliye intihap edilmiş ve köylerden vilâyet merkezlerine kadar bil cümle teşkilâtı milliye takviye ve tevhit olunmuştur.”⁶⁵ Ayrıca üyeler, “saadet ve selâmeti vatan ve

⁶⁴ Atatürk'ün Söylev Demeçleri, 1918-1937, Cilt: 3, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, TTK Basımevi, Ankara, 1954, ss. 4-6.

⁶⁵ Faik Reşit Unat, “Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Kuruluşuna Ait Vesikalar”, Tarih Vesikaları, Cilt: 1, Sayı: 1, Haziran 1941, Maarif Vekilliği, Ankara, s. 8.

milletten başka hiçbir maksadı şahsî takip etmeyeceğime, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ihyasına çalışmıyacağıma, mevcut fıruku siyasiyeden hiçbirinin emeli siyasiyesine hâdim olmayacağıma vallahi billahi..." biçimindeki bir yemin merasiminden de geçtiler.⁶⁶

Mustafa Kemal Paşa, Sivas'ta bulunan Yenigün Gazetesi'nin hususi muhabiri ile mülakatında konuya şöyle değindi: "Bize İttihatçı diyenler umutuyorlar ki harekât-ı milliye bütün millet tarafından icra edilmektedir. Eğer işin içinde İttihatçılık olmak lazım gelse bütün millet İttihatçılıkla itham edilmiş olur... Fazla olarak gerek şimdiye kadar neşrettiğimiz beyannamelerle ve gerekse umûmî kongrede kabul edilen yemin sureti ile hiçbir fırkaya mensup olmadığımızı ve İttihatçılıkla alâkamız bulunmadığımızı kâinata ilân ettik."⁶⁷

Kongreler döneminde benimsenen "fırkacılıktan nefret ve bu tertip faaliyeti ret keyfiyeti"⁶⁸, hareketin lideri Mustafa Kemal Paşa'nın yazışmalarında çok daha fazla dile getirildi. Kasım 1919'da İstanbul'daki Milli Kongre Genel Sekreteri Esat Paşa'ya gönderdiği yazıda, onu uyarıyor ve de "İttihat ve Terakkicileri mebus yaptırmak için uğraşmamasını" istiyordu.⁶⁹

İT örgütlerinin MHC'ne (Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri) dönüşümü konusunda, Fethi Okyar şu değerlendirmede bulundu:

"İttihat ve Terakki kendini feshetti, daha çok manevi mirasını ortada bırakmamak için Teceddüd Fırkası kuruldu. Arkadaşlarımın bu duygusuna saygı

⁶⁶ Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, Cilt: 1, TTK, Ankara, 1966, ss. 219-220.

Kansu, bu merasimde yemin etmeyen tek kişi olarak o durumu şöyle açıkladı: "Yemin hem kongre delegelerini bir istikamette ve bir fikirde derlemek, hem de hariçteki propaganda ve telkinleri önlemek yolunda faydalı ve tatminkâr olmuştu. Ben şahsen bu yeminin 'İttihat ve Terakki cemiyetinin ihyasına çalışmıyacağıma' dair olan fikrasına muarızdım. Çünkü vaktinde İttihat ve Terakki'ye ve her fırsatta, her sahada onun menfaatine çalışacağıma yemin etmiştim. Bu andımdan nükül etmeye sebep görmüyor. İttihat ve Terakki'yi ihya gayretini ayrıca sarfetmiyeceğimiz tabîdir. Bu anlayış ve takdir içinde bulurken ayrıca bir tavzih yapmaya ve yemin etmeye ne lüzum var? Hüsvrev Sami Bey her vesile ile 'Bu İttihatçı değil, inatçıdır' der ve ilave ederdi 'İnatçılığı yüzünden Kongreden çıkarılacaktı amma, masumiyet ve samimiyeti ittihatchılığımıza galip görülmüştü'."

⁶⁷ Atatürk'ün Söylev Demeçleri, 1918-1937, ss. 1-2.

⁶⁸ Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, 1859-1952, s. 478.

⁶⁹ Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, 1859-1952, ss. 38-39.

gösterdim, fakat yeni fırkanın kuruluş şekli ve tarzı içinde bu veraseti kucaklayamayacağı düşüncesinde idim. Nitekim Teceddüd Fırkası, umulduğu merhalelere erişemedi. İttihat ve Terakki'nin hakikî vârisi, Milli Mücadele'yi omuzlayan Müdafaa-i Hukuk oldu.”⁷⁰

“Anadolu'nun işgal dışı kalabilmiş 197 kasabasından 163'ü, üzerinde Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti yazan levhalarını silmişler, aynı insanlar, aynı düşünceler, aynı felsefe ile Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ni yazmışlardır”⁷¹ fikri, zorlama bir iddia aceleci bir genellemedir, gerçeği tam olarak yansıtmaz. Fakat “Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri'nin geniş ölçüde İttihat ve Terakki'nin yerel örgütleriyle özdeşlik gösterdiği”⁷² ileri sürülebilir.

Milli Mücadele sürecinde dışarı çıkmayan İttihatçılar, direniş cemiyetlerine katılarak “cemiyetin bünyesine, kendi maddi güç ve varlıklarını kattılar.”⁷³ Bülent Tanör, konuya başka bir açıdan yaklaşmaktadır:

“Büyük Savaş yenilgisi ve İttihatçı önderlerin kaçmasından sonra ise bu Parti'nin maceracı merkeziyle çelişen taşra örgütleri hâlâ ayakta idi. Bunlar merkezin uğradığı prestij kaybını yaşamamışlardı. Mütareke ile başlayan İttihatçı avı ve işgal tehditleri, İttihatçılığın taşra kollarına direnmekten başka seçenek bırakmıyordu. Mütarekeden sonra silinmeyen, mecliste, bürokraside, ordu ve polisteki etkisini sürdüren İttihatçılık özellikle de vilâyetlerde en faal siyasal çizgiydi.”⁷⁴

Mustafa Kemal Paşa, Zaferden sonra Anadolu Ajansı'na verdiği demeçte İttihatçı geçmişten şöyle bahsetmekteydi:

“Vaktiyle zaten birçoğumuz o cemiyetin müessis ve azasından bulunuyorduk. Son kongresi kararıyla tarihe intikal eden mezkûr cemiyetin müntesipleriyle bilâhare

⁷⁰ Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, (haz. Cemal Kutay), Tercüman Yayınları, İstanbul, 1980, s. 250.

⁷¹ Cemal Kutay, *Mehmed Şeref Aykut*, Teknografik Matbaacılık, İstanbul, 1985, s. 266.

⁷² Tunçay, a.g.e., s. 35.

⁷³ Fahir Giritöglü, *Türk Siyasi Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisi Mevkii*, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1965, s. 20.

⁷⁴ Bülent Tanör, *Yerel Kongre İktidarları (1918-1920)*, Alfa Yayınları, İstanbul, 1992, s. 54.

teşekkül eden Teceddüd Fırkası mensuplarının kısm-ı küllisi büyük milletimizin azm-ı bülendinden doğan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne iştirak veya iltihak etmiş ve bu cemiyetin programını kabul eylemiştir."⁷⁵

Fırka kurulduktan sonra Gazi Mustafa Kemal ve kadrosu, İttihatçı dünya görüşü ve idealine benzer bir sistemi sürdürmediler, hattâ reddiyetçi bir tutum takındılar. Öte yandan örgütlenme konusunda İT ve CHF arasında halef selef ilişkisinin varlığından bahsetmek mümkündür. Toplumun büyük bir kısmına göre İttihatçılar, Anadolu'yu kullanmış ve tüketmişlerdi. Yeni hareketin liderinin eski İttihatçı olması Milli Mücadele'nin fikri gelişiminde bazı engeller yarattı. Öte yandan İttihatçıların cemiyet kurma, örgütlenme ve idare kabiliyeti, hayati önem taşıyan bir vasıf olarak Milli Mücadele döneminde sonuna kadar kullanıldı.

⁷⁵ Atatürk'ün Söylev Demeçleri, 1918-1937, s. 62.

1.3. Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri'nin Doğu Bölgelerinde Örgütlenmesi

*“Yeryüzünün en büyük gaflarından ve bir milleti şahlandırmak için gerekli bütün tepki tohumlarını muhtevi olan”*⁷⁶ Mondros Mütarekesi'nin imza edilmesinden sonra, *“Türklerin milli, müstakil bir devlet kurarak yaşama hakkını fiili bir mücadele sonunda elde etmesi”*⁷⁷ anlamına gelen Müdafaa-i Hukuk çalışmaları başlatıldı. Savaş koşullarının yaratmış olduğu gelişmelere karşı koyanlar, *“yerel kongreler”* şeklindeki çalışmaları yürüttüler. Bu teşkilatlanmanın Doğu bölgelerindeki liderliğini ilkin askeri kadro üstlendi daha sonraları yerli eşraf bu oluşumu destekledi.⁷⁸ Bu dönemki birlikteliğin farklı bir tarafı da vardı, *“aydınlar, eşraf, mülk sahipleri ve din adamları arasında belki de ilk defa olarak yerel görünüşlü ama ulusal birliği amaçlayan siyasal ittifaklar belirmişti.”*⁷⁹

Doğu bölgesinin, direniş örgütü olan *“Vilayât-ı Şarkıye Müdafaa-i Hukuku Milliye”* hakkındaki ilk veri 4 Aralık 1918 Hadisat Gazetesi'nde görülür: *“Erzurum, Bitlis, Diyarbakır, Sivas, Mamuratülaziz, Van vilâyetlerinden müteşekkil olan Vilayât-ı Şarkıye'de en ziyade Türkler sonra Kürdler ekseriyeti kahire teşkil ederler. Rabıtai İslamiye ise aradaki ırk lisan ihtilafını büsbütün izale etmiştir. Bu vilâyetler ahalisi meyanında ailei Osmaniye'den iftirak arzu ve tasavvur olunamaz. Yeni teşkil eden Müdafaa-i Hukuku Milliye Heyeti bu hakikati âleme isbat için her vesileyi ihzar edecektir.”*⁸⁰ İstanbul merkezli örgütün, Doğu'daki ilk şubeleri 1919 senesinin Mart'ında Erzurum ve Elazığ'da, Temmuz'da ise Diyarbakır'da açıldı.⁸¹ Sivas Kongresi'nde tüm bu şubeler, A-RMHC (Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti) adında birleştirildi.

Gazi Mustafa Kemal, 1927'deki kongreyi şu cümlelerle açmıştı:

⁷⁶ Tunaya, Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952, s. 473.

⁷⁷ Tunaya, Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952, s. 472.

⁷⁸ Tanör, a.g.e., ss. 51-52.

⁷⁹ Tanör, a.g.e., s. 123.

⁸⁰ Abdulhalûk M.Çay- Yaşar Kalafat, **Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Kuvay-ı Milliye Hareketleri**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1990, s. 10.

⁸¹ Çay- Kalafat, a.g.e., s. 11.

“Fırkamız, geçen ıstırap seneleri içinde milletimizin hayatı ve şerefi için gösterdiği yüksek azim ve iradenin mümessili olarak bundan dokuz sene evvel meydana çıkmıştı. Bütün Anadolu ve Rumeli’ye şâmil olmak üzere ilk umûmî kongremiz Sivas’ta akdedilmişti. Sivas umûmî kongresine takaddüm eden şarkta ve garpta mıntıkavi kongreler de akdedilmişti. Bunlardan benim iştirak ve riyaset ettiğim Erzurum Kongresi’dir. Erzurum Kongresi, tespit ettiği esaslar itibariyle şayanı kayıt ve tezkârdır. Sivas umûmî kongresinde müzakere mevzuu olan aynı esaslar olmuştur. Bu esaslar tavzihan ve bütün memlekete teşmilen kabul olunmuştur.”⁸²

Gazi, Fırka’nın ilk kongresi olarak A-RMHC’nin kurulduğu Sivas Kongresi’ni işaret ederek Fırka’nın tarihini bu cemiyetin nizamnamesinin oluşturulduğu 7 Eylül 1919 tarihine kadar götürmüştü.⁸³ “Kongre Heyeti” imzasıyla Temmuz 1919’da Erzurum’da yayınlanan ilk kongrenin mukarreratında, Müdafaa-i Hukuk örgütlenmesine değinilmekteydi:

“Vatanımızın maruz kaldığı hadisat ve vekayi ile ve tamamen aynı aynı maksatla vicdanı milliden doğmuş cemiyetlerin ittihat ve ittifakile hâsıl olmuş olan kitlei umûmîye ‘Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’ unvanın ile tevsim kılınmıştır. İşbu millî cemiyet her türlü fırka cereyanlarında âridir... Teşkilât her biri aledderecat yekdiğerine merbut olmak üzere köy ve mahallattan başlayarak nahiye, kaza ve mülhak livalarda heyeti idareler ve müstakil livalarla vilâyetlerde heyeti merkeziyeler ve kongrece müntahap bir Heyeti Temsiliye vardır... İradei milliyeyi hâkim kılmaktaki âmali cemiyet, ancak millet meclisinin toplanarak hukuku teşriye ve murakabesine tamamen ve emniyet ve serbestî ile bilfil sahip olmasile tahakkuk edeceğinden bu emniyet Millet Meclisi’nin teyidi üzerine Cemiyet’in alacağı vaziyeti âtiye kongre kararile taayyün eder”⁸⁴

⁸² Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri I-III, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1997, ss. 369-370.

⁸³ Faik Reşit Unat, “Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin Kuruluşuna Ait Vesikalar”, **Tarih Vesikaları**, Cilt: 1, Sayı: 1, Haziran 1941, Maarif Vekilliği, Ankara, s. 3.

⁸⁴ Faik Reşit Unat, “Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin Kuruluşuna Ait Vesikalar”, **Tarih Vesikaları**, Cilt: 1, Sayı: 2, Ağustos 1941, Maarif Vekilliği, Ankara, ss. 86, 87, 90.

11 Eylül 1919'da "Heyeti Temsiliye namına M. Kemal" imzası ile yayınlanan beyannamede "Anadolu ve Rumeli'de müteşekkil bilûmum Müdafaa-i Hukuku Milliye vesair millî ve vatanî millî cemiyetlerle Reddi İlhak heyetlerinin Sivas'ta 4 Eylül 1919 tarihinde akdettikleri umûmî kongre kararıyla Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, namı müştereki altında olmak ve hukuku milliye ve menafi Osmaniye'yi müdafaa etmek üzere birleşmiştir" denmekte, merkezi Sivas olarak tespit edilen Cemiyet'in, yurdun her tarafında şubeler açacağı ve de Cemiyetler Kanunu'na göre faaliyette bulunacağı belirtiliyordu.⁸⁵ Aslında Müdafaa-i Hukuk örgütlerinin 'ittihat ve ittifakıyla' oluşturulan A-RMHC, "tek bir dernek değil bir dernekler federasyonuydu."⁸⁶

"Milli Mücadele'nin unsurları ve öncüleri olan Cemiyet'ler, köy ve mahallelere kadar inip örgütlenmişlerdi."⁸⁷ Ancak örgütlenmenin yetersiz olduğunu düşünen Lider, Heyeti Temsiliye ile birlikte Sivas'tan Ankara'ya gelirken geçtiği yerlerdeki incelemelerine dayanarak örgüt oluşumunun hızlandırılması için gayret gösterilmesini istemekteydi:

"Sivas'tan Ankara'ya seyahatimiz esnasındaki tetkikattan henüz bazı kurâ ve nevahide teşkilâtın icra edilmediği ve bilhassa, köylülerin tenvir olunmadığı anlaşılmıştır. Teşkilâtın nizamnamemize tevfikân bir an evvel icra ve teazzuvu lâzimedden iken bazı merakizin bu gibi meselede lüzumu derecede faaliyet göstermemesi caiz olamayacağından mevadd-ı âtîyenin ehemmiyetle nazar-ı dikkate alınarak icra olunması tekiden rica olunur."⁸⁸

Hareketin Lideri, Heyeti Temsiliye'nin oturumunda, örgütlenme konusundaki kaygılarını şöyle ifade etmekteydi:

⁸⁵ Faik Reşit Unat, "Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Kuruluşuna Ait Vesikalar", **Tarih Vesikaları**, Cilt: 1, Sayı: 1, Haziran 1941, Maarif Vekilliği, Ankara, s. 6.

⁸⁶ Mete Tunçay, **T.C'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)**, Cem Yayınevi, İstanbul, 1992, s. 29.

⁸⁷ Zeki Çevik, **Milli Mücadele'de "Müdafaa-i Hukuk'tan Halk Fırkası'na" Geçiş (1918-1923)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2002, s. 120.

⁸⁸ Faik Reşit Unat, "Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Kuruluşuna Ait Vesikalar", **Tarih Vesikaları**, Cilt: 3, Sayı: 15, Mayıs 1949, Maarif Vekilliği, Ankara, s. 167.

“Teşkilâtımızın ruhu köy ve mahallelerin iştirakindedir. Müteşebbis insanlar bir araya geliyor yapıyor. Yukarıdan aşağıya doğru geliyor. Aşağıdan yukarı doğru gelmiyor. Bir defa kaza teşkilâtını esas ittihaz etmelidir. Teşkilâta mahalle ve köylerden başlayarak ondan sonra kaza ve saire heyet-i idarelerini ve bu suretle de en muktedir ve heveskârandan intihab etmek lâzımdır. Teşkilâtı köylere kadar götürmek ve mahallinin erbab-ı iffet ve liyakatinden intihap etmek haiz-i ehemmiyet bir meseledir. Birçok defalar heyet-i merkeziyelere yazılmıştır. Malûma ilk müteşebbisleri tarafından idare edildikleri için yine kumandan paşaların ve beylerin himmetine arz-ı iftikar edeceğiz.”⁸⁹

Örgütün genişletilmesi hakkındaki çabalar, meclis açıldıktan sonra da sürdürüldü. Mart 1921’de Mustafa Kemal Paşa imzası ile tüm ordu kumandanlarına, valilere, mutasarrıflara gönderilen bildiriye teşkilâtın yerleştirilmesi için gerekenlerin bir an önce yapılması isteniyordu: *“Bölgeniz içerisinde örgütün siyasi emellere ve kişisel çıkarlara alet olmaması ve zararlı cereyanlara engel olacak erdem sahibi kişilerden kurulması için gereken yol göstericiliği ve denetimi esirgememenizi rica ederim.”*

İllerden BMM (Büyük Millet Meclisi) Başkanlığı’na gönderilen cevap yazılarında Cemiyet’e üye olanların kimlikleri bildiriliyordu. Örneğin Malatya örgütünden gönderilen telgrafta yer alan binbaşı, tahrirat müdürü, maarif müdürü, ticaret odası başkanı, muhabere memuru, tüccardan ve de ulemadan bir kişinin adları sayıldıktan sonra *“Bey ve efendilerden oluşmuş olup istenecek her türlü vatan ve millet hizmetinin yerine getirilmesine hazır bulduklarını arz ederim.”* şeklinde bitiriliyordu. Erzurum, Diyarbakır ve Maden’den çekilen telgraflardaki kişilerin mesleki yapılarına bakıldığında müftü, eski mebus, eski belediye başkanı, emekli yüzbaşı, muallim, mahkeme üyesi, mahkeme başkâtibi, idare meclisi başkâtibi, dava vekili gibi meslekler göze çarpar. Gönderilen listelerdeki mesleki gruplara bakıldığında, bey, efendi, efendizâdelerden oluşan eşraf ve bürokrat ağırlıklı bir tablo görülür. *“Dersim Mutasarrıfı Nazmi’den BMM Başkanlığına”* gönderilen telgrafta ise ileriki yıllarda çıkacak olan isyanın liderlerinden Seyid Rıza ismi de geçiyordu:

⁸⁹ Uluğ İğdemir, *Heyet-i Temsiliye Tutanakları*, TTK Yayınları, Ankara, 1975, s. 65.

“*Dersim Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti üyelerinden Zeynozâde Mustafa Ağa, BMM üyeliğine seçilmesi sebebiyle oraya hareket edecektir. O'nun yerine Liva Nüfus Başkâtibi Safer Efendi seçilmiştir. Boş bulunan bir üyeliğe de Yukarı Ayas Aşireti başkanı Seyid Rıza Ağa'nın seçilmiş olduğu arz olunur.*”⁹⁰

Direnış örgütlerinin silahlı kanadını oluşturan Kuvay-ı Milliye'nin Doğu bölgesindeki çalışmalarına, birçok aşiret reisi ve din adamı milis kuvvetleriyle birlikte katıldılar.⁹¹ Mustafa Kemal Paşa, bu birlikteliğin kongreler döneminde de aynı şekilde devam ettirilmesi amacıyla bu yerel otoritelere/aşiret reislerine çağrılarda bulundu. Mustafa Kemal Paşa, “*Mutkide Aşiret Reisi Hacı Musa Bey'e*” gönderdiği yazıda, “*Ahiren Bitlis'in istirdadında orduya filen yaptığınız muavenetin kıymeti, Mutki mıntikasının düşmana karşı temininde ibraz buyurduğunuz gayret ve mesainin ehemmiyeti, her zaman lisanı takdir ve şükranla yadedilmektedir... Zatialiniz Heyeti Temsiliye azalığına intihap buyuruldu.*” ifadeleri ile kongrelere aktif olarak katılımını istiyordu.⁹²

“*Sabık Üçüncü Ordu Müfettişi Mustafa Kemal*” imzası ile “*Bitlis Kufrevizade Şeyh Abdülbaki Efendi Hazretlerine*” gönderdiği yazıya, Erzurum Kongresi'nde alınan kararları içeren metni de ekleyip, “*O havalice icabına tevessül buyurularak düşmanlarımızın her türlü muzır telkinatına sed çekmeleri müsellemler olan hamiyet ve vatanperverliklerinden intizar olunur.*” biçiminde bitiriyordu.⁹³ Aynı biçimdeki yazısını “*Şeyh Mahmut Efendi Hazretlerine*” de gönderip, “*O havalice tevsî ve takviye teşkilât zimmında sarfî makderet buyurulmasını rica ederim*” şeklindeki isteğini burada da beyan ediyordu.⁹⁴

Doğu teşkilatlanmasının gerçekleştirilmesi için “*Norşins'li Meşayihî İzamdan Şeyh Ziyaettin Efendi Hazretlerine, Şirnaklı Abdürrahman Ağa Hazretlerine*

⁹⁰ Tülây Duran, “Müdafaa-i Hukuk Örgütlerinin Yeniden Güçlendirilmesi ve Düzenlenmesi”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Dün Bugün Yarın**, Sayı:32, 33, 34, Ekim-Kasım-Aralık 1987, Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezi Kurma ve Geliştirme Vakfı, İstanbul.

⁹¹ Çay- Kalafat, a.g.e., s. 8.

⁹² Atatürk, a.g.e., ss. 937-939.

⁹³ Atatürk, a.g.e., ss. 939-940.

⁹⁴ Atatürk, a.g.e., ss. 941-942.

Derşev’li Ömer Ağa Hazretlerine, Muşaslı Resul Ağa Hazretlerine” gönderdiği yazılarda “Zatı fazılaneleri Cemiyet’imizin en muhterem azasından bulunduğunuz cihetle istihsali maksadı mukaddes için cümlece müsellemler olan himmet ve gayretlerinin teşkilâtımızın o havalice tesrii husulüne ve muzır düşman telkinatının izalesine masruf olacağına mutmainim.”⁹⁵ Bu isteği diğer yazısında da görmek mümkün: “Teşkilâtın o havalice sürat ve sühuleti tatbiki ve muzır düşman telkinatına katiyen mani olmak hususlarında hâmiyet ve gayreti müsellemlerin âsarına kemali itminan ile intizar eyler ve gözlerinizden öperim.”⁹⁶

Mustafa Kemal Paşa’nın, Doğu bölgesindeki aşiret reislerine, ağalara ve de din adamlarına gönderdiği çağrı yazılarında “Sabık Üçüncü Ordu Müfettişi Mustafa Kemal” imzasını özellikle kullanması, hareketin sadece askeri bir güç ile yürütülmediğini sivil katılımların da gerekli olduğunu vurgulamak içindi. Yazışmalarda, Cemiyet’in çok hayati görevler üstlendiğini belirtilirken, bölge halkının da kitlesel ve örgütlü olarak hareketin içerisine dâhil edilmesini istiyordu.

Aşiret reislerini, davaya davet etme yaklaşımı, o dönemde Urfa çevresi Kuvay-ı Milliye Komutanı Ali Saip’in konuşmalarında da yer aldı:

“Ey aşiret başkanları! Bilirsiniz ki bundan kırk yıl önce de Ruslar; Doğu illerini Ermenistan yapmak istiyorlardı. Eğer babalarımızın azmi ve inancı olmasaydı bugün yok olmuştuk... En ünlü ve en soylu bir aşiret başkanı olduğunuzu dünyaya karşı kanıtlayacak zaman bu zamandır.”⁹⁷

⁹⁵ Atatürk, a.g.e., ss. 942-943.

⁹⁶ Atatürk, a.g.e., s. 940.

⁹⁷ Ali Saip Ursavaş, *Kilikya Dramı ve Urfa’nın Kurtuluş Savaşları*, Genelkurmay Basım Evi, Ankara, 2000, s. 51.

1.4. Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri'nin CHF Örgütlerine Dönüşmesi

*“Millete hayır ve şer'in mebuslarsan geleceğine dikkat çeken milliyetçi güçler, fazla ittihatçılık, fazla hürriyet ve itilâfçılık yapanların mebus seçilmemesi”*⁹⁸ için yaptıkları çabalar sonucunda 12 Ocak 1920'de açılan son mecliste etkili bir güç olarak yer aldılar. Ancak bu durum kısa bir süre sonra meclisin fesh edilmesi ile son buldu. Ulusal bağımsızlık savaşının parlamentosu olan BMM'nin 23 Nisan 1920'de Ankara toplanmasıyla yeni bir dönem başladı.⁹⁹ *“Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal”* imzası ile yayınlanan tamimin gönderildiği merkezlere bakarak, Doğu bölgesinde BMM hükûmetinin hakimiyet sınırları içerisinde bulunan birimler görülebilir: *“Erzurum, Bitlis, Diyarbakır, Elâziz Vilâyetleri ile Erzurum'da XV, Diyarbekir'de XIII. Kolordu Kumandanlıklarına, Erzincan, Ayıntap, Urfa Mutasarrıflıklarına ...”*¹⁰⁰

Yeni Meclis, *“İttihatçısı, İtilafçısı, İslamcısı, Osmanlıcısı, Liberali, Bolşeviği, çiftçisi, tüccarı, askeri, aşiret reisi, öğretmeni, politikacısı”*¹⁰¹ ile her tür toplumsal temsilcinin yer aldığı zorunlu birliktelik halindeydi. Ali Fuat Cebesoy'a göre *“seksen hoca vardı mecliste.”*¹⁰² *“Muhtelif namlarla adlandırılan gruplar hiçbir ciddi fikri savunmayan, durmadan birbirine insan aktarılan gruplardı... İşler, mecliste görüşülürken bir karara bağlanırken çok dağınık fikir mücadelesi içinde bunaltıyor bazen de hatalı mecralara kadar gidiliyordu.”*¹⁰³ Mustafa Kemal Paşa, zamanla hizipleşme boyutuna ulaşan gruplar hakkında şu değerlendirmeyi yapıyordu:

“Mevcut hizipleri birleştirmek veyahut mevcut hiziplerden birini takviye ederek iş görmek için, bilvasıta çok çalıştım. Fakat bu suretle hâsıl olan neticelerin

⁹⁸ İhsan Güneş, “Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nden Halk Fırkası'na Geçiş”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı 8'den ayrı basım, Cilt: 3, Mart 1987, s. 431.

⁹⁹ Hakkı Uyar, *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, Boyut Yayınevi, İstanbul, 1998, s. 59.

¹⁰⁰ Faik Reşit Unat, “Türkiye Büyük Millet Meclis Hükûmeti'nin Kuruluşuna Ait Bazı Vesikalar”, *Tarih Vesikaları*, Cilt: 1, Sayı: 6, Nisan 1942, Maarif Vekilliği, Ankara, s. 404.

¹⁰¹ Güneş, a.g.m., s. 435.

¹⁰² *General Ali Fuat Cebesoy, Bilinmeyen Hatıralar*, (haz. Osman Selim Kocahanoğlu), Temel Yayınları, İstanbul, 2001, s. 354.

¹⁰³ Damar Arıkoğlu, *Hatıralarım, Milli Mücadele*, Tan Gazetesi ve Matbaası, İstanbul, 1961, s. 223.

payidar olamadıkları görüldü. İşte bizzat müdahale zaruri olmağa başladı. Nihayet Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu unvanile bir grup teşkiline karar verdim... Memleket dâhilinde Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti mevcut olduğu gibi, onun Meclis'te aynı unvan altında bir de siyasi grubu teşekkül etmiş oldu. ¹⁰⁴

Grup kurulmadan önce hazırlanan “Grup Nizamname-i Dâhilisi 1921” de şöyle deniyordu:

*“Kütle, fırka olmamakla beraber Misakı Millî hudutları dâhilinde temin-i istiklâl edecek müdafaa-i milliyede ve onun şerait-i dâhiliyeye ve harivciyesinde menfi bir vaziyette kalmıyarak bilhassa müsbet sahada o işlerin azami ciddiyet ve mükemmeliyetle, tamamen mahalline masruf mesai-i mütemadiye ile yürütülmesini iltizam, talep ve tâkip ederler.”*¹⁰⁵ Grubun, fırka olmadığı vurgulanmasına rağmen Meclis Grubu'nun oluşturulması, firkalaşma yolunda bir adımdı.¹⁰⁶

10 Mayıs 1921-19 Nisan 1922 tarihleri arasında yapılmış toplantı zabıtlarında Grup, “milletin bilim um kuvayi maddiye ve maneviyelerini icap eden hedeflere tevcih ve istimal edecek ve memleketin resmi ve hususî bilim um teşkilât ve tesisatını bu maksatı esasiye hâdim kılmağa çalışacaktır.”¹⁰⁷ denmekteydi. Halk Fırkası kuruluncaya kadar kullanılan “Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu Nizamname-i Dâhilîsi 1922” de, “Heyeti idare grubunun heyeti faalesi ve umûmî ve kongreye kadar da bütün memleketteki Müdafaa-i Hukuk teşkilâtının idare-i merkeziyesidir” ifadesi yer alıyordu.¹⁰⁸

¹⁰⁴ Nutuk, Gazi Mustafa Kemal Tarafından, Devlet Basımevi, İstanbul, 1938, ss. 425-426.

¹⁰⁵ Faik Reşit Unat, “Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Birinci Devresinde Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubunun Kuruluşuna ve Çalışmalarına Ait Bazı Vesikalar”, Tarih Vesikaları, Cilt: 3, Sayı: 13, Ağustos 1944, Maarif Vekilliği, Ankara, s. 12.

¹⁰⁶ Tunçay, a.g.e., s. 42.

¹⁰⁷ Faik Reşit Unat, “Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Birinci Devresinde Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubunun Kuruluşuna ve Çalışmalarına Ait Bazı Vesikalar”, Tarih Vesikaları, Cilt: 3, Sayı: 13, Nisan 1944, Maarif Vekilliği, Ankara, s. 5.

¹⁰⁸ Faik Reşit Unat, “Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Birinci Devresinde Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubunun Kuruluşuna ve Çalışmalarına Ait Bazı Vesikalar”, Tarih Vesikaları, Cilt: 3, Sayı: 13, Nisan 1944, Maarif Vekilliği, Ankara, ss. 10-11.

Grup kurulduktan sonra “Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu Heyet-i İdaresi namına Reis Mustafa Kemal” imzası ile yayınlanan beyannamede, örgütlenmenin öneminden bahsediliyordu: “Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin teşekkülündeki maksad-ı ulvîyi istihsal ve temin için bugüne kadar gösterdiği mesai-i vatanperverane şayan-ı takdir ve şükrandır... Hüsn-i netice hakkındaki emniyetimizin devamı için teşkilâtın vatanın her noktasında muntazam ve kemaliyle müteazzıv bir halde tutulması elzendir.”¹⁰⁹ Diğer bir beyanat olan “Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Teşkilâtı Hakkında Talimatname”de örgütsel yapılanmaya vurgu yapıldı: “Mukarrerattan teşkilâta ait olan hususat telhisen ve teşkilâtın sürat ve sühuleti tatbikiyesini teminen berveçhh-i âti tamim olunur”¹¹⁰

Gazi, Grup’un, Fırka’ya dönüşmesini şöyle ifade etmekteydi:

“Gerek bazı zevattan aldığım tahrirî mütaleattan ve gerek halk ile müdavelei efkârdan çok istifade ettim. Nihayet 8 Nisan 1923 tarihinde, noktai nazarımı dokuz umde halinde tespit ettim. İkinci Büyük Millet Meclisi’nin intihabı esnasında neşir ve ilan ettiğim bu program, fırkamızın teşekkülüne esas olmuştur... Umdeler, Halk Fırkası’nın teşekkülüne ve temini faaliyetine kâfi geldi. Fırka’ya; unvanına, bilâhare Cümhuriyet kelimesi de ilâve olunarak, -malûm olduğu veçhile- CHF tesmiye olundu.”¹¹¹

Fırka’nın oluşumunda halkla yapılan müzakerelerin belirleyici olduğu düşüncesi Cumhuriyet döneminin ilk resmi tarih kitabında da yer aldı: “Gazi Anadolu’da aylarca süren bir tetkik seyahatine çıkmış, kuracağı fırkanın esasları etrafında halk ile de uzun uzadıya görüşmüştü. Bu temasların neticesi intihap, beyannamesini teşkil eden ‘Dokuz Umde’ halinde tebellür etti.”¹¹²

¹⁰⁹ Faik Reşit Unat, “Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin Kuruluşuna Ait Vesikalar” Tarih Vesikaları, Cilt:3, Sayı:15, Mayıs 1949, Maarif Vekilliği, Ankara, s.168.

¹¹⁰ Faik Reşit Unat, “Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin Kuruluşuna Ait Vesikalar” Tarih Vesikaları, Cilt: 3, Sayı:15, Mayıs 1949, Maarif Vekilliği, Ankara, s.169.

¹¹¹ Nutuk, Gazi Mustafa Kemal Tarafından, ss. 515-516.

¹¹² Tarih IV Türkiye Cumhuriyeti, Devlet Matbaası, İstanbul, 1931, s. 141.

Bir anlamda “doğum ilmühaberi mahiyeti ve kıymetinde”¹¹³ olan Dokuz Umde Beyannamesi’nin yayınlanmasından sonra ‘İntihap Mesaisine Davet’ isimli beyanname yayınlandı ve seçime katılımın sağlanması istendi: “Eğer, ümidimiz veçhile Müdafaa-i Hukuk teşkilâtının müntehip ve mutemetleri, milletin arasına nail olurlarsa âtiyen Büyük Millet Meclisinde, Halk Fırkası namı altında, memleketin idaresi mesuliyetini deruhte edecektir.”¹¹⁴

Mustafa Kemal Paşa’nın bu çabaları bazı mebusları tedirgin etti. Örneğin Rauf Orbay durumu şöyle değerlendirdi: “Mustafa Kemal Paşa, yeni seçime girerken Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’ni Halk Fırkası şekline sokmak niyetinde olduğunu belirtti. Fakat bizce en önemli olan, Mustafa Kemal Paşa’nın adı ne olursa olsun bir seçime girecek bir cemiyet veya fırkanın başında bulunması veya bulunmaması meselesi idi.”¹¹⁵

Bir kısım mebuslar Mustafa Kemal Paşa’nın otoriterleşmesinden çekinirken, Mustafa Kemal Paşa ise muhalifleşmeyi tehlikeli görmekteydi. Seçimlerin neticeleri, daha sonradan 1930’ların şeflik dünyasında şöyle değerlendirilmekteydi: “İntihap memlekette bilâkaydüşart hiçbir teşekkül veya zümrenin veya şahsın Şef’e karşı çıkamayacağı tecrübesiyle neticelendi. Meclis’e tamamen Şef tarafından ilân edilen namzetler intihap edildi.”¹¹⁶

Mustafa Kemal Paşa, fırka projesini hazırlama aşamasında “Dış ülkelerdeki bütün siyasi partilerin ilkelerini, programlarını incelemiş ve inceletmişti. O’nun amacı, milletin bünyesine göre bir programla ortaya çıkmaktı.”¹¹⁷ Bu incelemelerden şu sonucu çıkardı: “Başka memleketlerde müteşekkil bu gibi fırkaların programlarını gözden geçirmiş isem de bunları tamamiyle memleket ve

¹¹³ C.H.P 35. Yıl, C.H.P İstanbul İl Gençlik Kolu, 1958, s. 13.

¹¹⁴ C.H.P’nin Otuz İkinci Yıldönümü 9 Eylül 1955, Güzel İstanbul Matbaası, Ankara, 1955, ss. 9-10.

¹¹⁵ Feridun Kandemir, Hatıraları ve Söylemedikleri İle Rauf Orbay, Sinan Matbaası, İstanbul, 1965, s. 126.

¹¹⁶ Neşet Halil, Büyük Meclis ve İnkılâp, TBMM Matbaası, Ankara, 1933, s. 173.

¹¹⁷ Atatürk’ün Sırdaşı Kılıç Ali’nin Anıları, (der. Hulûsi Turgut), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2006, s. 210.

milletimizin hakiki ihtiyaclarını temine kâfi bulmadım."¹¹⁸ Başka ülkelerdeki fırkaların sınıf çatışmalarından doğduğunu, halbu ki Türkiye'de böyle bir ayrılık olmadığını "*Halk Partisi'ne vatandaşların bir kısmının değil bütün milletin dâhil olacağını*"¹¹⁹ söyleyerek, Fırka'nın ülkeyi yönetmedeki haklılığını meşru bir sebebe dayandırıyordu. İkinci kuvvetli dayanak ise Fırka'nın geçmişini A-RMHC ile ilişkilendirmesi idi:¹²⁰ "*CHP'nin, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nden tevarüs ettiği başarı ile dolu bir maziydi.*"¹²¹ Ki zaten "*Yaratıcı Şef vatani kurtarmak için bütün bir milleti tek bir maksat etrafında toplayarak Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ni kurduğu zaman CHF'nin temellerini de atmış bulunuyordu.*"¹²²

İşgallerin ve de yaşanan bütün olumsuz gelişmelerin sebebi olarak firkacılık çekişmelerini gören bazı mebuslar, firkalaşma eğilimine itiraz etmelerine rağmen¹²³ büyük çoğunluğun desteği ile Halk Fırkası 9 Eylül 1923'de¹²⁴ "*İkinci BMM'nin bütün mebuslarını ihtiva ettiği için bir milli birlik fırkası*"¹²⁵ olarak kuruldu. "*Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kalpaklıları, Halk Fırkası'nın şapkalılarının ta kendisi oldukları halde bu istihaleden hiçbir zarar meydana gelmedi. İnkılâpçı Cemiyet, ihtilalci Cemiyet'ten geri kalmadı ve bizzat kendini yine kendi geçmiş oldu.*"¹²⁶ Eskinin firkacılık cereyanları ile yeni Fırka arasında zıtlıklar da mevcuttu: "*İttihat ve Terakki Cemiyeti son gününe kadar tam manasıyla bir fırka halini alamamış, teşekkül eden bazı fırkalar ise memleket ekseriyetinin, hususile Türklerin hakiki menfaatlerine uygun olamadıklarından devam ve inkişafa imkân bulamamışlar, bazıları da doğar doğmaz ölmüşlerdir... Halk Fırkası halkımıza siyasi terbiye vermek için bir mektep olacaktır.*"¹²⁷

¹¹⁸ C.H.P'nin Yirmi Dokuzuncu Yıldönümü 9 Eylül 1952, ss. 9-11.

¹¹⁹ On Beşinci Yıl Kitabı, s. 4.

¹²⁰ Uyar, a.g.e., ss. 69-70.

¹²¹ C.H.P. 25 Yıl, Ulus Basımevi, Ankara, 1948, s. 18.

¹²² On Yıl 1923-1933, Hâkimiyeti Milliye Basımevi, Ankara, 1933, ss. 7-8.

¹²³ Güneş, a.g.m., s. 435.

¹²⁴ "*CHP'nin ilk kez kuruluşunu kutlama töreni 20. kuruluş yıl dönümü olan 9 Eylül 1943'de yapıldı. İkinci kutlama 1945'de diğeri ise 1952'de yapıldı. 1952'den sonra kuruluşu kutlama sürdü ancak 30. ve 50. kuruluş yıldönümleri daha görkemli kutlandı.*" Bkz. Rahmi Kumaş, **CHP'nin Soyağacı**, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1999, s. 20.

¹²⁵ C.H.P'nin Yirmi Dokuzuncu Yıldönümü 9 Eylül 1952, s. 24.

¹²⁶ Giritöğlü, a.g.e., s. 25.

¹²⁷ Tarih IV Türkiye Cumhuriyeti ss. 166,169.

Gerçekleştirilen dönüşüm/geçiş, “*Halk Fırkası Reisi Umumî Vekili İsmet*” imzası ile örgüte bildirildi:

*“Bütün vatan için halâs-ı istiklâl getiren Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, sulh devrinin feyizli inkişafatını temine sarfı mesai eylemek üzere bu günden itibaren Halk Fırkası’na inkılâp edecek ve Cemiyet’in bütün idare heyetleri Halk Fırkası İdare Heyetleri unvanı ile ifayı vazîfeye devam edeceklerdir.”*¹²⁸

Halk Fırkası, kurulduktan sonra “*esas gayesi kölelik zincirine boynunu kaptırmak tehlikesinden kurtulmuş olan Türk Milleti’ni, medeniyet safında lâıyk olduğu mevkie, yani en ileri sıraya götürmek ve yükseltmek için*”¹²⁹ örgütlenmeye başladı. Kısa bir süre sonra Cumhuriyet’in ilanının ardından “*Cumhur riyâsetine intihâbını müteakib Gazi Paşa bir nutuk irad etti ez cümle, milletimiz haiz olduğu evsâf ve liyâkatını yeni ismiyle cihan-ı medeniyete daha çok sühûletle izhâra muvaffak olacaktır.*”¹³⁰ diyerek yeni bir dönemin açıldığına dikkat çekmekte. Milli Mücadele’yi zafer ile sonuçlandırmış bir liderin, kanıtlanmış başarıyı kitlesel motivasyona çevirme amacıyla söylediği şu cümleler anlamlıydı:

*“Efendiler asırlardan beri şarkda mağdur ve mazlum olan milletimiz Türk milleti hakikatte meftûr olduğu hasâilden muarrâ telâkki ediliyordu. Son senelerde milletimizin fiilen gösterdiği kâbiliyet, istidat ve idrâk kendi hakkında sûizanda bulunanların ne kadar gafil ne kadar tedkîkden uzak, zevâhirperest insanlar olduğunu pek güzel isbat ediyor.”*¹³¹

¹²⁸ C.H.P’nin Yirmi Dokuzuncu Yıldönümü 9 Eylül 1952, ss. 25-26.

¹²⁹ Tarih IV Türkiye Cumhuriyeti s. 174.

¹³⁰ “Yeni Türkiye Devletinin Şekl-i Hükûmeti Cumhuriyettir.”, *İkdam*, 30 Teşrin Evvel 1339.

¹³¹ “Birinci Türk Reis-i Cumhuriyet Gazi Paşa Hazretlerinin Tarihi Nutku”, *Vakit*, 30 Teşrin Evvel 1339.

“Gazi Paşa hazretlerinin nutukları mehdîd alkışlarla alkışlanmıştır. Cumhuriyetin tesîdi maksadıyla yüz bir pâre top atılması için hazırlık yoktu, Paşa hazretleri gülerек Kâzım Paşa’ya sordular. Kâzım Paşa cevaben dedi ki: Top getirirmezdim. Denebilirdi ki meclis tehdid edildi.”

Cumhuriyet'in ilanından sonra siyasetçiler, Halk Fırkası'nı "*en demokratik bir rejimin ifadesi*"¹³² olarak görürlerken özellikle de Meclis'in sürekli faaliyet halinde olması siyasal sistemin en önemli meşruluk dayanaklarından birini oluşturdu. Ayrıca Mustafa Kemal Paşa'nın "*memleketi çağdaş uygarlık seviyesine ulaştırmak için CHP'yi bir kürsü olarak tesis ettiğine ve tarihin gövdesine yaslanan bu kürsüden bağımsızlığın, medeniyetçiliğin, inkılâpçılığın, milliyetçiliğin, hürriyetçiliğin ve demokrasinin imanının sunulduğuna*"¹³³ inanılmaktaydı. Cumhuriyet ile birlikte vatan ve hürriyet uğruna savaşılan kahramanlık süreci kapanmış, "*inkılâbın heyecan, his ve şiir merhaleleri atlatılmış, irade, aksiyon ve iş sahasına girilmişti.*"¹³⁴ Öte yandan kurtuluşun ve kuruluşun gerçekleştiği yakın mazi, söylemlerde hep yer bulacaktı.

¹³² CHP Broşürü 1937.

¹³³ Millet Hizmetinde 40 Yıl C.H.P, s. 3.

¹³⁴ Ziyaeddin Fahri, "Türkiye'de İctimaî Siyasetin Tarihçesi, Ehemmiyeti ve Başlıca Meseleleri", CHP Konferansları, Recep Ulusoğlu Matbaası, Ankara, 1939, s. 50.

İKİNCİ BÖLÜM

DOĞU ÖRGÜTLENMESİNDEKİ GELİŞMELER

2.1. Bir Osmanlı Mirası Asayişsizlik ve Anadolu'nun Genel Görüntüsü

“İT, zafer için her şeyi feda ediyordu yurttaşsız bir yurttaki nihai zaferin zevkini kim hissedecekti? Emzikli çocuklara şeker verilemiyor, ölümlere kefen bulunamıyordu.”¹³⁵ Bu cümleler, büyük savaşın derin yıkımını yaşayan kuşağın bireyine ait. “Muvaffakiyetli mücadelemizden sonra evimizin ilk defa sahibi olduk.”¹³⁶ Bu söz de Anadolu işgalini gören aynı kuşağın başka bireyine ait. Tarihin genel akış çizgisine bakıldığında görülen odur ki gerek Osmanlı'nın son dönemini, gerekse Cumhuriyet dönemi yaşayanların en büyük sorunu asayişsizlikti.¹³⁷ Cumhuriyet idarecilerinin özellikle de Doğu bölgelerinde en fazla üzerinde durdukları ana problem bu oldu. Dönemi yaşayanların yazıları incelendiğinde asayiş probleminin ağırlıklı olarak vurgulandığı göze çarpar. Bu öyle bir ana sorundur ki dönem kişilerinin tüm düşünce yapısını derinden etkilediği gibi devlet politikalarının temel iskeletini şekillendirecek çapa sahipti.

Cumhuriyet hükûmetlerinin nasıl bir görüntüyle karşı karşıya olduğunu İsmet İnönü şöyle betimliyordu:

“Memleket fiziksel bir bütünlük içinde değildi. Her tarafın bir biri ile irtibatlı olduğu bir bütünlük yoktu. Demiryolu yapılmadan memleketin ne emniyetinin, ne idaresinin bütünlüğünü sağlayamayacağımız kanaati sarsılmaz bir haldeydi. Nihayet

¹³⁵ Reşit Paşa'nın Hatıraları, (haz. Cevdet R. Yularkıran), Tan Matbaası, İstanbul, 1939, ss. 5-6.

¹³⁶ Ahmet Emin Yalman, Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, Cilt: 3, (1922-1944), Yenilik Yayınları, 1970, s. 38.

Yalman'ın gözüyle 1938 Türkiye için bkz. Ahmet Emin Yalman, Gerçekleşen Rüya, Cumhuriyet'in Onbeşinci Yıldönümü Arifesinde: Memleket Meselelerine Dair Düşünceler, Tan Matbaası, İstanbul, 1938.

¹³⁷ Güvenli ortam arzusu çok partili hayata geçildiğinde, bu defa siyaset için gerekli olduğu düşünülen bir konu haline geldi. Öyle ki Cumhurbaşkanı İnönü şöyle bir açıklamada bulunuyordu: “Varmak istediğim netice, başlıca iki parti arasında temel şartın yani emniyetin yerleşmesidir. Bu emniyet, bir bakımdan memleketin emniyeti mânasını taşıdığı için, benim gözümde çok ehemmiyetlidir.”, Ulus, 12 Temmuz 1947.

memleketin en mamur yerlerinin büyük bir kısmı harap olmuş bulunuyordu. Diğer mühim mesele ise asayiş meselesi idi. Asayiş meselesinin doğuya ait olan kısmının dışında Orta Anadolu'da da Batı Anadolu'da da dağlarda emniyeti ihlal etme hareketleri ve yol kesmeler her tarafta devam ediyordu.”¹³⁸

Falih Rıfki Atay'ın gözüyle Cumhuriyet'in başında Anadolu'nun görüntüsü şöyleydi:

“Anadolu açlar, çıplaklar, maddi, manevi her türlü sefaletler yurdu idi... Hıristiyan halk, çıkarıldığı veya göçtüğü için İstanbul dışında memleket şehir ve kasabalarından birçoğunun çarşıları kapalı idi. Ziraat gündelik ekmeğimizi veremeyecek kadar geri ve iptidai, endüstri sıfır, münakalat-ecnebi demiryollarının bir karış ötesinde veya berisinde sıfır, mektep sıfır, hastane sıfır, birbiri arkasından dört savaş veren vatan bitkin, vatandaş bitkindi... Halk telefonu, yabancı malı ve yalnız İstanbul'da idi. Tazyikli akar su yalnız İstanbul'da ve 'gavur' denen İzmir'de ve hepsi ecnebi malı idi. Elektrik yine öyle idi. Ticarete Türkler hemen hemen sıfırdı. İthalat ve ihracat ticareti Türkler'den başkalarında idi. İyi ziraat müesseseleri ve toprakları da öyle. Anadolu'nun bir yarısı derebeylikti. Vicdanlar ve hayat en karanlık yobaz hâkimiyeti altında idi.”¹³⁹

Mahalli İdareler Umum Müdürlüğü Muamelat Şubesi Müdürü Ali Rıza Ünal, Osmanlı'dan miras alınan Anadolu'nun, 1941'e kadar geçirmiş olduğu safhayı şöyle değerlendirmekteydi:

“Cumhuriyet tesisi zamanında pek az şehir ve kasabalarımızda elektirik, kanalizasyon, itfaiye teşkilâtı vardı. Bu işlerin icabettirdiği masrafları belediyelerin mahdut olan gelirleri ile karşılamak güçtü. Belediyelerin imar hareket ve faaliyetlerini finanse etmek üzere 1933 senesinde Belediyeler Bankası kuruldu. Cumhuriyetten evvel dört şehirde elektirik tesisatı varken bugün 174 şehir ve kasabada belediyeye ait elektrik müessesesi mevcuttur. Belediyelerin imar işlerinde

¹³⁸ İsmet İnönü, **Hatıralar**, (haz. Sabahattin Selek), Cilt: 2, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1987, ss. 257-258.

¹³⁹ **C.H.P'nin Otuz İkinci Yıldönümü 9 Eylül 1955**, ss. 15-16.

teknik rehberlerle olan ihtiyacı karşılamak maksadı ile 1935 senesinde Belediyeler İmar Heyeti Teşkilâtı kuruldu... Cumhuriyetten evvel 20 şehir ve kasabada sıhhi ve fenni içme su tesisatı varken bugün bu miktar 190'a çıkmıştır."¹⁴⁰

Denetleme ve kontrol bakımından Doğu ile kıyaslanmayacak derecede artı özelliklere sahip Batı yörelerinde bile asayiş çok zayıftı. Kazım Dirik, bölge gezisinde yaptığı konuşmasında şunları söylüyordu: "*Cumhuriyetten önce bu yavuz dağlarda, bu verimli ovalarda tam on beş çete dolaştığını biliyorum. Ancak Cumhuriyetten sonra bu yüce dağlarda tek bir çapulcu kalmamıştır. Çünkü Cumhuriyetin en birinci yardımı can ve mal güvenini kurmak ve korumaktır.*"¹⁴¹

Sabahattin Selek, asayişsizliğin sebebinin, siyasi mekanizmada beliren yeni aktörlerden kaynaklandığını düşünmekteydi:

*"Mütegalibe tasfiye edilemediği gibi zafer sonrası şartları, yeni tip mütegalibe zümresi daha yarattı. Siyasi mütegalibe diyebileceğimiz bu yeni zümre gücünü kuvayi Milliyeci olmaktan alıyordu. Bunlar Kuvayi Milliye'ye karışmamış ya da az çok ihanet etmiş ezik, başı eğik grupların karşısında bir takım ekonomik imkânlar da elde etmiş ve eski eşraftan daha çok palazlanmışlardı."*¹⁴²

Asayişsizlik konusu, Kadri Kemal'in yazılarında, Osmanlı ile karşılatırmalı olarak ele alınıyordu: "*Cumhuriyet devrine gelinceye kadar vatandaş ne malından ne de canından emin değildi. Yurtta padişah saltanatı, mütegalibe hükmü ve eşkıya cihangirliği vardı. Bunlar diledikleri gibi yurdu ve yurttaşı harcarlardı. Bugün bunlardan ve bunların korkunç ve harap edici zararlarından ve en büyük bir belâ olan asayişsizlikten kurtulmuş bulunmaktayız.*" Ayrıca Osmanlı yönetimini de yargılanmaktaydı: "*Eğer geçmiş idareler, bu gün gösterilen bu çalışma ve feragatin*

¹⁴⁰ Cumhuriyetin 18' inci Yıldönümünde Hitabeler ve Konferanslar, Çankaya Matbaası, Ankara, 1941, ss. 14-15.

¹⁴¹ 9 Mayıs 1935 Devrim Partisi Kongresi Günü İlbay General Kâzım Dirik'in Adagüme ve Fata Köylerinde Söylevi ve O Günkü Gazetelerde Çıkan Yazılar, T.C. İzmir Vilâyeti Köy Bürosu, Dereli Basımevi, İzmir, 1935, ss. 10-11.

¹⁴² Sabahattin Selek, Milli Mücadele I, Anadolu İhtilâli, İstanbul, 1965, s. 422.

onda birini göstermiş olsalardı, Türk vatani en zengin bir refah içerisinde çok daha mesut bir memleket olarak bulunacaktı.”¹⁴³

Zaferden sonra tüm yurdu “kül yığını”¹⁴⁴ olarak tanımlayan Parti yayınlarında da asayişsizlik konusu geniş yer bulmaktaydı:

“Memleketin her tarafı birer yangın yeri halinde idi. Şehirlerimiz ve kasabalarımız harap ve perişan bir manzara arz ediyordu. Saltanatın hudutlarını çizdiği vilâyetler, iftirakculuk havaiperverlik uyandırmıştı. Elim ve ağır şartlar içinde milletin idaresini ele alan Cümhuriyet İçişleri Bakanlığı, yurda evvelemerde asayışı temin etmek, vatandaşları tam bir emniyete mazhar kılmak... Devlet ve yurd işlerinin tanzimi suretile otoritenin kuvvetlenmesine ve halk ile hükûmet arasındaki samimiyetin daha sıkı bir hale gelmesine, demokrasi esaslarına lâyük bir şekilde hiç durmadan çalışarak...”¹⁴⁵

1940’larda bile emniyetin ve sükûnetin korunması konusunda özenli bir yaklaşım söz konusuydu. Mahalli İdareler Umum Müdürlüğü Muamelat Şubesi Müdürü Ali Rıza Ünal’ın 1941’deki konuşması şöyleydi:

“Dâhiliye Vekâleti’nin vazife çerçevesi içinde birinci mevkide hiç şüphesiz emniyet ve asayışı korumak işi bulunmaktadır. Bu mevzuda size söyleyebileceğimiz şey kısa kafî olarak yurttaşlarımızın hareketlerine hâkim olan necabet ve olgunluk mahsülü tam bir emniyet ve asayişin bütün yurttaki kökleşmiş durumun muhafaza ettiğini birdirmekten ibarettir.”¹⁴⁶

Yurdun geneli için söz konusu olan sorunlar, Doğu bölgesinde diğer alanlara göre daha belirgin ve köklüydü. Karabekir, Haziran 1923’de “Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyâseti’ne” gönderdiği raporda, “Halk fakir, tembel ve bittabi kolayına geldiğinden hırsızlığa meyyâldir. Hükûmet ve bilhassa adliyenin mevcûdiyeti

¹⁴³ Kadri Kemal, Cümhuriyet, 1933, s. 65.

¹⁴⁴ Millet Hizmetinde 40 Yıl C.H.P, s. 20.

¹⁴⁵ On Beşinci Yıl Kitabı, ss. 70,72.

¹⁴⁶ Cumhuriyetin 18’ inci Yıldönümünde Hitabeler ve Konferanslar, ss. 13-15.

hiçtir.”¹⁴⁷ biçiminde tasvir ettiği otorite boşluğunu, “Müdâfaa-i Milliye Vekâletine” gönderdiği raporda daha açık olarak söz konusu etti: “Aşiret fertleri ruhen merbûtiyet hissetmedikleri hükûmet memurlarını geçici bir bela gibi telakki ederler. Hükûmet memurlarına karşı dâima riyâkârâne muâmele ederler... Hükûmetin kudret ver nüfûzu azaldıkça aşiret reislerinin nüfûzu artar.”¹⁴⁸

Umûmî Müfettişliğin yayınladığı bir eserde, Doğu’nun Batı’ya nazaran geri kalmışlığı şöyle tanımlanıyordu:

“Yurdun Batısı birçok sebeplerle çok daha evvelden umranan mazhar bulunduğundan, bu birbirini kollayarak tamamlayan umranla Batıdaki yurddaş, elbette daha canlı ve daha bilgili olmuştur. Doğu diyarı ise Batı’nın mazhar bulunduğu umran ve terakkilerden mahrum, yıllar ve yıllar her cepheden hazin bir çoraklık içinde kalmış olduğundan elbette ve elbette Doğu çocukları da mahzun bir çehre arzetymekteydi.”¹⁴⁹

Anadolu’nun içinde bulunduğu durum doğal olarak Fırka grup toplantılarına da yansyordu. Menteşe mebusu Esat Efendi, 27 Ocak 1924’teki toplantıda şunları söylüyordu: “Vatanın bereketli toprakları, vatanın her yanında câri mümbit, feyizli ırmaklar bugün bizi vazîfeye davet ediyor... Bütün Heyet-i Vekile’nin el kuvvetiyle, nüfus çokluğuyla bu harabezâr, yanık diyar-ı vatani mesut etmeye çalışması bu derece üzerine düşen büyük bir vâzifedir.”¹⁵⁰ Aynı gün söz alan Recep Peker, Anadolu insanının durumunu şöyle betimliyordu: “Memleketimizde bir kere sınıf farkı yoktur. Memur da zavallıdır, zabıt de o biçaredir, çiftçisi de odur. Zengin dediğimiz ve ellerinde üç beş bin lira olan bazı arkadaşlarımız da çiftçi ile aynı sınıftadır.”¹⁵¹

¹⁴⁷ Kazım Karabekir, **Kürt Meselesi**, (haz. Faruk Özerengin), Emre Yayınları, İstanbul, 2000, ss.47-48.

¹⁴⁸ Karabekir, a.g.e., ss. 52-53.

¹⁴⁹ **Doğu Cumhuriyetin 15. Yılında**, Üçüncü Umûmî Müfettişlik Neşriyatından, 1938, s. 53.

¹⁵⁰ **CHP Grup Toplantısı Tutanakları 1923-1924**, (haz. Yücel Demirel, Osman Zeki Konur), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2002, s. 317.

¹⁵¹ CHP Grup Toplantısı Tutanakları 1923-1924, s. 344.

Kuruluştan on iki sene sonra, mesleki grupların ülke nüfusu içerisindeki yerlerine bakıldığında en yüksek oranda toprak mahsulleri grubu yer alırken ikinci sırada mesleksiz ve mesleği meçhul olanlar, üçüncü sırada ise sanayi ve küçük sanatlar grubunun geldiği görülür. Yani toplum tamamıyla tarım toplumu özelliklerine sahipti.¹⁵² Tarım toplumu özelliği bugünden yarına değişebilen bir durum da değildi. Şöyle ki: 1927'deki 13.648.000 nüfusun % 24.2'i şehirde, %75.8'i köylerde yaşarken 1950'deki 20.947.000 nüfusun % 25'i şehirde, % 75'i köylerde yaşıyordu.¹⁵³

İmparatorluk bakiyesi olmanın avantajlarından mahrum Anadolu coğrafyası, Batı medeniyetlerindeki yapılardan yoksun, emniyetsiz ve belirsiz hayat döngüsü ile Cumhuriyet evresine geçiş yaptı. Cumhuriyet öncesinde Anadolu'nun Doğusunda "yol yoktu, her yeri adeta yeniden keşfetmek lazım geliyordu."¹⁵⁴ Cumhuriyet yöneticileri bir yandan Anadolu'nun genel resmindeki Türk insanını, ortak bir kimlik altında birleştirmek ve ulus-devlet modeline geçiş safhalarını tamamlamak için çabalarırken, diğer yandan kökleşmiş, tarihi bir problem haline gelmiş olan asayişsizlik sorununu çözmeye çalıştı. Bu konu, izaha muhtaç bir konudur. Çünkü Anadolu'nun bu tarihsel fonunu göz önünde bulundurmadan Parti'nin bölgedeki etkinliklerini anlamak güçleşir. Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde varlığını sürdüren asayişsizlik problemi, CHP'nin Doğu örgütlenmesinin şekillenmesinde birçok gelişmenin belirleyicisi oldu.

¹⁵² 1935 Genel Nüfus Sayımı Harita ve Grafik Albümü, Başvekâlet İstatistik Umûm Müdürlüğü, Devlet Basımevi, İstanbul, 1938.

¹⁵³ 1923-1981 Cumhuriyet Döneminde İstatistiklerle Türkiye, Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği, 1981, Tablo: 35

¹⁵⁴ Şevket Süreyya Aydemir, Suyu Arayan Adam, Öz Yayınları, Ankara, 1959, s. 96.

2.2. Doğu Bölgelerinde İlk Örgütlenme

1923 tarihli CHF nizamnamesine göre “*Vilâyet Mutemedi, Fırka'nın vilâyette mümessilidir. Hudud-u vezaiifi, Fırka'nın gaye-i teşekkülü ve esasat-ı umûmîyesiyle muayyen olup umur-u hükûmet ve hükûmete ait mesalih-i ahaliye müdahaleden memnudur.*” maddesi ile mutemetlere Fırka işleriyle ilgili bir sınır çizilmiş ve görevlerini aşmaları önlenmeye çalışılmıştı.¹⁵⁵ Hem Fırka işlerinin organizasyonunda hem de merkez-taşra koordinesinin sağlanmasında önemli bir işleve sahip olan bu mutemetlik sistemi, İT'nin Katib-i Mesul görevlilerine benzemektedir. İT, bu memurlar vasıtasıyla “*hükûmet kontrolünü sosyal ve ekonomik alana yaymış ve böylece yetkilerin genişletilmesi ilkesini uygulamamıştı.*”¹⁵⁶ Kontrollü örgütlenme ve merkezi denetimi hâkim kılma düşüncesi her iki Fırka'nın benzerlik taşıyan özelliğiydi.

1923'deki nizamnamede, mutemetleri “*Umumî Heyet-i İdare*” atarken, 1927'deki nizamnamede “*Mıntıka Müfettişleri tarafından intihap ve Umûmî Heyeti İdarece tayin edilirler*” denerek sistemde değişikliğe gidildi.¹⁵⁷ Diğer bir çok konuda olduğu gibi örgütlenme konusu da 1930'larda hâkim olan kararlı değişim rüzgârından nasibini aldı. 1931'deki kongrede alınan karar doğrultusunda mutemetlik kurumu kaldırıldı ve “*Umumî Heyet-i İdare*”nin “*Fırka'yı alâkalandıran millî teşekkülleri ve Fırka'nın hesaplarını, kongreden alınan kararların ne dereceye kadar tatbik edildiğini tetkik edeceği*” belirtildi ve bu dairenin gücü pekiştirildi. Ayrıca, “*Fırka teşkilâtının teftiş ve murakabesine Umumî Heyet-i İdare azaları memur olabileceği gibi Fırka mebus veya mensupları da bununla tavzif edilebilir.*” denerek örgütün denetlenmesinde mebuslardan faydalanma yoluna gidildi. Ayrıca mutemetlerin kaldırılmasıyla boşalan kısım Fırka Reisliği ile dolduruldu.¹⁵⁸

¹⁵⁵ Tunçay, a.g.e., s. 366.

¹⁵⁶ Muzaffer Sencer, *Türkiye'de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri*, Geçiş Yayınları, İstanbul, 1971, s. 43.

¹⁵⁷ Tunçay, a.g.e., s. 386.

¹⁵⁸ C.H.F. Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları 10-18 Mayıs 1931, Devlet Matbaası, İstanbul, 1931, ss. 248-449.

CHP'nin örgüt kurma sürecinde yaşadığı zorlukların neler olduğunu, Hilmi Uran şöyle açıklamaktaydı:

“Esasında vilâyetlerde Parti faaliyetini idare edecek zat olarak da mutemet bulmak, Parti teşkilâtı kurmanın en müşkil tarafı idi ve bütün Parti Müfettişleri hakikî zorluğu burada bulurlardı... Mutemetler Parti'den bir ücret almazlar ve tersine çok defa zatî işlerini de Parti meşguliyeti dolayısıyla yüz üstü bırakırlardı. Bu itibarla, dürüst, namuslu, popüler olmak gibi lüzumlu vasıflarla birlikte, mutemet olacak kimsenin, geçim bakımından da hal ve vakti yerinde olması ve Parti'yi istismar ederek Parti sırtından yükselmek hevesine kapılmaması gerekirdi.”¹⁵⁹

İkinci kongreye kadar Fırka'nın yurt çapındaki örgütlenmesi ve boyutu hakkındaki veriler sınırlıdır. Erken dönemle ilgili gazete koleksiyonlarında yapılan araştırmalarda, Doğu örgütlenmesi hakkında yol gösterici bilgiler elde edilemedi. Doğu örgütlenmesinin erken dönemine ait en önemli kaynak, 1924-1926 tarihleri arasını kapsayan ve de Urfa teşkilâtı hakkındaki verileri içeren *“Cumhuriyet Halk Fırkası Urfa Heyet-i İdaresi Mukarrerat Defteri”*dir. Defterde, Milli Mücadele'yi zaferle sonuçlandıran bir kuşağın, kendisiyle hesaplaşmasının birer sonucu olarak, direnişe katılanların kayıtlarının tutulduğu görülür. Örneğin *“Bölük Kumandanlığına”* gönderilen bir yazıda kayıdı tutulan kişi hakkında şu açıklama yapıyordu:

“14 Teşrinisânî 340/25... Fransız vakayı zâilesinde Mersavi aşiretinden Hasse Mersavi'nin reisi İbrahim Beyin maiyetinde olarak Urfa'da Kuvayı Milliye iştirak ettiği edinilen tahkikatten anlaşılmiş olduğu karar verildi.”¹⁶⁰

Fakat kimi kişilerle ilgili yapılan araştırmaların olumsuz sonuçlandığı da görülür, örneğin:

¹⁵⁹ Hilmi Uran, *Hâtıralarım*, Ankara, 1959, s. 231.

¹⁶⁰ *Cumhuriyet Halk Fırkası Urfa Heyet-i İdaresi Mukarrerat Defteri (1924-1926)*, (haz. Müslüm Akalın), Şurkav Yayınları, Urfa, 1999, s. 13.

*“25 Teşrinisani 1340/36... Merhum Emin, vilâyetimiz ahalisinden olmadığından Kuvayı Milliye’ye hizmet ettiği heyetimizce meçhul bulunduğundan iadesine karar verildi”*¹⁶¹

Olumsuz imaja sahip olan kişilerin “sistemin dışına itilmesi”, “Terakkiperverler” in Urfa’da bulunmalarıyla birlikte daha da belirginleşti, örneğin “Merkezi Umûmîye”ye çekilen telgraf şöyleydi:

*“334 senesinde İtilaf Fırkası riyasetinde bulunup İngiliz işgali zamanında halkın nefretini isticlâp eden Haydar Ağa’nın mahdumu Hasan Ağa, 337 senesinde Müdafaa-yı Milliye’ye her nasılsa dâhil edilmişken sınıyetine mebni ihraç kılınan mumaileyh bu kere de Firkamızın itimadına kesbi liyakat etmeyen Belediye Reisi Hacı Mustafa Efendi ile bilittifak bugün azalarından bulunan Hacı Hakkı, Mahmut Hayati, Abdurrahman, Bekir, Şefik, Tahir Efendilerin nezareti altında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’nın resmi küşadının icra kılındığının Umum Riyaseti-i Celile’ye iblağına karar verildi.”*¹⁶²

Fırka mensuplarının Terakkiperverlere meyil etmesi affedilmez bir tutum olarak tanımlanırdı. Bunu şu üç örnekte görmek mümkün:

*“17 Kanunu sani 1341/75 Mollazade Abdulgani Beye... Cumhuriyet Halk Fırkası azasından bulunduğunuz halde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’nın amaline hizmet ederek hususi müzakerelerinde bulunduğunuz istima olunmaktadır. Hakikat olup olmadığıнын zeylen beyan edilmesi zımında tezkere tasdirine karar verildi.”*¹⁶³

*“23 Kanunu sani 1341/79 Abdulgani Efendiye... Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’nın namzetlerine muavenet ettiğinizden Cumhuriyet Halk Fırkası defterinin 10 numarasında mukayyet isminizin terkinine karar verildi.”*¹⁶⁴

¹⁶¹ Cumhuriyet Halk Fırkası Urfa Heyet-i İdaresi Mukarrerat Defteri (1924-1926), s. 16.

¹⁶² Cumhuriyet Halk Fırkası Urfa Heyet-i İdaresi Mukarrerat Defteri (1924-1926), s. 24.

¹⁶³ Cumhuriyet Halk Fırkası Urfa Heyet-i İdaresi Mukarrerat Defteri (1924-1926), s. 30.

¹⁶⁴ Cumhuriyet Halk Fırkası Urfa Heyet-i İdaresi Mukarrerat Defteri (1924-1926), s. 31.

“11 Kanuni sani 1341/71 Birecik Halk Fırkası Riyasetine... Kazanız Müddei Umûmîsi Asaf Efendi'nin muhalifane propagandası hakkında Müddei Umûmîliğine vuku bulan müracaat üzerine Müddei Umûmîlikçe keyfiyet Adliye Vekâleti celilesine iblağ edildiği gibi Fırkamızca da Umûmî Riyaset'e ve Urfa mebusluğuna yazılmıştır.”¹⁶⁵

İki Fırka arasında yaşanan mücadele belediye seçiminde de kendini gösterdi:

“1 Şubat 1341/81 Belediye intihabatı bugün hitam buldu. Terakkiperver namzetlerinin azami 170 reyine karşı Fırkamız namzetleri 3415 gibi kahir bir ekseriyetle intihap edildiği ...”¹⁶⁶

“Münhal Urfa mebusluğuna Fırkamız namına İlk Tedrisat Müdürü Umûmîsi Refet Bey'in namzet gösterilmesi Fırka Divanınca kabul edilmiştir.”¹⁶⁷ biçiminde açıklanan karar, Milli Mücadele-CHF ilişkilendirmesinin yapıldığı şu ilanla Urfa halkına duyuruldu:

“Memleketimizi düşmanların istila-i esaretinden tahlis eden ve Hükûmet-i Cumhuriyetimizin istinatgâhı bulunan Cumhuriyet Halk Fırkası, münhal bulunan Urfa mebusluğuna Maarif Vekâleti ilk Tedrisat Müdür-i Umûmîsi Refet Beyefendi'yi namzet göstermiştir. Memleketimizin öz evladı bulunan ve fezail-i ahlâkiyesiyle temayüz etmiş olan Refet Bey'in intihap olunması bir vazife-i vicdaniye ve vataniye olmakla muvaffakiyetine her Urfalının çalışması memleketin menafi-i âliyesi namına ilânına karar verildi.”¹⁶⁸

“Suruç Heyeti İdaresi”ndeki azaların toplumsal kökenlerine bakıldığında yerel eşrafın ağırlığının güçlü olduğu ve de CHF ile restleşmeye girmeyen grup liderlerinin yönetimde yer alabildikleri görülür:

¹⁶⁵ Cumhuriyet Halk Fırkası Urfa Heyet-i İdaresi Mukarrerat Defteri (1924-1926), ss. 28-29.

¹⁶⁶ Cumhuriyet Halk Fırkası Urfa Heyet-i İdaresi Mukarrerat Defteri (1924-1926), s. 32.

¹⁶⁷ Cumhuriyet Halk Fırkası Urfa Heyet-i İdaresi Mukarrerat Defteri (1924-1926), s. 19.

¹⁶⁸ Cumhuriyet Halk Fırkası Urfa Heyet-i İdaresi Mukarrerat Defteri (1924-1926), s. 20.

*“Nebibeyzâde Hüseyin Paşa riyasete, Gökoğlu Casım Ağa, Picanlı aşiret rüesasından Hacı Mehmedi Kasey Ağa, Şeyh Müslüm Beyzâde Fazıl Bey, Dinayi aşiret reisi Boybeyizâde Nebi ağa, Picanlı rüesasından Hacı Ali, Yahlizâde Hacı Ahmey Ağalar azalığa intihap olundukları...”*¹⁶⁹

Dönemle ilgili diğer önemli bir kaynak ise “*CHF 1927 Büyük Kongresi Raporları Tetkik Encümeni Mazbatası*”dır. Eserde, 1927 öncesinde düzenlenen vilâyet kongrelerinin toplu halde dilekleri ve ilgili kurumların bunlara verdiği yanıtları içerir. Çeşitli Vekâletlerden istekte bulunan iller arasında Doğu bölgesi illerinden sadece Erzurum, Kars ve Gaziantep yer almakta, diğer illerin dilekleri bulunmamaktadır. Bu Doğu illerinin, Vekâletlerden istediklerine bakıldığında jandarma, polis ve telgraf teşkilâtının kurulması, askeri şubelerin inşası, iskân işleri, sağlık, eğitim, belediye hizmetleri gibi yeni kurulmuş bir devletin öncelikli ihtiyaçları doğrultusunda dile getirilen isteklerden oluşuyordu. Vekâletlerin verdikleri cevaplara bakıldığında “*bütçede tahsisat yoktur, bütçe yetersizdir, bütçe müsait değildir, bu değişikliğe imkân yoktur.*”¹⁷⁰ gibi ifadelerin çok olduğunu, ekonomik toparlanmanın halen daha gerçekleştirilemediği görülmektedir.

“*CHF 1927 Büyük Kongresi Raporları Tetkik Encümeni Mazbatası*”nı hazırlayan kurulun dört azasından ikisi Siirt ve Elâziz Fırka mümessilleriydi.¹⁷¹ Teşkilâtın varlığının söz konusu olmadığı bir yerden mümessillerin katılması mümkün değildi. Bundan dolayı her ne kadar merkezin isteklerini karşılayacak düzeyde çalışmasa da zayıf da olsa bir teşkilâtın varlığından bahsetmek mümkündür. Şark İsyanı’nın hemen ardından bölgedeki tüm örgütlerin kapatıldığı genellemesi doğru olsaydı İsyan’ın başladığı alan olan Genç-Ergani-Elazığ üçgenindeki Elazığ teşkilâtının hepsinden önce lağvı gerekirdi.

¹⁶⁹ Cumhuriyet Halk Fırkası Urfa Heyet-i İdaresi Mukarrerat Defteri (1924-1926), s. 40.

¹⁷⁰ Mete Tunçay, “CHF’nin 1927 Kurultayının Öncesinde Toplanan İl Kongreleri”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Atatürk Özel Sayısı, Cilt: 26, No:1-4, Ocak-Aralık 1981, ss. 304-333.

¹⁷¹ Tunçay, a.g.m., s. 305.

2.3. Şark İsyanı ve Bölge Yöneticilerinin Konuya Yaklaşımı

Araştırma sürecinde, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'ndeki kataloglarda yapılan araştırmalarda, 1925 sonrasında Doğu örgütündeki değişimi konu edinen herhangi bir kayıta rastlanmamıştır. Ancak belgeye ulaşılamaması böyle bir kararın olmadığı anlamına gelmez. Öte yandan, çok sayıdaki Parti yayınında ve resmi yayınlarda yapılan incelemelerde, Doğu örgütündeki bazı iller hakkında, "*Parti teşkilatı yoktur*" değerlendirmesinin ötesine geçilmemesi, tek bir yorumda dahi bulunulmaması ilginçtir. CHP yöneticilerinin, Parti teşkilatı bulunmayan yerlerde Umûmî Müfettişliğin bu boşluğu zaten doldurmakta olduğu gerçeğinden hareketle, durumun normalliğine vurgu yapmak amacıyla, geçmişe dönük herhangi bir yorumlamaya ihtiyaç duymadıkları düşünülebilir.

Mütegalibe, meşayih, derebeyi, şaki, âsi gibi isimlerle tanımlanan "*Emir-ül Mücahidin Şeyh Said*"in önderlik ettiği Şark İsyanı,¹⁷² hem Fırka'nın bölgedeki örgütlenme yapısı hem de bölgenin idari yönetimi açısından daha sonraki süreci şekillendirecek, önemli bir dönüm noktasıydı.

Araştırma, dönemle ilgili mevcut veriler doğrultusunda, isyanda yöre yöneticilerinin ihmalkârlıkları veya desteklemelerinin söz konusu olup olmadığıyla ilgilenecektir. Çünkü CHF ve TpCF (Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası) mensuplarının, idari görevlilerin, askeri personelin ve de bölge halkının belirli kısmının doğrudan veya dolaylı olarak olayların içerisinde görüldüğü bu konu, üç önemli neticeyi yarattı:

¹⁷² Şeyh Said Ayaklanması Cumhuriyet döneminde doğuda gerçekleşen ve önemli sonuçlar doğuran bir isyan hareketiydi, ancak ilk ve son değildi. Cumhuriyet Hükümetleri birçok isyanla daha mücadele etmek zorunda kaldılar: Raçkotan ve Raman Tedip Harekâtı 9-12 Ağustos 1925 / Sason Ayaklanmaları 1925-1937 / I. Ağrı Ayaklanması 16 Mayıs-17 Haziran 1926 / Koçuşağı Ayaklanması 7 Ekim-30 Kasım 1926 / Mutki Ayaklanması 26 Mayıs-25 Ağustos 1927 / II. Ağrı Harekâtı 13-20 Eylül 1927 / Bicar Tenkil Harekâtı 7 Ekim-17 Kasım 1927 / Âsi Resul Ayaklanması 22 Mayıs-3 Ağustos 1929 / Tendürük Harekâtı 14-27 Eylül 1929 / Savur Tenkil Harekâtı 20 Mayıs 9 Haziran 1930 / Zeylân Ayaklanması 20 Haziran-Eylül 1930 / Oramar Ayaklanması 16 Temmuz-10 Ekim 1930 / III. Ağrı Harekâtı 7-14 Eylül 1930 / Pülümür Harekâtı 8 Ekim-14 Kasım 1930 / Dersim Tedip Harekâtı 1937-1938. Bkz. Reşat Hallı, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar (1924-1938)*, Genel Kurmay Harp Tarihi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1972.

- TpCF'nın kapanma gerekçelerinden en kuvvetlisi bu konu oldu.
- Geç modernleşmeyi gerçekleştirmek için teşkilât ağını tamamlamak isteyen devrimci Halk Fırkası, tam tersi bir yönelim ile şubelerinin bir kısmını kapatmayı tercih etti.
- Kısmi de olsa Fırka'yla alakalı işleri gören, askeri-idari ve kültürel kolları bulunan Umûmî Müfettişlik teşkilâtı, 1952'ye kadar bölgenin en güçlü yönetim birimi oldu.
- CHF'nın dayandığı en önemli toplumsal katman olan asker-sivil bürokratların, isyan bölgesindeki olayların içerisinde anılması tedirginlik yarattı.

Şark İsyanı'nın bastırılma sürecinde, Başbakan olarak çalışmalarını yöneten İsmet İnönü, daha sonraki yıllarda konuyu şöyle tanımlamıştı:

*“Şeyh Said İsyanı'nı milli bir hareket olarak kabul etmemek lazımdır. Milli mücadele esnasında ve Lozan müzakereleri devam ederken Kürtler umûmî olarak Türk camiasında bulundular.”*¹⁷³

İsyan ne “*milli şahlanış*” özelliği taşıyordu ne de iktidarın “*etnik temizlik*” girişimiydi. İsmet Paşa, Lozan görüşmeleri esnasında bölge halkı ile ilgili şu değerlendirmede bulunmuştu:

*“Anadolu'yu tanıyanlar bilirler ki, gerek töre, gerek gelenek ve görenek bakımından Kürtler, hiçbir yönden Türklerden farklı değillerdir. Aynı diller konuşmakla birlikte, bu iki halk soy, inanç ve görenek bakımından tek bir bütün meydana getirmektedir... TBMM Hükûmeti, Türklerin olduğu kadar Kürtlerin de Hükûmetidir; çünkü Kürtlerin gerçek ve meşru temsilcileri Millet Meclisine girmiştir ve Türklerin temsilcileriyle aynı ölçüde ülkenin Hükûmetine ve Yönetimine katılmaktadırlar.”*¹⁷⁴

¹⁷³ İnönü, a.g.e., ss. 202-203.

¹⁷⁴ **Lozan Barış Konferansı, Tutanak Belgeler**, (çev. Seha L. Meray), Cilt: 1, Kitap I, Takım I, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1969, ss. 346, 348.

İsmet Paşa ayrıca “*koruma-uygarlık yolunda kılavuz*” gibi kullanılan tabirlerin halkları yutmak için bir araç olduğunu savunup sözlerini şöyle sürdürmüştü:

“İngiliz Temsilci Heyeti’nin söylediğine göre, İngiltere Kürtlere özerklik vermek isteğinde imiş de Türkiye bunu vermeye yanaşmıyormuş... Yurttaşlık haklarını ve yetkilerini kapsamayacak olan ve sözde özerk bölgelerin halklarına tanyacağı söylenen haklar, Kürt soyu gibi üstün bir soyu hiç tatmin etmeyecektir.”¹⁷⁵

1925’lerin Türkiye’sini “*bel vermiş yapı*” olarak değerlendiren Şevket Süreyya Aydemir, mevcut düzeni, “*memleketde derebeylik, ayan, eşraf, mütegalibe nizamı alabildiğine köylüydü. Şeyhlik, müritlik, hacılık, hocalık, afsunculuk yaygındı. Tekkeler, zaviyeler ayakta idi. Dağları eşkiya sarmıştı.*”¹⁷⁶ biçiminde betimliyor ve de “*cismani ve ruhani derebeylik nizamının kökünden temizlenmesi*”¹⁷⁷ gerektiğini belirtiyordu. Ahmet Emin Yalman’a göre “*yeni bir âlem kurulurken eski âlem derhal tasfiye edilememişti. O âlem insanları, usulleri, itiyatlar ile aramızda yaşıyordu. Müsbet inkılâp usullerine en şiddetli şekilde mukavemette buradan geldi.*”¹⁷⁸

Birinci Umûmî Müfetişi Avni Doğan,¹⁷⁹ anılarında Mustafa Kemal Paşa’nın isyandan önce söylediğini iddia ettiği şu sözüne yer verdi: “*Yakın bir zamanda mukabil bir ihtilâl ile karşılaşmamız mümkündür... Benim burnuma barut ve kan kokusu geliyor. İnşallah ben aldanmışımdır.*”¹⁸⁰ Az sonra “*Genç Cumhuriyet’e karşı Genç’te isyan çıktı.*”¹⁸¹ İsmet Paşa, 26 Şubat’ta günlüğüne “*Paşayı endişeli görüyorum. Hakkı var.*”¹⁸² diye not düşüyordu. Mustafa Kemal Paşa’nın vakayı önemseydiğini, Mart’ta yaptığı konuşmadaki son cümlesinde de görmek mümkündür:

¹⁷⁵ Lozan Barış Konferansı, Tutanak Belgeler, s. 349.

¹⁷⁶ Şevket Süreyya Aydemir, **Tek Adam Mustafa Kemal 1922-1938**, Cilt: 3, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1965, s. 211.

¹⁷⁷ Aydemir, a.g.e., s. 230.

¹⁷⁸ Yalman, a.g.e., s. 33.

¹⁷⁹ Avni Doğan hakkında bkz. **Meşhur Valiler**, (haz. Hayri Orhun vd.), İçişleri Bakanlığı Merkez Valileri Bürosu Yayınları, Ankara, ss. 471-477.

¹⁸⁰ Avni Doğan, **Kurtuluş Kuruluş ve Sonrası**, Dünya Yayınları, İstanbul, 1964, ss. 165-166.

¹⁸¹ Giritöğlü, a.g.e., s. 64.

¹⁸² İsmet İnönü, **Defterler (1919-1973)**, (haz. Ahmet Demirel), Cilt: 1, YKY, İstanbul, 2001, s. 71.

“...Mülki ve askeri devlet memurlarını her şeyden evvel yüksek vazifelerini bilâ tereddüt ve kemalî azim ve şiddetle ifaya davet ederim.”¹⁸³ Mustafa Kemal Paşa'nın idari ve askeri memurları göreve davet etmesi anlamlıdır. Çünkü CHF'nin dayandığı en önemli iki kol olan asker-sivil bürokratların isyan sahasında olayların sisi içerisinde yer alması, Cumhuriyet rejimi ve devrimler için hayati bir tehlike taşıyordu.

Vakanın toplum üzerindeki etkisini Aslan Tufan Yazman şöyle tarif etmekteydi:

“Gazeteler ‘Şark’da İsyân’, ‘Kürtler Ayaklandı’, ‘Şeyh Said Başkaldırdı’ gibi cümlelerle ve iri puntolarla tertiplenmiş manşetlerle olayı haber veriyorlardı. İsyân bütün yurttaki büyük heyecan yaratmıştı.”¹⁸⁴

Behçet Cemal, isyanın tutunmasındaki ihmalleri şöyle değerlendirmekteydi:

“Bütün vilâyet merkezi, valisi, memurları, jandarması ve parası ile hiçbir tedbir alamadan hemen hiç karşı koymadan asilerin eline geçmiştir. Hadisenin en feci tarafı ise bu memur ve jandarmalardan büyük kısmının asî bir Kürt haydudunun nezdine giderek kendisinden memuriyet vaadî almaları, hattâ asî Şeyh’e para mukabilinde hizmet etmeleridir. Halbu ki vilâyetin isyandan haberi vardı. Çapakçur’da Mehmet Zeki isminde fedakâr bir Türk öğretmeni İç İşleri Bakanlığı’na telgrafla malûmat vermiş ve devlet aleyhine hazırlanan isyanı bildirmişti.”¹⁸⁵

Behçet Cemal, isyancılarla idarecilerin ilişkisini ise şöyle yorumladı:

“Çapakçur kaymakamı Hüseyin Hilmi, Şeyh Said’in oğlu Ali Rıza’yı kaza merkezine davet eden, kazanın askeri ve inzibati durumunu asilere yazı ile ifşa eden vatan hainidir. İkinci tahkikati yapan jandarma komutanı Yüzbaşı Ali Avni ise

¹⁸³ Atatürk’ün Silahlı Kuvvetlerle İlgili Söylev, Demeç, Tamim ve Telgrafları, T.C. Genkur. Baş. Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, İstanbul, 1973, ss. 136-137.

¹⁸⁴ Aslan Tufan Yazman, Atatürk’le Beraber, Devrimler Olaylar Anılar (1922-1938), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1969, s. 73.

¹⁸⁵ Behçet Cemal, Şeyh Said İsyanı, Sel Yayınları, İstanbul, 1955, s. 27.

Darahini'nin düşmesini müteakip, Şeyh Said'e para mukabilinde hizmet eden zattır... Asiler Darahini'ye saldırıyor, çarpışma başlıyor, şehir düşmek üzeredir vali bey Elâzığ'a telgraf çekiyor 'Ayaklanma mahallidir.' Darahini'de hükûmet işte bu haldeydi... Mahalli jandarmalardan bir kısmı, kendi ırkdaşları üzerine silah atmayacaklarını söyleyerek asilere katılmışlardı."¹⁸⁶

İsyan muntıkasında faaliyette bulunan daha sonrasında Batı'ya sürülenler arasında yer alan Kadri Cemil, bir hazırlık devresinden bahsediyordu:

"Şeyh Said Efendi, Genç, Çapakçur, Darahini ilçelerini dolaşarak halkı yekdiğeri ile barıştırtıyor ve aralarındaki düşmanlığı kaldırarak ittifaklarını temin etmek suretiyle istikbalde yapılacak isyan hareketine hazırlamak istiyordu... İsyan sırasında kurulacak hükûmet merkezi olarak Darahini seçiliyor, Modan Aşiret reisi Feki Hasan'ın da Darahini vilâyeti valiliğine tayin edildiği ilan edildi."¹⁸⁷

24 Şubat'ta Başbakan Fethi Bey, isyancıların üzerinde bulunan belgelerden birisinde şöyle bir emirin yer aldığını açıklıyordu: *"Türk memurlarının hapsedilmesi, Kürt memurların şayanı emniyet olanlarının serbest bırakılması, olmayanların tevkif edilmesi ..."*¹⁸⁸

İsyan sırasında kimi aşiret reisleri devlete bağlılıklarını göstermek amacıyla meclise telgraflar gönderdiler. Örneğin Mardin'den şu telgraf çekildi:

"Nusaybin Cumhuriyet Halk Fırkası Başkanı Hacılibeyzade Kaddur Bey'in gösterdiği etkinlikler ile maddi ve manevi yardımlar sunucu olarak, namuslarını çıkarları uğruna satan asilerin bastırılması için hareket eden fedakâr asker kardeşlerime katılmak üzere aşiretimle beraber bugün Diyarbakır kolordu emrine hareket ettim."¹⁸⁹

¹⁸⁶ Cemal, a.g.e., ss. 28-29, 41.

¹⁸⁷ Kadri Cemil Paşa (Zinar Silopi), **Doza Kurdistan**, Özge Yayıncılık, Ankara, 1991, ss. 87-88.

¹⁸⁸ Hasan Rıza Soyak, **Atatürk'ten Hatıralar**, Cilt: 1, Yapı Kredi Yayınları, 1973, s. 320.

¹⁸⁹ Uğur Mumcu, **Kürt- İslam Ayaklanması**, Tekin Yayınevi, 1993, s. 75.

Şark İsyanı'nın yaratmış olduğu olumsuz hava, siyaseti de etkiledi ve hükûmet değişikliği gerçekleşti. Fethi Bey'in, isyanı bastırmadaki yöntemi kimileri tarafından pasif ve yetersiz bulunuyor ve Fethi Bey, "*devrim rejiminin dikta sıkısına akli yatmayacak kadar liberal*"¹⁹⁰ görülüyordu. O, kanunların, "*sert tabiatlı Fırka ileri gelenlerinin elinde, muhalefete karşı bir silah olarak kullanılmasından endişe ediyordu.*"¹⁹¹ TPCF üyeleri, isyanın bertaraf etmede hükûmeti desteklemekle birlikte "*Halkı cahil halde bırakılmış Doğu illerinin çoğunda hükûmet, iktidarsız valilerle birkaç tahrirat kâtibinden ibaret*"¹⁹² olduğu iddiasıyla isyanı, hükûmetin kayıtsızlığının bir neticesi olarak değerlendiriyorlardı. TPCF üyelerinden Rüştü Soydan hükûmeti sorumsuz davranmakla suçluyordu:

*"Hükûmeti temsil eden valiler ve kaymakamlar gelişigüzel seçilerek gönderilmişlerdi ve ehliyetsizdiler. Bunlar aşiret reislerine hulûs çakmışlar, hep alttan almışlar, belki rüşvetlerini de yemişler ve onları şımartmışlardı. Eğer onlar adam olsalardı, birkaç çapulcunun giriştiği bu hareketi zamanında haber alırlar ve olaya meydan vermezlerdi."*¹⁹³

Olağanüstü bir dönemin varlığı Fethi Bey ve İsmet Paşa Hükûmetleri'nin programlarındaki farklılıkta da görülür. Kasım 1924'de göreve gelen Fethi Bey Hükûmeti'nin uzunca programında İçişleri hakkında şu beyan yer alıyordu: "*Dâhili idarede esasen şayanı memnuniyet bir derecede olan asayişin takviye ve teyidiyle umûmî sükûn ve huzurun tarsını, gayemiz olacaktır.*"¹⁹⁴ Mart 1925'de göreve başlayan İsmet Paşa Hükûmeti'nin programı ise hem çok kısıydı hem de yurttaki huzursuzluk metine yansıyor: "*Hükûmetin siyaseti umûmîyesi malûmdur... Siyaseti dâhiliyede her şeyden evvel hadisatı ahirenin sürat ve şiddetle iffası ve memleketin maddeten ve manen ifsattan vikayesi, umûmî huzur ve sükûnun muhafazası ve herhalde devlet nüfusunun teyit ve tarsini için seri, müessir tedabiri*

¹⁹⁰ Falih Rıfık Atay, *Çankaya*, Sena Matbaası, İstanbul, 1980, ss. 396-397.

¹⁹¹ Metin Toker, *Şeyh Sait İsyanı*, Akis Yayınları, 1968, s. 18.

¹⁹² Toker, a.g.e., s. 28.

¹⁹³ Toker, a.g.e., s. 60.

¹⁹⁴ *Türkiye Cumhuriyeti Hükûmetleri (1923-1960)*, Cilt: 1, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1978, s. 7.

mahsusa ittihazını iltizam ediyoruz."¹⁹⁵ Mustafa Kemal Paşa'nın bu evrede kullandığı, "*Milletin elinden tutmağa lüzum vardır. İnkılâbı, başlayan tamamlayacaktır.*" ifadesi, çetin bir sürecin başladığı anlamına geliyordu.

Herhangi bir devletin devamlılığını tehdit edecek eylemlerin gerçekleşmesi halinde devrin hükûmetine bir takım yetkiler tanınır ve de hükûmet erki bu yetkileri hayata geçirdiği zaman "*fevkalâde hal rejimleri*" ortaya çıkar.¹⁹⁶ Fransız tipi modernleşme yöntemini benimsemiş olan Türkiye'de, örfi idarenin ilan edilebileceği durumlar konusunda bir nokta farklılık taşır. Fransa'da olağanüstü duruma sebep olarak savaş ve isyan halleri kabul edilirken Türkiye'de korumacı anlayışla bu ikisi dışında "*savaşı icap ettirecek bir vaziyet, vatan ve Cumhuriyet aleyhindeki teşebbüsler*" de eklendi.¹⁹⁷ Şubat 1925'ten itibaren yurttan olağanüstü kararların alındığı ve uygulandığı bir dönem açıldı.

23 Şubat'taki Kararname ile "*Elâziz, Genç, Muş, Ergani, Dersim, Diyarbakir, Mardin, Siverek, Urfa, Siirt, Bitlis, Van ve Hakkâri vilâyetleriyle Erzurum vilâyetinin Kiğı ve Hınıs kazalarında bir ay müddetle idarei örfiye ilan edildi.*" Ayrıca bölgede "*isyan harekâtı ile alâkadar olan bilcümle ceraim Divanı harplerde rüyet edilecek*"ti.¹⁹⁸ Milli Mücadele döneminde çıkarılan Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nda "*BMM'nin meşruiyetine isyanı mutazammın kavlen ve ya filen ve ya tahriren muhalefet ve ya ifsadatta bulunan kesian haini vatan addolunur.*"¹⁹⁹ denirken Cumhuriyet döneminde tehdit algısı değişiyordu: "*Dini veya mukaddeseti diniyeyi siyasi gayelere esas veya alet ittihaz maksadiyle cemiyetler teşkili memnudur. Bu kabil cemiyetleri teşkil edenler veya bu cemiyetlere dâhil olanlar haini vatan addolunur.*"²⁰⁰

¹⁹⁵ Türkiye Cumhuriyeti Hükûmetleri (1923-1960), s. 15.

¹⁹⁶ Hasan Refik Ertuğ, "Memleketimizde 'Fevkalâde Hal' Rejimleri, *Siyasal Bilgiler Okulu Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 1-2, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1948, s. 68.

¹⁹⁷ Ragıp Sarıca, *Fransa'da ve Türkiye'de Örfi İdare Rejimi*, Arkadaş Matbaası, İstanbul, 1941, ss. 23-24.

¹⁹⁸ *Düstur*, Üçüncü Tertip, Cilt: 6, Başvekâlet Neşriyat Müdürlüğü, Başvekâlet Matbaası, Ankara, 1934, No: 64, Kararname No: 1547.

¹⁹⁹ *Düstur*, Üçüncü Tertip, Cilt: 1, Başvekâlet Müdevvenat Müdüriyeti, Milliyet Matbaası, İstanbul, 1929, No: 8, Kanun No: 2.

²⁰⁰ *Düstur*, Üçüncü Tertip, Cilt: 6, No: 66, Kanun No: 556.

Takriri Sükûn Kanunu ile birlikte “*İrticaa ve isyana ve memleketin nizamı içtimaisini ve huzur ve sükûnunu ve emniyet ve asayişini ihlâlê bais bilumum teşkilât ve tahrikât ve teşvikat ve teşebbüsât ve neşriyatı hükûmet, Reısicümhur’un tasdikile, resen ve idareten mene mezun*”²⁰¹ ediliyor ve kurulan İstiklal Mahkemeleri aldıkları idam kararlarını “*ordu veya kolordu ve yahut müstakil fırka veya mevki müstahkem kumandanları tarafından badettasdik derhal infaz*”²⁰² edilebiliyordu. Ayrıca çıkarılan, “*İsyân sahası teşkilâtı mülkiyesinde tadilât icrası için hükûmete salâhiyet itası hakkında Heyeti Umûmiye kararı*”²⁰³ ile hükûmet erki, doğuda gerekli gördüğü idari değişikliği yapabiliyordu. Toplumun bütün kesimlerini/mesleki gruplarını içeren çok sayıda kişinin yargılandığı bu olağanüstü ara dönem, Mayıs 1928’de “*Şark muntikasında muayyen vilâyet ve kazalarda ceraim takibatı ile cezalarının tecili hakkındaki kanun*”un²⁰⁴ yayınlanmasına kadar sürdü.

Dönemi “*dehşet devri*”²⁰⁵ biçiminde tanımlayanlar olduğu gibi, hükûmetin sahip olduğu bu gücü “*Üçüncü İnönü Zaferi telakki edenler olmuştur.*”²⁰⁶ Mahkemelerin kurulması konusunda çekinceleri bulunan Karabekir, “*İsmet Paşa hazretleri İstiklal Mahkemeleri’ni islahat aleti zan ediyorlarsa pek ziyade yanılıyorlar.*” derken İsmet Paşa, “*Emniyet ve asayiş temelini muhafaza etmek, taksim etmek, daima tarsin etmek için bütün kanunlar gibi İstiklal Mahkemesi de bir vasıtadan ibarettir.*”²⁰⁷ biçiminde açıklama yapıyordu.

“*Şark İstiklal Mahkemesinin kanunla mukayyet olan hukuk esas ve kaidelerine riayete mecbur, muayyen salâhiyetli ve mesul Müddei Umûmîsi*”²⁰⁸ Ahmet Süreyya Örgüven’in Doğu’daki yargılamalara ait yazıları incelenirken gene aynı yöntemle ihmalkârlık veya destekleme boyutuna odaklanılacaktır. Zaten Savcı’nın sanıklara yönelttiği soruların büyük kısmı “*Hangi*

²⁰¹ Düstur, Üçüncü Tertip, Cilt: 6, No: 89, Kanun No: 578.

²⁰² Düstur, Üçüncü Tertip, Cilt: 6, No: 115, Kanun No: 595.

²⁰³ Düstur, Üçüncü Tertip, Cilt: 6, No: 165, Karar No: 134.

²⁰⁴ Düstur, Üçüncü Tertip, Cilt: 9, Başvekâlet Müdevvenat Müdüriyeti, Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi, İstanbul, 1931, No: 122, Kanun No: 1239.

²⁰⁵ Yalman, a.g.e., s. 168.

²⁰⁶ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Politikada 45 Yıl*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1984, s. 94.

²⁰⁷ Karabekir, a.g.e., ss. 19, 21.

²⁰⁸ Ahmet Süreyya Örgüven, “Şeyh Sait İsyanı ve Şark İstiklal Mahkemesi”, *Dünya*, 16 Nisan 1957.

şehir, kasaba ve köylere gittiniz, oralarda kimlerle temas kurdunuz ?” biçimindedir yani otorite boşluğunun yaratıcıları aranmaktadır.

Ergani'nin Piran köyünde başlayan isyanın kısa zamanda genişlemesi ve aşiretlerin büyük kısmının isyana katılımı, Savcı'ya göre isyanın çok iyi bir hazırlık arka planına sahip olduğunun deliliydi:²⁰⁹ *“Nedense ne Genç Valisi bulunan İsmail Hakkı Bey ne de diğer hükûmet makamları, vukuu muhakkak sayılacak kadar, eser ve teşebbüsleri meydanda olan bu kanlı ayaklanmayı önleyecek tedbirleri daha önce almamışlar ve hattâ böyle büyük bir isyanın vukubulacağına inanmamışlardı bile.”*²¹⁰

Savcı'nın yönelttiği, *“Vali, hükûmet memurları ne olmuşlardı?”* sorusuna Said, *“Vali esasen vilâyet yapan bir zat değil. Onunla asker şube reisi mevkuf oldular. Eski müftü Hacı İlyas Efendi'yi fetva vazifesine koydum”* diye cevap verdi. *“Memurlar ne oldu?”* sorusunu ise, *“Bize sadık olanlar işlerinde kaldılar. Diğerleri çekildiler.”*²¹¹ biçiminde cevaplandırdı. Savcı'nın *“Darahiniye'de kimle görüştünüz?”* sorusuna cevap olarak Said, *“Yusuf Ağa'ya misafir oldum. Ertesi günü Mehmet Ağa'ya gittik. Vali beyi de ziyaret ettim sonra geldim”* biçiminde cevaplayınca Savcı, *“Vali ile ne görüştünüz?”* şeklindeki ikinci sorusuna Said, *“Vali âb ve havasının fena olduğundan, rahatsızlığından bahsetti.”*²¹² şeklinde cevaplıyordu.

Said'e ait olduğu ifade edilen mektupta Said, yerel bazı güçlerin desteğini alıyordu: *“Siverek eşraf ve ayanından bir cemiyet Karabahçe'de mülakat ve ittifaka beni davet ettiler. Niyetlerinde ne derece sadık oldukları henüz malûm değildir... Maiyetinizdeki meşayih, reisler, ağa ve beyler ve âşair efradının cümlesine selâm ve dualar eder, dualarını niyaz eylerim.”*²¹³ Bölgenin aşiret temelli sosyolojik yapısından yola çıkarak, devletle/rejimle çatışmaktan kaçınan gruplarla, isyana destek veren gruplar arasında da bir tür mücadelenin var olduğu düşünülebilir.

²⁰⁹ Örguevren, a.g.m., **Dünya**, 15 Nisan 1957.

²¹⁰ Örguevren, a.g.m., **Dünya**, 23 Nisan 1957.

²¹¹ Örguevren, a.g.m., **Dünya**, 18 Nisan 1957.

²¹² Örguevren, a.g.m., **Dünya**, 23 Haziran 1957.

²¹³ Örguevren, a.g.m., **Dünya**, 26 Haziran 1957.

Savcı'ya Diyarbakır'da bulunan Üçüncü Ordu Müfettişi Kâzım Paşa'nın söylediği “Bugün için muhiti tamamen asi görmek ve bu görüşle hareket etmek lazım gelir”²¹⁴ cümlesi bölgedeki sisli durumun boyutunu yansıtmaya açısından önem arz eder. Mahkemenin, “Cümhurreisine ve Başvekile” gönderdikleri raporlarda isyan bölgesindeki karışık durum göze çarpıyordu:

“Mahalli hükûmet ve memurlarının ciddi ve tam bitaraf icraat yapamadıkları, zavallı halkın istenen derecede kanuni himayeden mahrum kaldıkları söylendiği gibi, muhitteki derebeyliğin gelenek ve göreneğinin yok edilmesi, isyan hadisesinde suistimalleri tespit edilebilecek bütün hükûmet adamlarının kazai ve idari cezalardan kurtulmalarına göz yumulmaması...”²¹⁵ İsyân hadisesinde kötü durumlu olan bütün hükûmet adamları cezasız kalmamalıdır. Mahkeme, bu husustaki kanuni yetkisini kullanma vazifesini yapacaktır.”²¹⁶

Mahkemenin, görev alanı içerisinde yer alan il yöneticilerine gönderdiği yazıda, mahkemenin isyana karışan resmi görevlilere yönelik yaklaşımı sergileniyordu:

“İhtilâsda bulunan, rüşvet alan bil'umum memurin-i mülkiye ve askeriyeyi ve bunlara hangi sınıftan olursa olsun iştirak eyleyenleri, nüfuz-u memuriyetinden istifade ederek halka zulüm ve işkence eden memurin-i mülkiye ve askeriyeyi ve bunlara münferi ahval ve efa'al-i cürmiyeyi ta'kip tahrik ve muhakeme etmek İstiklal Mahkemesince...”²¹⁷

²¹⁴ Örgüevren, a.g.m., *Dünya*, 14 Mayıs 1957.

²¹⁵ Örgüevren, a.g.m., *Dünya*, 30 Mayıs 1957.

²¹⁶ Örgüevren, a.g.m., *Dünya*, 29 Mayıs 1957.

²¹⁷ Ergün Aybars, *İstiklâl Mahkemeleri, 1923-1927*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1982, s. 170.

2.4. CHF ve TpCF Örgütlerinin Şark İsyanı'yla İlişkisi

İsmet İnönü, TpCF hakkında şu değerlendirmeyi yaptı: “Devletin yeni kurulduğu günlerde Partiler arasındaki münakaşaların süratle had bir safhaya sürüklenmesi sebebi ile ve bu çekişme esnasında Doğu’da patlayan Şeyh Said İsyanı zamanında bu Parti sahneden çekilmiştir... Terakkiperver Fırka’nın başında bulunanlardan büyük kısmı mazileri ve zihniyetleri itibariyle ileri fikirli ve ıslahatçı insanlardı.”²¹⁸ İsmet İnönü, kendisi ile Terakkiperver arasındaki mesafeyi ise şöyle izah etti: “Terakkiperver Fırka erkânı, reformcu kimselerdi ama Osmanlı reformcusu idiler. Ben dâhil, hiç birimiz reformculukta Atatürk metotlarını daha evvel görmüş, düşünmüş, benimsemiş değiliz. Atatürk’le konuşmalarımızda, yapılabilirse bu şimdi yapılır, dediği zaman benim inanmam, ötekilerin korkması... Farkımız bundan geliyor.”²¹⁹

İsmet İnönü, kendisine yöneltilen “Doğu isyanı ile Terakkiperver Fırka’nın ilişkisi var mıydı?” sorusunu “Doğu isyanı ile Terakkiperver Fırka’nın doğrudan doğruya bir ilişkisi çıkmadı meydana. Doğu isyanı bir irtica idi... Rejimin kaderi, Şark İsyanı’nda iç politikada ve silah meydanında behemahal kesin ve müsbet bir netice elde etmeye bağlıydı. Böyle almıştık meseleyi biz.”²²⁰ biçiminde cevaplıyordu.

İsmet İnönü, bu değerlendirmeleri dönemin üzerinden uzun yıllar geçtikten ve de koşullar değiştikten çok sonra yaptı. Oysa ki tek parti döneminin resmi yayınlarında, Terakkiperver üyeleri sistemin karşısındaki potansiyel bir hareket olarak tanıtılıyordu:

“Türk milletinin hakiki ruhunu, yüksek anlayışını tanımamağa kadar giden sebepler altında yeni bir muhalefet cereyanı toplanmağa başlandı... Menfi faaliyetler tehlike endişesi uyandıracak mertebeye vardı. Muhalefet bir fırka, bir siyasi teşkilât haline geçti... Eski devirlerin artığı zümreler ve bütün bunlardan istifade etmek

²¹⁸ Girittoğlu, a.g.e., s. 67.

²¹⁹ İnönü, a.g.e., s. 204.

²²⁰ Abdi İpekçi, *İnönü Atatürk’ü Anlatıyor*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1981, ss. 25-27.

isteyen sinsi politikacılar hep Şark vilâyetlerindeki ihanet ve hıyanet hareketlerinden ümide düştüler.”²²¹

Diğer bir resmi yayında, “*siyasi fırkaların içtinap edeceği noktalar*” kısmında, fırka ismi verilmeden şu ifade kullanılıyordu:

“Türkiye’de siyasi fırkaların memleket hizmetinde muvaffak olmaları için bazı mühim şartlar vardır. Açık program ve nizamnamede yazılı maksatlardan başka gizli yollar takip etmek çok fena bir şeydir.”²²²

Askeriye tarafından yayınlanan bir eserde ise iki Fırka’nın ideolojik farklılığına değiniliyordu:

*“Bu Fırka Cümhuriyet Halk Fırkası’na nazaran daha muhafazakâr bir mahiyette idi. Cümhuriyet Halk Fırkası sol partiler zümresinden addedilecek bir mahiyette olduğu halde Terakkiperver Cümhuriyet Fırkası sağ partiler zümresine daha mütemayildi...”*²²³

1930’larda, gidişata ad bulma gayretiyle kaleme alınan bazı eserlerde de bu konuya yer verildi:

“İnkılâplar için, istiklâl mücadelelerinden ziyade millet birliğine, devlet nüfuzuna, Büyük Halâskârın emrû işaretlerine tam ve mutlak umumî bir inkiyade lüzum ve ihtiyaç vardı. Maalesef Büyük Halâskârın yüksek gayelerini ve icaplarını takdir ve idrâk edemiyen Büyük Millet Meclisi’nin bazı azaları memlekette millî murakabeyi tekâmül ettirmek mülâhazasile, sair hür ve müterakki milletlerin idare sistemlerindeki fırkacılığı taklit hevesine düşerek Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası namile ikinci bir fırka teşkiline kıyam ettiler... Bu Fırka müessislerinin içinden Kürt isyanına kundakçılar, milletin göz bebeği olan Halâskârımıza karşı da suikastçılar

²²¹ Tarih IV Türkiye Cumhuriyeti, ss. 187-190.

²²² Afet İnan, *Medenî Bilgiler ve M. Kemal Atatürk’ün El Yazıları*, TTK Yayınları, Ankara, 1969, s. 235.

²²³ Atatürk, T.C. Genelkurmay Harp Tarihi Encümeni Başkanlığı, Askeri İstanbul Matbaası, 1939, ss. 87-88.

çıktı, bu yüzden bu Fırka kendisine karşı da suikast etmiş ve hayatına hatime çekmiş oldu.”²²⁴

İki Fırka mensupları arasındaki siyasi/fikri mücadele muhalif Fırka'nın kuruluşundan öncesine rastlar. İnönü, parlamentoda “beraber çalışacağımız insanları sayısına bakmayarak Parti'den çıkaralım düşüncesi”nin oluştuğundan bahsetti ve ekledi: “Atatürk kalacakları ve gidecekleri ayırmaya başladı. TpCF karşımızda vaziyet aldıktan sonra Atatürk, bu cereyanı kesin olarak durdurdu, ‘Kim gidecekse kendisi gitsin’ dedi.”²²⁵

Bu mücadele asıl olarak TpCF kurulduktan sonra, Fırka'nın taşra örgütünün Şark İsyanı'na bulaştığı iddiasının dile getirilmeye başlanması ile doruğa çıktı. Başvekil Okyar, Fırka'nın yöneticileri ile görüşme yapıp Doğu'daki Fırka teşkilâtı üzerinde denetimlerini yoğunlaştırmalarını veya teşkilâtı büsbütün kaldırmalarını isteyince Karabekir öneriye şöyle cevap verdi: “Bizim Kürtlük mantığında teşkilâtımız bile yoktur. Diğer teşkilâtı lağvettiğimiz takdirde dahi hadiseyi Fırkamıza yükletmek kolay olmaz mı?... Biz bu teklifi reddediyoruz... Kürt ihtilâli, hükûmet idaresizliği yüzünden çıkmış ve büyümüştür. Elbirliği ile bu hususta bulunuruz ve Fırka şubelerine Kürt isyanına karşı hükûmetle birlikte olduğumuzu, Hükûmeti mahalliyelere yardım etmelerini tamim ederiz.”²²⁶ Karabekir daha sonra “asileri telkin için icabında en kuvvetli suretle hükûmete müzakeret edilmesi”²²⁷ için Fırka teşkilâtına uyarı yazıları gönderdiğini ifade etti.

Fırka'nın Doğu teşkilâtındaki üyeleriyle isyancılar arasındaki ilişkinin mahkeme kararları ile resmiyet kazanması Fırka'nın kapatılması için meşru bir zemin yarattı ve bu doğrultuda Fırka, “Heyet-i Vekile” kararı ile siyasetten çekildi.²²⁸

²²⁴ M. Hulusi, *Kurtuluş Yolunda Siyasi Kanaatlerim, Nereye Gidiyoruz?*, Bilgi Matbaası, İzmir, 1931, s. 22.

²²⁵ İnönü, a.g.e., ss. 196-197.

²²⁶ Karabekir, a.g.e., ss. 15-16.

²²⁷ Ahmet Yeşil, *Türkiye Cumhuriyeti'nde İlk Teşkilâtli Muhalefet Hareketi, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, Cedit Neşriyat, Ankara, 2002, s. 476.

²²⁸ Esat Öz, *Türkiye'de Tek-Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım (1923-1945)*, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1992, s. 97.

Böylece TpCF “memlekette ilk olarak çok partili rejimi ilan eden bir fikir partisi hüviyeti ile yedi ay yaşadı.”²²⁹

Kılıç Ali’ nin, Hükûmetin, “Ankara İstiklal Mahkemesi’nden, Şark İstiklal Mahkemesi’nden ve de Mülkiye Teşkilâtı’ndan olmak üzere ayrı kaynaktan aldığı belge ve kanıtlar o kadar güçlüydü ki etkili kararlar almak ve adımlar atmamak mümkün değildi.”²³⁰ şeklinde tanımladığı durumu TpCF üyeleri asılsız olarak gördüler. Rauf Orbay konuya şöyle bir itirazda bulundu: “Fırka’nın teşkilât namına tek şubesi dahi bulunmayan Doğu illerinde nasıl olurda bir isyan tahrik edebilirdi?”²³¹ Ancak bazı araştırmalar Fırka’nın taşradaki ilk şubesinin Urfa’da açtığı yönünde.²³² Şunu da belirtmek gerekir muhalif Fırka yeni kurulmuştu ve iktidara rağmen teşkilâtlanmasını tamamlaması mümkün değildi. Bundan dolayıdır ki Şark İstiklâl Mahkemesi’nin bölgedeki valilerden TpCF’nin şubelerini kapatmalarını istemesi üzerine Van, Muş, Genç, Kığı, Bitlis, Elâziz, Hınıs ve Mardin Valileri bölgelerinde böyle bir teşkilâtlanma olmadığı için işlem yapmadıklarını bildirdiler.²³³

TpCF’nin üyeleri arasında eski İttihatçıların bulunması Fırka’nın örgütlenmesinde önemli katkısı olduğu düşünülebilir. Özellikle de Doğu’daki örgütlenmede eski mebuslar çalışmalarda bulundular. Örneğin Erzincan ve Oltu’da bulunan eski mebuslar, teşkilâtı kurmayı kabul ettiklerini merkeze bildirdiler.²³⁴ Örgütlenmede İttihatçılık deneyimlerinden faydalanan CHF mensupları, muhalif Fırka’nın da bu tabana dayanmasını kendileri için tehlikeli görmeleri olağandı.

CHF kanadındaki şu iddia siyasetin ivmesini değiştirdi: “Fethi Bey isminde bir zat Terakkiperver Fırka tarafından, Doğu illerinde teşkilât yapmak imkânını aramaya memur edilmişti. Bu zat her gittiği yerde ‘Halk Fırkası dini batırıyor, Terâkkiperverler buna mani olacak ve dinimizi yeniden canlandıracaktır’ diye

²²⁹ Tunaya, Türkiye’de Siyasi Partiler, 1859-1952, s. 614.

²³⁰ Atatürk’ün Sırdaşı Kılıç Ali’nin Anıları, s. 246.

²³¹ Rauf Orbay’ın Hatıraları (1914-1945), (haz. Osman Selim Kocahanoğlu), Temel Yayınları, İstanbul, 2005, s. 379.

²³² Yeşil, a.g.e., s. 241.

²³³ Yeşil, a.g.e., s. 240.

²³⁴ Yeşil, a.g.e., ss. 238-239.

propaganda yapıyordu.”²³⁵ Ali Fuat Cebesoy ise bu konuyu şöyle değerlendirmekteydi:

*“Biz İstiklal Mahkemesi yapıldığı zaman Kâtibi Umûmîmiz vardı Şark’da. Vaktiyle mutasarrıflık yapmış, efendi, askerlikten gelme, kurmaylıktan gelme, hiçbir vakit de mürteci bir adam değildi. Gittiler bunu yakaladılar. İki tane de yalancı şahit buldular. Bir adam filan yerde böyle demiş diyerekten iftira ettiler. Halbu ki Şeyh Said isyanında Halk Partisi’nden mebus vardı. Ve Çapakçur Cumhuriyet Halk Fırkası teşkilâtı, Diyarbekir Cumhuriyet Halk Fırkası teşkilâtı, hep Şeyh Said tarafına geçmiş. Hepsi idam edildiler.”*²³⁶

CHF üyelerinin, suça karışma ihtimalinin yüksekliğini Cebesoy şöyle ifade etmekteydi:

*“Müdafaa-i Hukuk teşkilâtı yerine geçen Cumhuriyet Halk Fırkası’nın memleketin her köşesinde teşkilâtı vardı. Fırkaların âzası hep bu vatanın evlatları değil miydi? Teşkilâtı bu derece mahdut olan bir firkada dini siyasete alet edenler ve yahut başka türlü suçlu olanlar bulunur da Şark vilâyetlerinin her köşesinde teşkilâtı olan Cumhuriyet Halk Fırkası’nın isyana, irticaa katılmış ve dini siyasete alet etmiş âzası olmaz mıydı? Hükûmet ve taraftarları niçin bundan bir kelime bile bahsetmiyorlar?... Yargulamalar sonucunda “Muhakeme edilenlerden hiç olmasa yüz kadarı vaktiyle Cumhuriyet Halk Fırkası’na kayıtlı idi. Bu Fırka’da irticaa, isyana iştirak edenlerin adedi elbette ki daha çok olacaktı. Bunlar layık oldukları cezayı görmüşlerdi. Fakat Cumhuriyet Halk Fırkası kapatılmamıştı... Şark vilâyetlerindeki Cumhuriyet Halk Fırkası teşkilâtı hakkında bir karar alınmamıştır.”*²³⁷

Mustafa Kemal Paşa, CHF mensuplarından bazılarının olaylara dâhil olduğu konusundaki söylentilerden rahatsızlık duymuş olacak ki Savcı’ya şu şifreli yazıyı

²³⁵ Soyak, a.g.e., s. 340.

²³⁶ General Ali Fuat Cebesoy, Bilinmeyen Hatıralar, ss. 323-324.

²³⁷ General Ali Fuat Cebesoy, **Siyasi Hâtıralar**, Cilt: 2, Doğan Kardeş Yayınları, İstanbul, 1960, ss. 157-162.

gönderdi: “Merhum Silvanlı Sadık Bey’in damadı ve Feyzi Bey’in (Diyarbakır mebusu Feyzi Bey) damadının biraderi bulunan Avineli Kâmil Bey hakkında müteaddid yerlerden hüsnü şahadette bulunmaktadır. Mahkeme-i aliyenizce sebebi mevkufiyetinin ne olduğu hakkında tenvir buyurmanızı rica ederim.”²³⁸ Savcı, bu kişinin duruşmasından şu sonucu çıkarır: “Şark vilâyetlerimizin bir kısmundaki umûmî sosyal ve feodal durumu bütün esef verici mahiyeti ile görmeye ve anlamaya büyük mikyasta yarayan bir hadise teşkil etmiştir.”²³⁹

Yargılananlarla ilgili Savcı’nın yayınladığı listede kişiler ya resmi sıfatlarıyla ya da ağa, şeyh, efendi, bey gibi unvanlarla yer aldılar:

“Nahiye müdürü Tayyip Ali, Çapakçur Kaymakamı Hüseyin Hilmi, Jandarma Hamit idama mahkûm edildiler. Hüseyin Hilmi’nin önceki dönemlerde vatana hizmet ettiği için hapsine karar verildi. Vazifesinde kayıtsızlık ve ihmâl gösterdiği sabit olan Genç Valisi İsmail Hakkı Bey’in bir sene hapsine Çapakçur Hâkimi Ali Rıza’nın milli hudut haricine çıkarılmasına... Sıhhiye Kâtibi Niyazi, Jandarma Ali, Darahani Müftüsü Hacı İlyas Efendi, Mütেকait Binbaşısı Kasım Bey, Genç Cumhuriyet Halk Fırkası Reisi Rüştü Efendi’nin beraatine...”²⁴⁰

Mahkeme üyeleri, soruşturma esnasında yöre mebuslarından bazılarının isimlerinin olayların içerisinde anılması üzerine Başvekâlet’e yazı gönderip mahkemeye mebusları yargılama yetkisi verilmesini istediler. Başvekâlet, bu yetkinin mahkemeye verilebilmesi için dokunulmazlık kanununun tümünden kaldırılmasının gerektiğini ve bununda mümkün olmamasından ötürü şüpheli kişiler hakkındaki delillerin Meclise gönderilmesinin daha uygun olduğunu belirtti.²⁴¹

²³⁸ Örguevren, a.g.m., **Dünya**, 28 Mayıs 1957.

²³⁹ Örguevren, a.g.m., **Dünya**, 28 Mayıs 1957.

²⁴⁰ Örguevren, a.g.m., **Dünya**, 25 Temmuz, 1957.

²⁴¹ Aybars, a.g.e., ss. 135-136.

I. Dönem’de Dersim mebusu olan Hasan Hayri Bey²⁴² ile Bitlis mebusu Yusuf Ziya Bey²⁴³ 1925’te Şark İsyanı’yla ilişkili görülerek idam edildiler. I. Dönem’de Dersim mebusluğu yapmış diğer bir isim olan Tevfik (Abdülhak Tevfik) Bey (Gençtürk) ise 1925’te yapılan yargılama sonucunda 8 ay hapis cezası aldı.²⁴⁴

Gazi Mustafa Kemal, II. Dönem üçüncü toplanma yılını açarken Şark İsyanı’nı başarı ile sonlandırmış²⁴⁵ bir Fırka’nın lideri olarak konu ile ilgili uzun açıklamalarda bulunduktan sonra devletin en önemli politikasının ne olması gerektiğini açık ve kesin olarak belirtti: “*Vatandaki içtimai ve iktisadi noksanların izalesi her şeyden evvel ve her tedbirin başında olarak şimendifer muvasalasına tâbidir.*”²⁴⁶ Geleneksel toplum yapısını yüzlerce yıl korumuş, kendi yerel otoritelerini yaratmış bir coğrafyanın, ulus-devlet içerisindeki yeni konumunu belirleyebilmek için ilk önce “*Başkente, Meclise, Fırka’ya*” olan uzaklığını (ulaşım, siyasi, idari) ortadan kaldırmak gerekiyordu. Ancak demiryolu ağının öneminin anlaşılması devletin kuruluşu ile başlar. Grup toplantılarında ele alınan bu konuya, “*Cumhuriyetimizin ilk zaferi olacaktır*”²⁴⁷ derecesinde bir motivasyonla yaklaşıldı.

27 Ocak 1924 toplantısında Şefik Bey (Bayezid) şöyle demişti:

“Memlekette kemal-i sükûn ve huzur ile yaşamak ve vatanı muhafaza etmek için en mühim görülen aksam memlekette derhal ve bilâ imhâl şimendifer inşası mecburiyeti karşısında olduğumuzu görüyorum. Malum-ı âlinizdir ki hükûmet-i

²⁴² Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi, Milli Mücadele ve T.B.M.M. I. Dönem, 1919-1923, I. Dönem Milletvekillerinin Özgeçmişleri*, Cilt: 3, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, Ankara, 1993 ss. 286-287.

²⁴³ Çoker, *Türk Parlamento Tarihi, Milli Mücadele ve T.B.M.M. I. Dönem, 1919-1923, I. Dönem Milletvekillerinin Özgeçmişleri*, Cilt: 3, ss. 180-181.

²⁴⁴ Çoker, *Türk Parlamento Tarihi, Milli Mücadele ve T.B.M.M. I. Dönem, 1919-1923, I. Dönem Milletvekillerinin Özgeçmişleri*, Cilt: 3, ss. 292-293.

²⁴⁵ 1933’te Suriye’den Mustafa Kemal’e mektup yazan Celadet Ali Bedirxan, bunun başarı olmadığını şöyle belirtiyordu: “*1925 ihtilâlin, seferberlik ilanı, çeteler teşkili ve mühim fedakârlıklar ihtiyariyle bastırınız. Yangın söndü... Daha doğrusu sönmüş veya söndürülmüş zannedildi. Dâhilde yapılan tarama ameliyesi esnasında ele geçmiyen müteferrik bazı kuvvetler muhtelif iki istikamete çekilmişlerdi. Dâhilde takip kuvvetlerinizin kolaylıkla erişemeyeceği sarp dağ tepelerine, hariçte İran’a ve hudutlarınızın cenubundaki yeni hükûmetler arazisine...*” Bkz. Celadet Ali Bedirxan, *Bir Kürt Aydınından Mustafa Kemal’e Mektup*, Doz Yayıncılık., İstanbul, 1992, ss. 70-71.

²⁴⁶ Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, I-III, s. 358.

²⁴⁷ CHP Grup Toplantısı Tutanakları 1923-1924, s. 306.

*sakita daima ve daima Şarki Anadolomuzu ihmal etmiştir ve her ne felaket ve musibet geldiyse Şarki vilâyetlerimizden memleketimize girmiştir... Maariften de sanayiden de her şeyden evvel yol, şimendifer lazımdır. ”*²⁴⁸

Yoğun olayların yaşandığı bu olağanüstü dönemde, Takriri Sükûn Kanunu’na dayanarak basın üzerinde yoğun bir denetim mekanizması kuruldu. Mart’ta Tevhidi Efkâr, Nisan’da Tanin, Ağustos’da Vatan kapatıldı.²⁴⁹ Yayınlarını sürdüren gazeteler incelendiğinde görülecektir ki Şark İstiklal Mahkemesi’nin vermiş olduğu yargılama metinlerini yayınlamak dışında farklı yorumlarla konuyu derinlemesine incelemek gibi girişimler söz konusu değildir. Tek kaynaktan çıkan metinlere sadık kalarak, yorumların dozajı ayarlanıyordu. İsyana, TpCF mensuplarının karışmasının uyandırdığı normallik ve ihtimal CHF mensupları için söz konusu edilmiyordu/edilemiyordu.

Şark İsyanı’na ne sadece Terakkiperverliler ne de Halk Fırkalılar katıldılar. Konu, CHF ve TpCF düzleminde gerçekleşen bir gelişme olmasından öte bir toplumsal durumun yansıması olarak değerlendirilmelidir. Bölgede devleti temsil etmekle görevli farklı kurumlardaki bir çok kişi bu olaya ya doğrudan ya da dolaylı olarak dâhil oldu. Olayların çapındaki genişlik, katılım oranında da kendini gösterdi. Çapı ve katılımı böylesine geniş olan isyan hadisesinin dönem siyasetini, idari mekanizmayı, Parti faaliyetlerini etkilemesi ve de bunun sonucunda yeni kararların alınması kaçınılmazdı.

²⁴⁸ CHP Grup Toplantısı Tutanakları 1923-1924, ss. 349-350

²⁴⁹ Hasan Türker, *Türk Devrimi ve Basın (1922-1925)*, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir, 2000, ss. 232-233.

2.5. Doğu Örgütlerinin Daraltılması ve CHF ile Umûmî Müfettişlikler'in İlişkisi

Şark İsyanı'ndan sonra Vekiller, “vilâyeti şarkiyedeki ıslahatla ilgili geziye”²⁵⁰ çıktığında uğradıkları illerdeki Halk Fırkası teşkilâtı ile de görüşmeler yaptılar. Urfa'da “Dâhiliye ve Sıhhiye Vekilleri Hükûmet ve Belediye daireleri ile Cumhuriyet Halk Fırkası'nu ziyaret etmişler, vilâyetin ziraatı, maarifi hakkında malumat almışlardır.”²⁵¹ Daha sonra “Diyarbakır'de yedi valinin ve jandarma kumandanlarının iştirakıyla bir içtima”²⁵² yapıldı. “Mardin de Belediye, CHF, Askeri Kumandanlık ziyaret edilmiş,”²⁵³ Malatya'da “Vekiller Belediye'yi ve Halk Fırkası'nu, Türk Ocağı'nu ve Askeriye'yi ziyaret etmişlerdir”²⁵⁴ Daha sonra Sivas, Tokat, Samsun ve Çorum, üzerinden Ankara'ya döndüler.²⁵⁵

Vekillerin, Urfa, Mardin ve Malatya'da CHP örgütü ile görüşmelerde bulunmalarına rağmen Diyarbakır'da böyle bir görüşmeyi yapmamaları veya yapamamaları anlamlıdır. Olayların geçtiği alana olan yakınlığından dolayı örgütün kapatılma veya yöneticilerinin gözaltına alınma olasılığı yüksektir.

Şubat 1927 tarihine ait Urfa gazetesinde “Cumhuriyet Halk Fırkası Reisi Yusuf Kâmil” imzası ile çıkan yazıda Halk Fırkası namzetleri tanıtılmakta, dolayısıyla da örgütlü yapının bu ilde devam ettiği anlaşılmaktadır.²⁵⁶ Sadece isyana iştirakler sebebi ile örgütün kapandığı yargısı bu noktada zayıf kalıyor. 1931'de kongre açılış konuşmasını yapan Recep Peker şu açıklamada bulundu:

“Fırka teşkilâtı bulunan, Gümüşhane ve Van vilâyetleri kongrelerini geç yaptıklarından henüz temenni raporları gelmemiştir. Muş ve Siirt vilâyetleri kongrelerini yapmamışlardır. Bayazıt(Ağrı), Diyarbakır, Elâziz, Hakkâri, Mardin, ve Urfa vilâyetlerinde Fırka teşkilâtımız vücutlanmamıştır. Bu sebeple mevcut 63

²⁵⁰ “Teşkilâtı Mülkiye'nin Umûmiyetle Islahı”, *Cumhuriyet*, 22 Nisan 1341.

²⁵¹ “Dâhiliye ve Sıhhiye Vekilleri Uzun Şark Seyahati”, *Cumhuriyet*, 10 Temmuz 1341.

²⁵² “Vekillerin Seyahati”, *Cumhuriyet*, 18 Temmuz 1341.

²⁵³ “Vekiller Seyahati”, *Cumhuriyet*, 20 Temmuz 1341.

²⁵⁴ “Seyahat Eden Vekiller”, *Cumhuriyet*, 23 Temmuz 1341.

²⁵⁵ “Vekillerin Avdeti”, *Cumhuriyet*, 3 Ağustos 1341.

²⁵⁶ Başar Başarır, “Urfa'da Cumhuriyet Halk Fırkası”, *Toplumsal Tarih*, Sayı: 21, Eylül 1995, s. 11.

*vilâyetten onunun temenni raporları yoktur.*²⁵⁷ Görüldüğü gibi Urfa teşkilâtı bu tarihte faaliyette değildi. Doğu isyanının üzerinden iki yıl geçmişken 1927'de faaliyette olan Urfa örgütü niçin kapatıldı?

Recep Peker'in 1931'de açıkladığı liste ile 1939'daki Büyük Kurultay'da "*Parti teşkilâtı yoktur*" biçiminde açıklanan liste farklılık taşır. 1939'da teşkilâtı olmayan iller Ağrı, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ, Hakkâri, Mardin, Muş, Siirt, Tunceli, Urfa, Van illerinden oluşuyordu. Bingöl, Tunceli, Bitlis ve Hakkâri illeri 1931'de il olmamalarından dolayı 1931'deki listede yoktu. Fakat 1931'de teşkilâtı var olan Van ve Muş ve Siirt illeri 1939'da "*Parti teşkilâtı yoktur*"²⁵⁸ biçiminde tanımlanıyordu, niçin?

Birinci sorunun cevabını yanıtlamak olasılıklarla mümkünken, ikinci soru aşağıdaki yazıdan yola çıkılarak cevaplandırılabilir. Recep Peker'in 12 Temmuz 1933'te "*CHF İdare Heyeti Reisliğine*" gönderdiği yazı, Doğu örgütlenmesi konusundaki birçok soruya cevap verecek niteliklerinden dolayı önemlidir:

"Birinci Umûmî Müfettişlik mıntikasındaki dokuz vilâyetten Hakkâri, Elâziz, Bayezit, Urfa, Mardin, Diyarbekir vilâyetlerinde teşkilâtımız yoktu. Bu mıntikanın Van, Siirt, Muş vilâyetlerindeki teşkilâtımızda Fırka'nın nizamlı çalışmasında faydalı olacak bir yürüyüşle gidemiyorlardı. Vaziyet Umûmî Müfettiş Beyefendi de hazır olduğu halde Umûmî İdare Heyet'in de görüşüldü ve bu üç vilâyetteki teşkilâtımızın kaldırılmasına karar verildi. Ve bu karar Umûmî Riyaset Divanınca tasdik olundu.

İş bu karara göre teşkilâtımız bulunmayacak olan bu vilâyetlerde kurulma ve açılma şartları tamam oldukça Halkevleri açılacak ve bilumum intihapların idarî işlerindeki Fırka'ya ait vazifeleri Halkevleri reisleri idare edecektir. Umûmî Müfettiş'in Fırka işleriyle Halkevleri üzerindeki mesaisinin muhabere ve muamelelerini yapmak üzere Umumî Müfettişin emrine bir de Fırka Kâtibi gönderilmiştir.

²⁵⁷ C.H.F Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları 10-18 Mayıs 1931, s.18.

²⁵⁸ C.H.P. Büyük Kurultay Âzalarının İsimleri, Ankara, 1939, ss. 3-23.

Bu vaziyete göre Fırka'mızın azasından her hangi bir zatın teşkilâtımız bulunmayan bu vilâyetlerden birine nakli halinde nizamname mucibince kayıtları Fırka reislerine gönderilmeyerek bu vilâyetlere naklaedecek arkadaşların teklif varakalarının doğruca Umumî Müfettişliğe gönderilmesini Umumî İdare Heyeti kararı olarak tamimen arzeder, muhabbetlerimi sunarım efendim."²⁵⁹

Doğu örgütlenmesi açısından diğer bir önemli veri, 22 Haziran 1936 tarihine ait bir arşiv belgesinden elde edilir. Belgede, hiç Parti teşkilâtı olmayan vilâyetler şu şekilde verildi: Ağrı, Bingöl (*Kığı ilçe örgütü var*), Bitlis, Diyarbakir, Elâziz, Hakkâri, Mardin, Muş, Siirt, Tunceli (*Pülümür ilçe örgütü var*), Urfa, Van.²⁶⁰ İki ilde il örgütü olmamasına rağmen 2 ilçede teşkilâtın varlığı söz konusu.

Tüm verilerden hareketle Doğu örgütleri hakkında şu genel değerlendirmeler yapılabilir:

- Üç vilâyetteki örgüt, "*Fırka'nın nizamlı çalışmasında faydalı olacak bir yürüyüşle gidemiyorlardı.*" gerekçesiyle kapatıldı. Fırka ne olursa olsun bir vilâyette teşkilâtını devam ettirmek zorunluluğu duymuyordu, merkezle aynı doğrultuda faaliyet göstermeyen kadrolar tasfiye edilebiliyordu.

- Parti yönetimi il bazında örgütlenmediği bazı yerlerde, daha ufak birimlerle faaliyetini sürdürebiliyordu ya da izin verebiliyordu.

- "*Vaziyet, Umûmî Müfettiş Beyefendi de hazır olduğu halde Umûmî İdare Heyet'in de görüşüldü*" cümlesinden anlaşılıyor ki Umumî Müfettişler ve dolayısıyla Umumî Müfettişlik, Fırka konusunda söz söyleme hakkına sahipti. Diğer cümle: "*Umûmî Müfettiş'in Fırka işleriyle Halkevleri üzerindeki mesaisinin muhabere ve muamelelerini yapmak üzere Umumî Müfettişin emrine bir de Fırka Kâtibi*

²⁵⁹ **Cumhuriyet Halk Fırkası Kâtibiumumiliğinin F. Teşkilâtına Umumî Tebligatı, Temmuz 1933'ten Birincikânun 1933 sonuna kadar**, Cilt: 3, (Mahremdir. Hizmete mahsustur. Fırka bürolarında kullanılacaktır.), Hakimiyeti Milliye Matbaası, Ankara, 1934, s. 9.

²⁶⁰ **BCA**, (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi) **CHP Kataloğu**, Fon: 490..01.0.0 Yer: 284.1139..4.

gönderilmiştir.” Fırka ile Müfettişlik arasında resmi anlamda bir bağ ve görev sorumluluğu vardı.

- Şark İsyanı’nın hemen akabinde CHF’nın Doğu örgütlerini tamamen kapattığı yönündeki genelleyici değerlendirmeler hatalıdır. Urfa’da 1927’de Parti örgütünün varlığı söz konusuydu. Elazığ’ın, 1927’deki kongreye mümessil göndermesinden hareketle ilde örgütsel bir yapının varlığından bahsedilebilir.

- 1927’de Umûmî Müfettişlik kurulduktan sonra sorunlu veya zayıf bazı il örgütlerinin kapatılmış olması mümkündür. Umûmî Müfettişliğin bünyesinde yer alan “*Parti İşleri Bürosu*” resmi olarak 1930’lardan sonra işlevsel hale gelse de 1927’lerde Ankara’nın en güçlü temsiliyetini üstlenen bu kuruluşun, Fırka işlerini de yürüttüğünü düşünmek zorlama bir iddia olamaz.

- Otoriter modernleşme taraflısı olan CHF yöneticileri, bazı illerin temsiliyetini sadece mebuslarla gerçekleştirmek ve bölgeyi daha kontrollü biçimde yönetmek istemiş olabilirler.

Fırka Kâtibi’nin Müfettişlik içerisinde yer aldığı kesinleşmesi, 24 Haziran 1938’de kabul edilen “*Birinci Umûmî Müfettişlik Kadrosunda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun*”la oldu. Kanunda bahsedilen 28 kişilik Müfettişlik kadrosu içerisinde 1 adet de “*Memur (Parti İşleri için)*” ibaresi geçer.²⁶¹ Müfettişlik, kendi yayınında bu konuyu şöyle ifade etti:

*“Birinci Genel Müfettişlik bölgesini teşkil eden 8 vilâyetin Parti ve Halkevleri işlerini tedvir etmek üzere 1935 yılı sonunda Müfettişlikte bir büro kurulmuş ve 24.06.1938 tarih ve 3484 numaralı kanun ile tespit edilen kadroda C.H.Partisi işleri bürosunun vaziyeti kesbi katiyet etmiştir.”*²⁶²

²⁶¹ **Düster**, Üçüncü Tertip, Cilt: 19, Başvekâlet Neşriyat ve Müdevvenat Dairesi Müdürlüğü, Başvekâlet Matbaası, Ankara, 1938, No: 271, Kanun No: 3484.

²⁶² **Güneydoğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi**, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1939, s. 433. 1935-1939 tarihleri arasında Parti İşleri Bürosu memurluğunu Usman Eti, bu tarihten sonra ise Fehmi Boğatur üstlendi. Bkz. a.g.e., ss. 114-119.

16 Kânunuevvel 1935 tarihli “Birinci, Üçüncü ve Dördüncü Umumî Müfettişliklerle Müşavirliklerinin teşkilât kadroları hakkında kanun” incelendiğinde Parti işlerini yürüten bir bürodan bahsedilmez. Büronun bu tarihten sonra teşekkül ettiği düşünülebilir.²⁶³

Müfettişlik “C.H.Partisi İşleri Bürosu” nun kuruluşunu 1935 olarak verdi. Recep Peker’in ifadesiyle birleştirilirse 1933’te Müfettişliğe Fırka Kâtibi gönderilmiş 1935’te büro birimi haline gelmiş, 1938’de de kadro resmi hale gelmişti. Müfettişlik ile CHF arasındaki yakınlığın daha erken tarihte başlamış olması yüksek ihtimaldir. 27 Kasım 1927 tarihli “Umûmî Müfettişlik Teşkiline Dair Kararname”de yer alan “Umûmî Müfettiş, mıntıkası dâhilinde Hükûmetin vekili ve umum vekillerin mümessilidir”²⁶⁴ maddesi ile 28 Şubat 1945 tarihli “Genel Müfettişlikler Görev ve Yetkilerine Dair Talimatnamenin Yürürlüğe Konulması Hakkında Bakanlar Kurulu Kararı”nda²⁶⁵ yer alan “Genel Müfettişler, bölgelerinde Hükûmetin vekili ve bütün bakanların temsilcisidirler” maddesi, Fırka/Hükûmet (Devlet) ile Müfettişlik beraberliğini işaret eden noktalardır.

Valilerin, Parti Başkanlığı sıfatı almasıyla ilgili 23 Haziran 1936 tarihli kararda, Umumî Müfettişlikler ile Parti arasındaki yakınlık derecesi açıkça görülür:

“Madde 9- Umûmî Müfettişler, mıntıkları dâhilinde bütün devlet işlerinin olduğu gibi Parti faaliyet ve teşkilâtının da yüksek murakıp ve müfettişidirler. Valiler, Parti işlerinde Genel Sekreterlik’le muhabere ederler. Ve mühim gördükleri meseleleri bilgi olarak Genel Müfettişlikler’e de bildirirler.”²⁶⁶

“Başvekil ve CHP Genel Başkan Vekili İsmet İnönü”, kararla ilgili yaptığı açıklamada bu birlikteliğe vurgu yapıyordu:

²⁶³ **Düstur**, Üçüncü Tertip, Cilt: 17, Başvekâlet Neşriyat Müdürlüğü, Başvekâlet Matbaası, Ankara, 1936, No: 30, Kanun No: 2865.

²⁶⁴ **Düstur**, Üçüncü Tertip, Cilt: 9, No: 8 Kararname: 5858.

²⁶⁵ **Düstur**, Üçüncü Tertip, Cilt: 26, Başbakanlık Neşriyat ve Müdevvenat Umum Müdürlüğü, Devlet Matbaası, Ankara, 1945, No: 78, Kanun No: 2222.

²⁶⁶ **Cumuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin Parti Örgütüne Genelgesi, 1 İkinci Kanun 1936’dan 30 Haziran 1936 Tarihine Kadar**, Cilt: 8, (Gizlidir. İşe özgü ve özeldir. Parti bürolarında kullanılacaktır.), Ulus Basımevi, Ankara, 1936, ss. 26-27.

“CHP'nin, memleketin siyasi ve içtimai hayatında götüğü yüksek maksatların tahakkukunu kolaylaştırmak ve Parti'nin inkişafını arttırmak ve hızlandırmak için bundan sonra Parti faaliyeti ile hükümet idaresi arasında daha sıkı bir yakınlık ve daha emelî bir beraberlik temin edilmesine Genbaşkurca karar verilmiştir. Bu maksatla... madde 3: Umûmî Müfettişler, mntıkaları dâhilinde bütün devlet işlerinin olduğu gibi Parti faaliyet ve teşkilâtının da yüksek murakip ve müfettişidirler.”²⁶⁷

Aynı şekilde, Recep Peker imzası ile *“Fırka Teşkilâtı olmayan Vilâyetler Valilerine”* gönderilen 9 Eylül 1933 tarihli yazıda, Cumhuriyet'in onuncu yıl dönümü kutlamaları sebebiyle Köy Kanunu tatbik edilen köylerin, Fırka bayrağıyla donatılacağını ifade ediyordu. Bayrakların yerlerine ulaşmasıyla ilgili anlatımda şu ifade kullanıldı:

“...Bu bayrakların tevzi olunduğu köylerin isimleriyle bayrak verilmeyen köylerin isimlerine ait üç nüsha olarak liste tanzim edilecek ve bunlardan biri Kâtibi Umûmîlik'e ve diğer biri de Umûm Müfettişliğe gönderilecek üçüncüsü vilâyet makamında hıfz olunacaktır.”²⁶⁸

1930'ların Türkiyesinde sembol ve imgeler oldukça önem taşıyordu. Yapılacak işe basit bir bayrak düzenlemesi olarak bakılmıyor çok daha başka anlamlar yükleniyordu. Öyle ki Recep Peker, yukarıdaki yazıyı, *“...İşin müstaceliyet ve ehemmiyetini takdir buyurursunuz.”* biçiminde sonlandırıyor. Bu yazıda da görüldüğü gibi Umumî Müfettişlik personeli, Fırka teşkilâtının işleyişinde söz sahibiydi.

Genel Sekreter Fikri Tüzer tarafından Bölge Müfettişlikleri ile Birinci ve Dördüncü Umûmî Müfettişlikler'e gönderilen 23 Eylül 1939 tarihli yazıda, yeni

²⁶⁷ *Aynı Tarihi*, Sayı: 31, 1-30 Haziran 1936, s. 6.

²⁶⁸ *Cumhuriyet Halk Fırkası Kâtibiumumiliğinin F. Teşkilâtına Umumî Tebligatı*, Temmuz 1933'ten Birincikânun 1933 sonuna kadar, Cilt: 3, s. 133.

Halkevleri'nin açılacağından bahsediliyor ve bölge hakkında bilgi verilmesi isteniyordu:

"Bu yıl açılacak Halkevleri arasında birçok yerlerde de bu Halkodaları'nın açılması için zamanında ayrıca Parti Vilâyet İdare Heyetleri ile Parti teşkilâtı olmayan yerlerde Umûmî Müfettişlikler'den ricada bulunacağım... Bölgeniz içindeki Halkevleri'nden Halkodası olarak çalışmalarını daha lüzumlu ve daha faydalı gördükleriniz var mıdır?" ²⁶⁹

Diyarbakır mebusu iken istifa edip/ettirilip, Birinci Umûmî Müfettişliğe atanan İbrahim Tali Öngören'in, 30 Mart 1930 tarihli Van Fırka teşkilâtı hakkındaki raporu şöyleydi:

"Arz-ı hürmetkâranemdir, Van'da Fırka teşkilâtı içinde dedikodu çoktur. Belediye intihabadında Fırka namzetleri kazandığı halde reisliğe aralarından kimseyi seçemeyerek hiç alakası olmayan icra memurunu intihâb ettiler. Bu intihâbı tasdik ettirmedim. İçlerinden birini intihâb ettirdim. Bu maruzatımla kendilerinden ziyade halkın Fırka'ya hürmetkâr olduğunu arz etmektir bunun sebebini atıyen arz ederim..." ²⁷⁰

Öngören'in 30 Mart 1931 tarihli raporu ise şöyleydi:

"Arz-ı hürmetkâranemdir, Elâziz Valisi Nizamettin Bey, bendenizden istifsari üzerine makamı devletlerine müracaat etmesini yazdım. Hukuk ve mülkiye

²⁶⁹ Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin Parti Teşkilâtına Umumi Tebligatı, Temmuz 1939'dan 31 Birinci kanun 1939 Tarihine Kadar, Cilt: 15, (Gizlidir. Hizmete mahsustur. Parti bürolarında kullanılacaktır.), Zerbamat Basımevi, Ankara, 1940, ss. 88-89.

²⁷⁰ Erdal Aydoğan, Türk Siyasi Hayatında Dr.İbrahim Tâli, Mustafa Kemal'le Trablusgarp'tan Cumhuriyet'e, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2008, s. 141. İbrahim Tali Öngören hakkında ayrıca bkz.Fethi Tevetoğlu, Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987, s. 168-169.

Dönem valileri hakkında şu kaynaklara bakılabilir: Ali Galip Baltaoğlu, Atatürk Dönemi Valileri, (29 Ekim 1923-10 Kasım 1938), Ocak Yayınları, Ankara, 1998.; Meşhur Valiler, (haz. Hayri Orhun vd.), İçişleri Bakanlığı Merkez Valileri Bürosu Yayınları.(tarihsiz); Mehmet Aldan, İz Birakan Mülki İdare Amirleri, İçişleri Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı, Ankara, 1990.; Kâzım Öztürk, Türkiye Büyük Millet Meclisi Albümü (23 Nisan 1920- 14 Ekim 1973), Önder Matbaası, Ankara, 1973.

mekteblerinden mezun kanûnlara aşına bir validir. Fırkacılık itibarile itimada şayan bulmadım. Serbest Fırka zamanında Diyarbekir belediye intihâbatında iki taraflı idâre edebilmek kaygısıyla az kalsın reisliğe namzetler haricinden bazısının getirilmesine sebep olacaktı."²⁷¹

İnönü, 1932'de sağlık gerekçesiyle görevinden istifa eden Öngören'e gönderdiği yazıda şu cümleyi kullandı: "*Büyük Millet Meclisi'nde ve evvelce de faal olarak birinci derecede mesuliyetini taşıdığınız CHF'nda büyük vazifeler sizi bekliyor.*"²⁷² Öngören parlamentodaki görevine geri döndü ve 1934'te İkinci Umûmî Müfettişliğe atandı. Fırka içerisinde seçilen birinin, teşkilâtı denetlemesi ve söz sahibi olması anlaşılır bir durumdu. Öngören gibi mebusluktan ayrılıp, 1935'te Birinci Umûmî Müfettişliğe atanan Abidin Özmen, Müfettişliğin kurulma sebebinin açıkladığı yazısında kullandığı ifadelerden, Müfettişliğin birçok konudaki çalışmaları bir arada yürüten bütüncül bir teşkilat yapısına sahip olduğunu belirtmekteydi:

"...Şeyh Said hadisesini müteakip bu illelerde fikir, düşünce, idare ve işbirliğine lüzum hâsıl olmuş ve bu zaruret esasen kendiliğinden belirmişti. Karışıklığın bastırılmasını müteakip bu âhengi Üçüncü Ordu Müfettişliği'nin temin etmesi fiilî bir şekilde yapılmakta idi... Sıkıyönetim müddeti uzamış ve fakat o havalide emniyet, asayiş ve idare âmirleri arasında çalışma birliğini elde tutmakta devam zarureti karşısında Ordu Müfettişliği dar kadrosu ile hem aslî ödevini hem de aslî olmayan birçok idarî işleri çevirmekte müşkülât çekiyordu... Doğu illerinde hükûmetin, yakından görüp işitecek gözü ve kulağı olarak içine aldığı illerde bir kül halinde olan emniyet ve asayişin korunması ve müşterek, sistemli bir idare ve kalkınma temini gayesiyle o bölgede bir Umûmî Müfettişlik kurulmasını düşündü."²⁷³

²⁷¹ Aydoğan, a.g.e., s. 142.

²⁷² Aydoğan, a.g.e., s. 147.

²⁷³ Abidin Özmen, "Genel Müfettişlikler Hakkında Bir Düşünce", *İdare Dergisi*, Yıl: 18, Sayı: 184, Ocak-Şubat 1947, İçişleri Bakanlığı, Ankara, ss. 237-238.

2.6. Umûmî Müfettişliklerin Bölge İdaresindeki İşlevi

Öncelikli görevi asayişî sağlamak olan Umûmî Müfettişlikler, XIX. yüzyılın sonundan itibaren uygulanmış, Cumhuriyet Türkiye'sinde de hayata geçirilmiş “olağanüstü bir örgütlenme” şekliydi.²⁷⁴ Umûmî Müfettişlik kavramı değişik zamanlarda Umûmî Valilik, Eyalet Valiliği, Genel Valilik, Fevkalade Valilik, Hidivlik, Bölge Valiliği, Süper Vali, İ/Enspektörlük, Genel Müfettişlik, gibi çeşitli isimlerle tanımlandı.²⁷⁵

Umûmî Müfettişlik hakkında 1924 Anayasası'nda her hangi bir ifade bulunmazken 1921 Anayasası'nda çok kısa da olsa bir kayıt yer aldı. Madde 22'de “Vilâyet iktisadi ve içtimaî münasebetleri itibariyle birleştirilerek Umumî Müfettişlik kitaları vücuda getirilir.” denirken madde 23'te Müfettişler'in vazifeleri belirtildi: “Devletin umumî vazâifile mahalli idarelere ait vazâif ve mukarreratı daimi surette murakabe ederler.”²⁷⁶

71 maddeden oluşan, 18 Nisan 1929 tarihli Vilâyet İdaresi Kanunu'nda “Vali, vilâyette, devletin ve her vekâletin mümessili ve vekâletlerin idarî ve siyâsî icra vasıtası olup vilâyetin umumî idaresinden mes'uldür.”²⁷⁷ ibaresi yer alırken, Müfettişlik hakkında hiçbir ifade yer almadı. Aynı şekilde, 10 Haziran 1949 tarihinde hayata geçirilen 70 maddelik İl İdaresi Kanunu'nda, valilerle ilgili olarak, “İl genel idaresinin başı ve mercii validir. Vali ilde devletin ve hükûmetin temsilcisi ve ayrı ayrı her bakanın mümessili ve bunların idari ve siyasi yürütme vasıtasıdır.”²⁷⁸ biçiminde maddeler yer alırken aynı şekilde burada da Müfettişlik hakkında tek bir ibare yer almadı.

²⁷⁴ Cemil Koçak, *Umûmî Müfettişlikler (1927-1952)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 13.

²⁷⁵ Hüseyin Koca, *Yakın Tarihten Günümüze Hükümetlerin Doğu-Güneydoğu Anadolu Politikaları, Umûmî Müfettişliklerden Olağanüstü Hal Bölge Valiliğine*, Mikro Yayınları, Konya, 1998, s. 36.

²⁷⁶ Suna Kili-Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri “Senedi İttifaktan Günümüze”*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1991, s. 93.

²⁷⁷ *Düstur*, Üçüncü Tertip, Cilt: 10, Başvekâlet Neşriyat Müdürlüğü, Başvekâlet Matbaası, Ankara, 1934, No: 129, Kanun No: 1426.

²⁷⁸ *Düstur*, Üçüncü Tertip, Cilt: 30, Başbakanlık Neşriyat ve Müdevvenat Umum Müdürlüğü, Devlet Matbaası, Ankara, 1945, No: 251, Kanun No: 5442.

Umûmî Müfettişliğin hayata geçirilmesi, 27 Teşrinisani 1927 tarihinde “Umûmî Müfettişlik vazife ve salâhiyetlerine dair Talimatname” ile gerçekleşti. Madde 7’de Müfettişler’in yetki genişliği şöyle belirtildi: “Umûmî Müfettiş, muntıkası dâhilinde hükûmetin vekili ve umum vekillerin mümessilidir. Bu sıfatla başta Valiler olmak üzere bütün memurlar kendisine karşı mesul ve gördükleri işlerden ve yaptıkları icraattan izahat ve hesap vermeğe mecburdurlar. Umûmî Müfettiş, Polis ve Jandarma kıtaatı gibi kuvvet zabıta ve müsellehayı ve muntika dâhilindeki asker kuvvetini icra kuvveti olarak istihtam eder.”²⁷⁹ 25 Kânunuevel 1927 tarihinde buna ek bir kanun yayınlandı: “1164 numaralı kanun mucibince Elaziz, Urfa, Bitlis, Hakkâri, Diyarbekir, Siirt, Mardin, Van vilâyetlerini ihtivac etmek üzere teşkil ve kadrosu ikmâl edilmiş olan Umûmî Müfettişlik unvanının ‘Birinci Umûmî Müfettişlik’ suretinde tadili...”²⁸⁰ Böylelikle birden fazla Müfettişlik bölgesi oluşturulacağı 1927’de belli ediliyordu.

1933’te Umûmî Müfettişlik bölgelerinin arttırılacağı şöyle ifade edildi:

“Cümhuriyet idaresi vilâyetlerin umumî idaresine büyük ehemmiyet vererek memlekette emniyet ve asayişin muhafazası için lâzım gelen tedbirleri almıştır. Bu suretle umumî harp sonu karışıklıklarından ve İstiklâl Harbi sonlarında muhtelif vaziyetlerden istifade ile asayiş bozmağa cüret eden şakileri takip ve tenkil etmiştir. Cümhuriyet’in kurulmasını müteakip tahakküm ve menfaatlerinin bozulduğunu gören şeyhler, bey ve ağalar memleket dâhilinde fesat çıkarmak istemişlerdi. Şeyh Said İsyanı bu hareketlerin en mühimlerindenidir. Bazı Şark vilâyetlerimizde sahası genişleyen bu isyan hareketi üzerine icap eden tedbirler alınarak az zamanda söndürüldü ve müteşebbisleri cezalandırıldı. Ve halkın elindeki silahların toplanmasına başlandı... Bu hareketin tenkili esnasında hudutlardan dışarı kaçabilmiş olanlar bir müddet sonra birleşerek muhtelif yerden içeri girerek Ağrı muntikasında toplanmışlar ve muhitlerindeki ahaliyi de kandırmağa çalışmışlardı. Askeri kuvvetlerimiz tarafından bu isyan hareketi şiddetle tedip edilmiş ve bu saha

²⁷⁹ Düstur, Üçüncü Tertip, Cilt: 9, No: 8, Kanun No: 5858.

²⁸⁰ Düstur, Üçüncü Tertip, Cilt: 9, No: 25, Kanun No: 5977.

da şakilerden temizlenmiştir... Umumî Müfettişlikler ihdası faydalı görülerek Şark vilâyetlerinden başlanmıştır. Bu Müfettişlikler çoğaltılacaktır.”²⁸¹

Müfettişlik, kendisinin yayınladığı bir eserde varlık sebebini şöyle belirtiyordu:

“1927 yılında, hükûmet, idare makinasından tam randıman alınması kaygusuyla, vilâyetleri tabiî, sosyal, ekonomik vesair icaplarla gruplara ayırmağı düşündü. Elbette ki her mıntika içindeki valilerin münferit mesaisini, iklim, tabiat ve siyasa ve ekonomi itibarile yaşayış birliği gösteren bölgelerde toplamak ve birbirini tamamlamak üzere vilâyetlerin üstünde bir teşkilât kurmak çok faydalı olacaktı.”²⁸²

Müfettişliğin ileri sürdüğü kuruluş gerekçesi, Parti yayınlarda benzer biçimde yer aldı:

“Bir bölgede birkaç vilâyet arasında alâkalı işlerin daha çabuk halledilebilmesi ve o bölgeye ait işlerin mütekâmil bir şekilde bir makamda toplanıp daha verimli bir surette başarılabilmesi ve âsaişe müteallik işlerin daha düzgün bir hale getirilebilmesi için...”²⁸³

Umûmî Müfettiş Tahsin Uzer, “Doğuda mutlak bir emniyet vardır. Artık maziye karışması gereken şekâvet bundan sonra masal olarak söylenecektir”²⁸⁴ biçimindeki sözleri Müfettişliğin emniyet ve huzur konusundaki hassasiyetini gösteriyordu. Müfettişliğin, asayişin sağlanması gerektiği yönündeki beklentiler, yerel basındaki yazılarda konu ediliyordu:

“...Bu on yıl içinde Şeyh Said, Ağrı gibi bir takım kaytıklık hadiselerine alan olan bu vilâyetlerimizin her şeyden önce asayişini ve genel durumunu normallaştırmak, araraya giren sinsi sinsi çalışan kötü ve nifakçı mikropları

²⁸¹ On Yıl 1923-1933, s. 57.

²⁸² Güneydoğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1939, s. 65.

²⁸³ On Beşinci Yıl Kitabı, s. 74.

²⁸⁴ “Bay Tahsin Uzer’ in Önemli Beyanatı”, Kars, 1 İlk Teşrin 1936.

temizlemek, çevrenin içsel düzenini kökleştirmek kurumun en önemli ve gerekli işlerinden biridir.”²⁸⁵

Müfettişler’in, bürokratik yapının denetimini sağlamada önemli bir misyon yüklendiğini düşünen Yunus Nadi, konuyu şöyle yorumladı:

“İşler kendi hallerine bırakıldıkça uzakça yerlerin vaziyetleri az çok ihmale uğramaktan hâli kalamıyor. Bu dikkat olunmuş bir hakikattir. Bu hakikatin birde öbür ucu var; Uzak yerlerdeki memurların hali. Bunların içinde çok gayretli vatandaşlar bulunduğunu kabul etmekle beraber birçoklarının uzaklıkla mütenasip bir mefturiyet, gelişi güzel bir gidiş yoluna dökülmeleri de fiilen müşahede olunmuş vakalardandır... Bu durum Cumhuriyet rejiminin yekpare vatan idealine aykırıdır. Umûmî Müfettişler buldukları yerlere Ankara’yı beraberlerinde götürüyor gibi bir rol oynayacaklardır.”²⁸⁶

23 Kasım 1935 tarihinde Üçüncü Umûmî Müfettiş Tahsin Uzer’den “Başbakan İsmet İnönü’nün Yüce Katına” gönderilen yazıda, Umûmî Müfettişlik teşkilâtının eksik muameleye maruz kalmasından duyulan üzüntü dile getirildi:

“Üçüncü Umûmî Müfettişlik teşkilâtına dair Kamutay’a sunulan ve Dâhiliye Encümeni’nde müzakeresi geçen kanun lâyihasında Umumî Müfettiş’in vazife, salahiyet ve mesuliyetine âit hiçbir madde yoktur. Müfettiş’in Vekâletler’le olan vaziyet ve temasları da mevzubahs olmamıştır... Emir, intizar buyurduğunuz büyük işlerde muvaffakiyet temini yolunda bütün varlığımı ortaya koyuyorum. İdare hayatında beni yeniden yaratan Atatürk’e ve büyük Başbakan’a ve her ikinizin başlı başına muvaffakiyet saydığım yüksek itimatınıza dayanarak Doğu’nun genişlemesine, ilerlemesine çalışacağım.”²⁸⁷

Uzer, 27 Nisan 1936’da Başbakan’a gönderdiği raporda şöyle yakınmaktaydı:

²⁸⁵ C. Çubukçu, “Genel İspekterimiz İşe Başlarken”, **Diyarbakir**, 27 Haziran 1935.

²⁸⁶ Yunus Nadi, “Memleket İdaresinde Genel Müfettişliklerin Rolü”, **Cumhuriyet**, 8 Şubat 1936.

²⁸⁷ **BCA, BMGM** (Başbakanlık Muamelât Genel Müdürlüğü) **Katalogu**, Fon: 30..10.0.0 Yer: 70.462..8.

“Emzicei milletle mizacı devleti mezcetmesi en önemli vazifeleri sayılan idare âmirlerimizin-valilerimizin- halka uzak durmaları, iç işlerine girmemeleri, onlarla temasa gelmemeleri beni işten üzmemekte ve muztarip etmektedir. Memleket mukadderatına hâkim olan Halk Partisi'nin, halk hükûmetinin mümessilleri idarecilerimizin halka karşı yabancı durmaları acıklıdır. Memuriyette, idare hayatından biraz gecikmiş ve eskimiş arkadaşların muhitinde bu serzenişleri daha canlı daha müessir buldum. Bunlarla mücadele ederken büyük davaya canla başla sarılmayacakların birer birer kaldırılmasını ve yerlerine genç, dinç ruhlar getirilmesini büyük şefimden dileyeceğim. Yazı altında kalmış kırtasiyeye boğulmuş yaşını başını almış idarecilerden Doğu illerinin beklediği enerjiyi görmek zor olacaktır.”²⁸⁸

Uzer'i belki de en fazla sıkıntıya sokan durum bölge halkından bazılarının sunduğu taleplerdi. Uzer bu durumdan o kadar bunalmıştı ki yerel gazetelere bu konuda bir ilan verme gereğini bile duymuştu:

“Sekiz vilâyetin asayiş ve emniyet, bayındırlık ve daha binbir ihtiyacı ile mesul ve mahmul olan Müfettişi Umumî adeta İstanbul'daki Şişhane yokuşundaki iş bulma bürosu gibi bir vaziyette kalmıştır. Bu müracaat edenlerin çoğuda az çok mal mülk, toprak sahibi olduğu halde memuriyeti bir süs, bir para olarak ortaya sürmektedirler. İstidalar içerisinde ecdadının tercümei hali ve bilmem nerede şu vesile ile babasının dedesinin beni vali olarak tanıdığını sayfalar dolusu yazılarla izah ediyorlar. Ne kanuni ne idari merci olmadığım halde bu gibi müstedyata ve hususi mektuplara maruz kalışım esas işlerimi ve Cümhuriyet Hükûmeti'ne ait büyük davayı haleldar ediyor.”²⁸⁹

Geniş halk kitlesine ulaşma konusunda yerel basını kullanma yöntemini, Birinci Umûmî Müfettiş Abidin Özmen de kullandı:

²⁸⁸ BCA, BMGM Kataloğu, Fon: 30..10.0.0 Yer: 70.463..24.

²⁸⁹ “Üçüncü Müfettişliğin Tebliği”, Kars, 15 Ağustos 1936.

*“İmzasız, sarih adressiz, muhbiri sadık gibi işaretlerle, bilhassa Osmanlı yazısıyla birçok şikâyetler, dilekler alıyorum. Bu gibi dilekler ve istekler üzerine hiçbir iş yapılmaz.”*²⁹⁰

İçişleri Bakanı Şükrü Kaya tarafından 1936'da Ankara'da düzenlenen Umûmî Müfettişler Konferansı'nda görüşülen konuların hülasasında şu değerlendirmeler yer aldı:

*“Umûmî Müfettişlik teşkilâtının memleketin diğer aksamına da teşmili ve bütçe imkânile mukayyed bulunan bu teşkilât yapılıncaya kadar Birinci Umumî Müfettişlik mıntikasına dâhil Van, Hakkâri, Bitlis ve Muş ile Üçüncü Umumî Müfettişlik'ten alınacak Ağrı vilâyetlerinden mürekkeb ayrı bir Umumî Müfettişlik kurulması... Birinci Umûmî Müfettişliğin bütün mntikalarında asayiş ve emniyetin inkişaf ettiği ve günden güne vekayiin azalmakta olduğu bulunduğu, şimdiye kadar Hükûmet nüfuz ve icaraatı girmeyen Sasun mntikasında halkın toplu hayata ve ziraate alıştığı... Üçüncü Umûmî Müfettişlik mntikasında köy ve ev basmak yol kesmek gibi şekavet hadiseleri ber taraf edilmiş ve mühim çeteler ortadan kaldırılmış... Şimdiye kadar Hükûmet kuvvet ve nüfuzu girememiş olan ve Kürtlük cereyanlarının şekavetin merkezi sayılan Dersim ve havalisinde 99 salâh husule gelmiş ve Türkiye Cumhuriyeti camiasının fethedilmiş ayrılmaz bir parçası haline sokulmuştur”*²⁹¹

*“Birinci, Üçüncü, Dördüncü Umumî Müfettişlik mntikalarının dört devletle hem hududu, Kürt politika ve hareketlerine sahne, siyaset tahavvüllerine göre asayişini değişen bir yer olması ve Cenup hudutlarında muhalefet, propaganda, suikasd şebekelerinin yerleşmiş bulunması”*²⁹² sebebiyle emniyet konusu Konferans'ta önemli bir yer tuttu.

²⁹⁰ “Birinci Umûmî Müfettişliğin Bir Tebliği”, *Yenilik*, 5 İlk Teşrin 1935.

²⁹¹ *BCA, BMGM Kataloğu*, Fon: 30..10.0.0 Yer: 68.452..4.

²⁹² *BCA, BMGM Kataloğu*, Fon: 30..10.0.0 Yer: 68.452..4.

Konferans sonucunda, Umûmî Müfettişler ile İçişleri Bakanlığının ortak kararlaştırdıkları ve Başbakanlığa gönderdikleri raporda, alınması gereken tedbirler başlığı altında şunlar sıralandı:

“Demiryolları ile şoselerin iki tarafında toplu ve kuvvetli Türk köyleri kurularak muhacir yerleştirmek, bunlara toprak ve istihşâl vermek. Aşiretlere ağalık, beylik, şeyhlik, reislik etmiş ve tahrikât yapmış bulunanları aileleriyle birlikte Garb’a nakil ve iskân etmek. Göçebe halinde yaşayan aşiretleri yerleştirip toprağa bağlamak. Halkevleri’nde okuma odaları açmak, öğretici film ve temsil işlerini temin etmek. Yerli ve Kürtleşmiş olanlardan küçük memur tayin olunmaması, Adliye Başkâtipleri’nin intihabında fevkâlade dikkatli bulunulması, küçük memur maaşlarının arttırılması, Şark’a gönderilecek memurlara birer derece terfi hakkı veya tazminat verilmesi, memur evleri yaptırılması, lise ve orta mektep bulunmayan yerlerdeki memur çocuklarının Maarif Vekâleti hesabına leylî mekteplerde okutturulması, memur ailelerinin tedavilerine ve yol masraflarına yardım edilmesi, tahsildarlık, muhtarlık bekçilik gibi işlerde Türkleri ve Türkçe bilenleri ve Türküm diyenleri kullanmak, Türkçe şarkı ve türküleri öğretmek ırkî huviyet ve benliklerini iade etmek muvafık görülmüştür”²⁹³

Umûmî Müfettişlik kadrosunun, gerçekleştirmek zorunda olduğu en zor girişim iskân konusuydu. İskân Kanunu’nda, *“Umûmî Müfettişlik teşkilâtı olan mıntikalarda Umûmî Müfettişler birinci derecede mesuldür”²⁹⁴* denildiği için yasal sorumluluk bu kadronun üzerindeydi.

“Türkiye’de Türk kültürüne bağlılık dolayısı ile nüfus oturuş ve yayılışının” düzenlendiği Kanun’da Türkiye üç mntıkaya ayrılmıştı:

“1- Türk kültürü nüfusunun tekâsüfü istenilen yerlerdir. 2- Türk kültürüne temsili istenilen nüfusun nakil ve iskânına ayrılan yerlerdir. 3- Yer, sıhhat, iktisat,

²⁹³ BCA, BMGM Kataloğu, Fon: 30.10.0.0 Yer: 68.452.4.

²⁹⁴ Düstur, Üçüncü Tertip, Cilt: 15, Başvekâlet Neşriyat Müdürlüğü, Başvekâlet Matbaası, Ankara, 1934, No: 218, Kanun No: 2510.

kültür, siyaset, askerlik ve inzibat sebepler ile boşaltılması istenilen ve iskân ve ikamet yasak edilen yerlerdir."²⁹⁵

CHP'nin, modernleştirici ve toplum mühendisliği yönünü en açık şekilde ifade eden metinlerden biri olan İskân Kanunu, Doğu fedalitesini çözmek için kullanılan araçlardan birisiydi. Keskin ifadeler içeren Kanun'da yer alan ifadelerden bir kısmı şöyleydi:

*"Kanun, aşirete hükmî şahsiyet tanımaz. Bu hususta her hangi bir hüküm, vesika ve ilâma müstenit de olsa tanınmış haklar kaldırılmıştır. Aşiret reisliği, beyliği, ağalığı ve şeyhliği ve bunların her hangi bir vesikaya veya görgü ve göreneğe müstenit her türlü teşkilât ve taazzufları kaldırılmıştır. Bu Kanun'un neşrinden önce her hangi bir hüküm veya vesika ile veya örf ve adetle aşiretlerin şahsiyetlerine veya izafetle reis, bey, ağa ve şeyhlerine ait olarak tanınmış, kayıtlı, kayıtsız bütün gayrimenkuller devlete geçer. Bu Kanun hükümlerine ve devletçe tutulan usullere göre bu gayrimenkuller muhacirlere, mültecilere, göçebelere, naklolunanlara, topraksız veya az topraklı yerli çiftçilere dağıtılıp tapuya bağlanır."*²⁹⁶

Topraklandırma konusunda İçişleri Bakanlığı'nın yaklaşımı şuydu:

*"Yerli halkı bir yandan oldukları yerlerde topraklandırmak öbür yandan dağınık nüfusları toplamak sıklaştırmak, üçüncü yandan nüfusu az ve fakat verimli topraklardaki nüfusu kesafetlendirmek işle meşgul olunurken memleketin nüfusunu arttırmak üzere hariçteki kardeşlerimizi getirmek bu günün en mühim işleri sırasındadır."*²⁹⁷

İçişleri Bakanlığı'nın aşiretler konusundaki önerisi ise şöyleydi:

²⁹⁵ Düstur, Üçüncü Tertip, Cilt: 15, No: 218, Kanun No: 2510.

²⁹⁶ Düstur, Üçüncü Tertip, Cilt: 15, No: 218, Kanun No: 2510.

²⁹⁷ Nüfus Müdürlüğü, Geçen Dört Yılda Yapılan ve Gelecek Dört Yıl İçinde Yapılacak İşler Hülâsası, T.C. Dâhiliye Vekilliği, Başvekâlet Matbaası, Ankara, 1935, s. 68.

“Bu mıntıkada sırf kültür ve demiryolları dolayısıyla Türk iskânı bir zarurettir. Geniş mikyasta iskânda kanunen bu mıntıkada oturmamaları lâzım gelenleri başka sahalara atmak ve hiç olmazsa (yarı oturak) seyyar olanları başka tarflara kaldırmak icab edecektir... Aşiretlerin seyyarlığı kendilerini tekâliften ve kanuni mükellefiyetlerden vareste kılmakta olduğundan bunlarında yurdlandırılmaları ve yerleştirilmeleri ve Türkiye içinde seyyarlığa nihayet verilmesi zamanı çoktan gelmiştir... Bunlara çiftliklerden ve devlete aid boş topraklardan toprak tahsis olunacaktır.”²⁹⁸

Cumhuriyet yöneticileri, göç konusunu düzenli biçimde yürütebilmek için Sıhhat ve İctimaî Muavenet Vekâleti’nce, Diyarbakır ve Van’da İskân Müdürlükleri, Muş, Bulanık ve Ahlat’ta İskân Memurlukları, Urfa, Mardin, Siirt, Bitlis, Erciş, Ergani Osmaniye, Silvan ve Bismil’de İskân Kâtiplikleri’ni faaliyete geçirdi. Ayrıca İskân Müdürlüğü olmayan birimlerde Sıhhat ve İctimaî Muavenet Müdürleri çalışmaları yürüttü.²⁹⁹ O dönemki Doğu illerinin nüfusları göz önünde tutulduğunda önemli bir nüfus hareketinin yaşandığı görülür. Örneğin 1928-1937 tarihleri arasında Diyarbakır vilâyetindeki oranlar şöyleydi: muhacir 1.854, mülteci 1.071, dışarıya sevk edilen 1.121.³⁰⁰ Doğu’nun kendine özgü kapalı yapılanmasının içerisine dışarıdan gelen toplulukların girmesinin sorunsuz gerçekleştiğini düşünmek zordur. Örneğin 1928-1937 tarihleri arasında Van’a gelen 13.545 kişilik topluluk, Küresunlu Aşireti, Bürükânlı Aşireti, Ahışhalı, Bulgaristanlı, Kırmımlı gibi farklı gruplardan teşekkül ediyordu.³⁰¹ Sadece Van örneğindeki grupları bir alana yerleştirmek ve aralarında birliktelik oluşturmak bile sancılı bir sürecin başlaması anlamına gelir.

Umûmî Müfettişlikler’in varlığı konusundaki tartışmaların başlangıcı olarak 1945 sonrasını görmek her ne kadar genel kabul görse de tartışmaların daha erken tarihte başladığı açıktır. 17 Haziran 1941 tarihli CHP Grup Toplantısı’nda şu gelişme

²⁹⁸ Nüfus Müdürlüğü, Geçen Dört Yılda Yapılan ve Gelecek Dört Yıl İçinde Yapılacak İşler Hülâsası, ss. 35, 49.

²⁹⁹ Güneydoğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1939, s. 385.

³⁰⁰ Güneydoğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi, s. 357.

³⁰¹ Güneydoğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi, s. 381.

1935’te Doğu illerinde, 100 nüfusa düşen göçmen miktarı (kişi) şöyleydi: Ağrı’da 20, Kars’ da 15-19, Diyarbakır ve Van’da 10-14, diğer illerde 5-9. Bkz. 1935 Genel Nüfus Sayımı Harita ve Grafik Albümü, Göçmenlik Haritası.

yaşandı: “Hükûmetçe Umûmî Müfettişlikler’in devamı, ilgası veya taaddüdü hususunda ne fikir beslenmekte olduğuna ve Türkiye’nin bir çok vilâyetlere ayrılarak devam edegelen bugünkü idaresi yerine hususi idareler hukuk ve vazifeleri baki kalmak üzere yeni teşekkül lüzumuna kanaat bulunup bulunmadığına dair dâhiliye Vekili’ne tevcih edilmiş bir sual takriri vardı...” Sorunun muhatabı Dâhiliye Vekili Faik Öztrak, “Dünya siyasi durumu normal bir hale gelmedikçe bu mevzular üzerinde hükûmetçe bir tedbir almağa tevessül edilmenin münasip olmayacağını”³⁰² ifade etti.

1945’te yayınlanan, “Genel Müfettişlikler Görev ve Yetkilerine Dair Talimatname” sonucunda, 1927 tarihli “Umûmî Müfettişlik vazife ve salâhiyetlerine dair Talimatname” geçerliliğini yitirdi. Müfettişler’in geniş yetki ve görevleri bu talimatnamede de korundu ancak 1927’de kullanılan buyurgan üslub oldukça yumuşamıştı. 1927’deki “Umûmî Müfettiş, muntıkası dâhilinde hükûmetin vekili ve umum vekillerin mümessilidir. Bu sıfatla başta Valiler olmak üzere bütün memurlar kendisine karşı mesul ve gördükleri işlerden ve yaptıkları icraattan izahat ve hesap vermeğe mecburdurlar” cümlesi 1945’de “Genel Müfettişler, bölgelerinde Hükûmetin vekili ve bütün Bakanların temsilcisidirler. Bu sıfatla, başta valiler olmak üzere bölgelerindeki bütün memurların çalışmalarını gözetlemek ve hizmetlerin görülüş tarzını denetlemekle vazifelidirler”³⁰³ biçiminde değişime uğruyordu.

1945 ve sonrasında dönemin birçok yayınında Umûmî Müfettişlik konusu farklı yönlerden ele alınıp işlenmeye başlandı. Bu yayınlardan birinde Umûmî Müfettişler ile valilerin görevleri mukayese ediliyordu:

“Valilerle, Umûmî Müfettişler’in salâhiyetleri arasında mühim bir fark vardır. Valiler hiçbir kayıt ve şarta tâbi olmaksızın vilâyet dâhilindeki bütün devlet daireleri ve muhtar mahallî idarelerin bütün işlerini ve memurlarını her an teftiş ve mürakabe ile mükellef ve bütün işlerinde onlara âmir ve mercidir. Fakat Umumî Müfettişler’in işleri bu yolda şâmil olmayıp, Umûmî Müfettiş lüzum gördüğü işlerde kendisini alâkalı kılar; kendisini alâkalı kıldığı zamandır ki o iş Umûmî Müfettiş’in

³⁰² **Ayın Tarihi**, Sayı: 91, 1-30 Haziran 1941, s. 7.

³⁰³ **Düstur**, Üçüncü Tertip, Cilt: 26, No: 78, Karar No: 3/2222.

vereceği direktif dairesinde yürütülmek icap eder. Yalnız bu işlerde yani el koyduğu işlerdedir ki Umûmî Müfettiş muhaberede Valilerin ve rüesanın mercii olur. Umûmî Müfettiş'in el koymadığı işler, Umumî Müfettişlik yok imiş gibi tabii mecrasında yürür gider, yani o işler tamamen Valinin mesuliyeti altında yürür."³⁰⁴

Diğer bir yazıda ise Müfettişliğin varlığı konusunda bir değişimin şart olduğu fikri işlenmekteydi:

*"Barış sonunda iki yol ağzında bulunmaktığımız çok muhtemeldir: ya illerin sayısını azaltmak yahut Genel Müfettişlikler'in sayısını çoğaltmak yolları. İllerin sayısı yakın bir gelecekte tasfiye edilmediği takdirde, Genel Müfettişler çoğalacaktır.(mevzuatımızda Genel Müfettişlikler idari teşkilât kademesi sayılmaz bunlar birer murakabe heyeti gibi kabul edilir.)Belki de eski eyaletlerin yerlerini tutacaklardır."*³⁰⁵

Ülke idaresinin yeniden ele alınması konusunda Dâhiliye Vekâleti bir anket düzenleyip geniş bir araştırma yaptı. Ankete katılanlara, *"Türkiyenin illere bölünmesinde coğrafi iktisadi ve içtimai durum itibariyle yeni bir sıralamaya ihtiyaç var mıdır? İl teşkilinde nüfus ve saha bakımından esas ve ölçü ne olmalıdır?"* biçiminde sorular yöneltildi. Ankete katılan Dördüncü Umûmî Müfettiş ve Tunceli Vali ve Komutanı Korgeneral Muzaffer Ergüder'in, bölgesi hakkındaki yorumu şöyleydi:

"Doğuda nüfusu, içtimai ve iktisadi hareketi az olsa da şimdilik nispeten küçük illere ihtiyaç vardır... Kışın ortasında Hakkâri'de, Bingöl'de, Bitlis'te hâdis olacak bir sarsıntıya uzak yerde oturan yüksek otoritenin yetişmesine imkân yoktur. Yollar ve demiryollar çoğaldıktan, imar ve kültür bir dereceye kadar geliştikten

³⁰⁴ Galip Pekel, "Taşra İdaresi", *İdare Dergisi*, Yıl: 16, Sayı: 172, Ocak-Şubat 1945, Dâhiliye Vekâleti, Ankara, s. 203.

³⁰⁵ A.Kemal Varınca, "Köy Teşkilâtı ile Bucak Teşkilâtının İlgisi ve Bağlantısı", *İdare Dergisi*, Yıl: 16, Sayı: 176, Eylül-Ekim 1945, Dâhiliye Vekâleti, Ankara, ss. 52-53.

sonra oraları da yurdun diğer yerleri gibi normal illere taksim etmek mümkün olur.”³⁰⁶

Antalya Valisi Halûk Pepeyi'nin ankete verdiği cevaplarda geçen şu cümleler ilginçtir:

“Merkezi Ardahan olmak üzere bir vilâyet teşkili gereklidir... Ardahan vilâyeti teşkili siyasi noktai nazarda da birçok faydalar sağlayacaktır. Ardahan, Göle gibi bazı kazalardaki Kürt kesafetinin içine vilâyet teşkilâtını sokmakla devletin yüksek menfaatları lehine istifadeler temin edilecektir... Genel Müfettişlikler'in on ikiye çıkarılması ve Genel Müfettişlikler'e denetleme yetkisinden başka genel idareye ait belirli icrai görevler ve özel idareler, belediyeler ve köy ve komünlerde de geniş salâhiyetler verilmesi uygun görülmektedir.”³⁰⁷

31 Ocak 1947'de düzenlenen Birinci İdareciler Kongresi'nde alınan karar şöyleydi:

“İller teşkilâtı ve Genel Müfettişlikler ihdası tasarısı ve kanunu konuşulmuş ve esasta valilerin yetki genişliğine dokunulmazlığı kabul edilerek idare ve murakabenin bir arada yürümesi prensibine sadık kalınarak Genel Müfettişlik bölgelerinde ve illerde daha sıkı bir murakabenin ve vatandaş başvurularına daha yakın ve tez yoldan cevap verebilmenin sağlanması yönünden ve ekonomik inkişafın temini bakımından Genel Müfettişlikler hakkındaki tasarının İçişleri Bakanlığı'na sunulmasına karar verilmiştir.”³⁰⁸

Kongre'de hazırlanan “İller Teşkilâtında Yapılacak Değişiklikler Hakkında Mülkî Taksimat ve İçişleri Bakanlığı Teşkilât Kanunu Komisyonunun Raporu”nda şöyle dendi:

³⁰⁶ Muzaffer Ergüder, “İdari Teşkilâtımız”, *İdare Dergisi*, Yıl: 17, Sayı: 183, Kasım-Aralık 1946, İçişleri Bakanlığı, Ankara, s. 148.

³⁰⁷ Halûk Pepeyi, “İdari Teşkilâtımız Hakkındaki Anket Münasebetile”, *İdare Dergisi*, Yıl: 17, Sayı: 180, Mayıs-Haziran 1946, İçişleri Bakanlığı, Ankara, ss. 117-118.

³⁰⁸ *Ayın Tarihi*, Sayı: 158, 1-31 Ocak 1947, ss. 8-9.

*“Komisyonumuzun çalışma sonuçlarını belirten ve mevcut 63 ili 30’a indiren geniş saha ve nüfuslu illere ait cetvellerle haritasını ve yurdu 14 Genel Müfettişliğe ayıran cetvellerle haritası ve bu hususta hazırlanan kanun tasarısı ekli olarak saygı ile sunulmuştur.”*³⁰⁹

Raporun gerekçesi şuydu: *“Hükümet, muhtelif illeri teftiş ve murakabe bölgesi içine alan dört Genel Müfettişlik kurmuştur. Ancak kurulan bu Genel Müfettişlikler’e yine kanundan müştak salahiyetlere istinaden icraî yetkiler de verilmiş ve bütün ülkeye şâmil bir kuruluş haline de getirilmemiş bulunduğu cihetle her yerde ve idare ile halkın yambaşında tam mânası ile bir teftiş cihazı kurulmuştur denilemez.”*³¹⁰

Kongre’de konuşan Balıkesir Valisi Fazlı Güleç, *“İllerin üzerinde Umûmî Valilikler’in ihdası işi de mevzuu bahis olamaz. Cumhuriyet devrinde halkla hükümet arasına ikinci bir derece konması doğru değildir, sanırım.”*³¹¹ derken diğer bir konuşmacı Ali Rıza Çevik ise Müfettişliğin çoğaltılmasından yana bir açıklamada bulundu:

*“Bir yerde bir memurumuzun bir kusuru olur. Bunun muamelesini tahkik ve teftiş etmek icap eder. Fakat valinin bunu bizzat yapmaya vakti müsait değildir. Veyahut o teknik bir memurdur ve vilâyette onu teftiş edecek, o işten anlayan bir kimse yoktur. Bu takdirde merkezden müfettiş istenmesi lâzımdır. Bu oluncaya kadar da aradan 6 ay geçer ve bu müddet zarfında cürüm de delail de ortadan kalkar... Valilerimizin, tahkik ve teftişe muhtaç olan işlerde yardımcı bir kuvveti olacaktır. Oraya geçecek arkadaşlarımızda nihayet vali arkadaşlarımızdır.”*³¹²

Birinci Umûmî Müfettiş Avni Doğan da yeni teşkilâtlanmadan yana olduğunu belirtmekteydi:

³⁰⁹ Birinci İdareciler Kongresi, 20. Ocak. 1947- 31. Ocak. 1947, T.C. İçişleri Bakanlığı Yayınları, Akın Matbaası, Ankara, 1947, ss. 467-469.

³¹⁰ Birinci İdareciler Kongresi, 20. Ocak. 1947- 31. Ocak. 1947, s. 479.

³¹¹ Birinci İdareciler Kongresi, 20. Ocak. 1947- 31. Ocak. 1947, s. 475.

³¹² Birinci İdareciler Kongresi, 20. Ocak. 1947- 31. Ocak. 1947, s. 476.

“Birinci, İkinci ve Üçüncü Umûmî Müfettişlikler nasıl ihdas edildi, sebepleri malumdur. Bu sebeplerin doğurduğu fevkalâde ahvalin devamı müddetince bunlar devam edecektir... Yeni teşkil edilen Umûmî Müfettişlikler, kanuna hiç benzemeyen ve onların maksat ve teşkili ile hiçbir âlakası bulunmayan bir şeydir. Maksat, toplu ve kuvvetli bir murakabenin teessüsüdür.”³¹³

1943'te Birinci Umûmî Müfettişlik görevinden ayrılıp 1948'e kadar İkinci Umûmî Müfettişlik görevini sürdüren Abidin Özmen bu tartışmaları şöyle değerlendirdi:

“Valiler yanlarına verilen kuvvetli uzman müşavirlerle birlikte yetki bakımından takviye edilmelidir. İşte bu idare şekli kabul edilirse Genel Müfettişlik ve Genel Valilik gibi bir kurula hiç gerek yoktur... Bugünkü küçük iller teşkilâtını olduğu gibi muhafaza etmek tarafını ihtiyarda devam edersek Genel Müfettişlik veya Genel Valilik konusu üzerinde durmak icap eder.”³¹⁴

Konya Valisi Necmeddin Ergin, Müfettişliğin sona ermesi gerektiği tarafındaydı:

“Böyle bir teşkilâta ihtiyaç olmadığına kaniim. Memleketimizde uzun seneler son ve en büyük merci il olarak tanınmıştır. Halkın bu temayülünü zedelemek de doğru değildir... Memleketimizin emir ve kumandadan ziyade işe, hizmete ihtiyacı olduğu da bir hakikattir.”³¹⁵

Müfettişlikler'in yeniden kuruluşu ya da valilerin yetkilerinin güçlendirilmesi konusundaki tartışmalar CHP ile DP (Demokrat Parti) arasındaki tartışmalara da konu oldu. Nihat Erim, Ulus'ta yayınlanan yazısında görüşünü şöyle açıklamaktaydı:

³¹³ Birinci İdareciler Kongresi, 20. Ocak. 1947- 31. Ocak. 1947, s. 477.

³¹⁴ Özmen, a.g.m., s. 246.

³¹⁵ Necmeddin Ergin, “İdare Teşkilâtımız, Bir Anket Münasebetiyle”, **İdare Dergisi**, Yıl: 18, Sayı: 184, Ocak-Şubat 1947, İçişleri Bakanlığı, Ankara, s. 224.

“İdare mekanizması, bir rejimin iskeletidir. O, ne kadar ahenkli ve sağlam olursa, rejim de o nisbette devamlı olur. İdareciler, devletin ve idarenin nihai gayesinin vatandaşın saadet ve refahını kolaylaştırmak olduğunu bildikleri ölçüde değerlidirler. Milletın varlığını ebedî kılmak için kendilerine düşen en önemli iş devlet ile vatandaşın birbirine yakın tutmak, birbirine sevdirmek işidir... Valilerin yetkileri, mülki taksimat, mahalli idarelerin gelir kaynakları gibi meseleler acele bir karar isteyen işlerdendir.”³¹⁶

Erim’in yazısından sonra Adnan Menderes de fikrini kaleme aldı. Valilerin ve idare amirlerinin yetkilerinin artırılmasının sadece memurlar üzerinde değil vatandaşın hak ve hürriyetleri üzerinde de tehdit oluşturduğunu belirten Menderes, şu değerlendirmelerde bulundu:

“Acaba yapılmak istenen işler, tedrici dahi olsa, demokrasiye doğru bir ilerleme mi olacaktır; yoksa siyasi bir irtica karşısında mıyız?... Söylenen nutuklardan ve intişar eden yazılarda devleti kuvvetlendirmekten, otoriteden, idare amirlerinin salâhiyetlerinin genişletilmesinden bahs olunmaktadır. Halk Partisi’nin devlet otorite meşumlarını nasıl anlamakta olduğunu ise evvelâ bu Parti’nin programında, sonra da hükümetlerinin uzun tatbikat safhalarında görmek mümkündür.”³¹⁷

Kongre’nin Belediyecilik Komisyonu üyesi Selim Çelenk, Menderes’in “siyasi irtica” yakıştırmalarına şöyle cevap verdi:

“İdareciler Kongresi, karşı tarafın vatandaşlar arasına yaymak istediği irticai bir hareketin kaynağı olmak için değil, demokrasi hayatında ileri bir inkişafın hamlesini yapmak için tertip edilmiştir.”³¹⁸

Menderes’e en sert karşılık Faik Öztrak’tan geldi:

³¹⁶ Nihat Erim, “İdarenin Rolü”, **Ulus**, 24 Ocak 1947.

³¹⁷ Adnan Menderes, “İdareciler Kongresi’nin Asıl Mânası”, **Vatan**, 25 Ocak 1947.

³¹⁸ Selim Çelenk, “Bir Cevap, Halkçı Gözüyle İdareciler Kongresi”, **Ulus**, 26 Ocak 1947.

*“Anayasaya aykırılığından şikâyet edilen kanunların hepsi kendilerinin Halk Partisi’nden ayrılıp Demokrat Partisi’ni teşkil etmelerinden evvel ve onların da reylerinin inzimamiyle konulmuş ve tatbik edilmekte idi. Hattâ Partilerinin sayın Başkanı en salâhiyetli ve mesuliyetli makamda bu kanunları tatbik etmiştir. Onun için bunlardan hiç mesul olmayan insanlar gibi serbest ve taassuplu bir surette şikâyete hakları olup olmadığı düşünülmeğe lâyıktır.”*³¹⁹

Her ne kadar Kongre’de, *“Kararların bir tasarı olarak Bakanlık’a tevdi”* kabul edilse de tasarı geniş boyutlu olarak hayata geçirilemedi. 1947’nin sonlarına doğru bir gazete haberinden anlaşılacağı gibi Umûmî Müfettişlik teşkilâtın kaldırılması konusunda ilk adım atıldı:

*“Bütçe encümeni bugünkü toplantısında İçişleri Bakanlığı’nun bütçesini müzakere etmiştir. Bu toplantıda tartışmalardan sonra Umumî Müfettişlikler’in lâğvı uygun görülmüştür.”*³²⁰

Yalman, Umûmî Müfettişlik teşkilâtının başarısız bir girişim olduğunu düşünenlerdendi:

*“Bizde taraf taraf Umûmî Müfettişlik teşkilâtı yapılması ve Tunceli hakkında hususi bir kanun kabul edilmesi, geri kalmış sahalarda hususi tedbirlere ihtiyaç duyulduğuna delildir. Fakat bu ihtiyacın icapları sonuna kadar yerine getirilmemiştir... Bu memleketin bir tarafında en yüksek şekilde bir modern ruh inkişaf etmiş, diğer köşelerinde en iptidai bir feodal hayatın şartları ve icapları devam etmiştir.”*³²¹

*“Genel Müfettişlik bölgesinde çalışan memurların tarafsız bir denetçinin başı ucunda halkın işe derhal el koyup sonucu elde edecek bir şikâyet makamının yanı başında olduğunu görmesini sağlamış olmak suretile ölçüsüz bir iyilik temin”*³²²

³¹⁹ Faik Öztrak, “İdareciler Kongresi İçin Düşünceler”, *Ulus*, 28 Ocak 1947.

³²⁰ “Umûmî Müfettişlikler”, *Vatan*, 26 Kasım 1947.

³²¹ Yalman, a.g.e., s. 51.

³²² Özmen, a.g.m., s. 243.

ettiğini ifade eden Özmen ise teşkilâtın Doğu fedalitesini ortadan kaldırdığını ileri sürüyordu:

*“Esas kuruluş gerekçesi, içinde emniyet ve asayiş konusu olan Genel Müfettişlikler bölgelerinde az zamanda bu işi halletmişler ve işe başladıkları zaman hüküm süren maddî, mânevi emniyetsizliği Cumhuriyet Hükûmeti'nin kanunlarına dayanarak ortadan kaldırıp iyilik ve cezanın ağıdan, şeyhten gelemeyeceği ve halk ile hükûmet arasına kimsenin giremeyeceği fikrini tesis etmişlerdir.”*³²³

Yurt genelinde genel seçim havasının yaratmış olduğu atmosferle her iki Parti örgütlenmeye çaba gösterirken, Umûmî Müfettişlikler'in ne olacağı belirsizliğinde kalması, CHP örgütünde de bazı tepkilere neden oldu. Elazığ CHP İl İdare Kurulu Başkanı Hürrem Müftügil, Genel Sekreterliğe gönderdiği 9 Mayıs 1950 tarihli yazısında şunları yazıyordu:

*“1936 yılından beri burada bulunan Dördüncü Genel Müfettişliğin Elazığ için ne düşündüğünü ve ne yaptığını bilmiyorum. Halk, bu teşekkülden umduğunu alamayınca inkisare kapılmıştır... Bütün ıstırap yoksulluklarına rağmen Partimize dört elle sarılmış olan bu memleket parçasının sizin özel alakanıza ve şefaatinize layık olduğundan şüphe yoktur.”*³²⁴

Geniş yetkilerle donatılmış önemli bir örgüt yapısına sahip Umûmî Müfettişlik teşkilâtı, 21 Kasım 1952'de kabul edilen *“Umumî Müfettişlik teşkiline dair kanun ile ek ve tadillerinin yürürlükten kaldırılması hakkında kanun”* sonucunda ortadan kaldırıldı. *“Umûmî Müfettişlik teşkilâtına dair kanun ile bu kanunla ilgili kanunlar, hükümler ve teşkilât kadroları yürürlükten kaldırılmıştır.”*³²⁵ biçimindeki açıklamadan da anlaşılacağı gibi 1927'deki ihtişam ve güçlü ifadelerden eser yoktu. Teşkilât kaldırıldığında biri Trakya illerini, biri Doğu Akdeniz ve Güneydoğu Anadolu'nun bazı illerini, üçü de Doğu ve Güneydoğu illerini kapsayan beş Umûmî Müfettişlik teşkilâtının işleyişine son verildi. Doğu ve Güneydoğu

³²³ Özmen, a.g.m., s. 242.

³²⁴ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 470.1926..1.

³²⁵ Resmi Gazete, Sayı: 8270, Kanun No: 5990.

bölgesinde asayiş, kültür, bayındırlık, ekonomi, tarım, iskân gibi konularda çalışmalar yürüten teşkilât, bunlara ek olarak kuruluşundan itibaren, CHP teşkilâtını ve Halkevleri'ni denetlemek, takip etmek, belli bir çizgide tutmak görevini de yerine getirdi. Müfettişleri, müşavirleri, amirleri, müdürleri, memurları, kâtipleri ile faaliyet gösteren bu geniş çaplı yapı, özellikle de Parti teşkilâtının bulunmadığı/kaldırıldığı illerde Parti işlerini temsil eden en üst makam olma durumu sebebiyle, Parti'nin taşradaki en güçlü yüzüydü.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1930'LAR ve ÖRGÜTLENMEDE ALGISAL DEĞİŞİM

3.1. Örgütsel Otoriterleşme

1930'ların ortalarına gelindiğinde Ağrı ve civarında gerçekleşen askeri harekât sonuçlanmış ve artık “Türkiye tek bir nizam etrafında toplanmış, fesattan âri, namuslu vatandaşların memleketi olacak”tı.³²⁶ Aşiretlerin yerleştirilmesi düşünülürken örgütsel yapıya da çeki düzen vermek gerekecekti.

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın beklentilerin üzerinde halk desteği ile karşılanması CHF yöneticilerinin birçok konuda daha bütüncül kararlar almalarına neden oldu. Gerçi “taşrada Serbest Fırka teşkilâtının başında vazife almış kimseler CHF saflarına alındılar”³²⁷ fakat örgüt yapısının gözden geçirilmesi gerekiyordu.

1930'ların Türkiye'sinde bir takım demokrasi talepleri, yöneticiler tarafından milli güvenlik adına ertelenmeye çalışıldı. Parti yöneticilerinin, hükmedici bir tavırla, Anadolu'yu tek renge boyamak gibi yönetsel idealizm benimsedikleri görülür. Bu dönemde artık “her yurddaş, kendisi için çizilmiş olan yolu, sağa sola ayrılık imkânını bulmaksızın prensipleri dümdüz yoldan kovalıyacaktır.”³²⁸ Dairenin dışında kalanlar kolayca kendini belli ederdi, çünkü “inkılâpçı, İnkılâp Partisi'nin kadrosunda yer alır”dı.³²⁹

“Bir yanda ulusal kimlik halkta aranacaktı öte yandan çağdaş toplum Batı'daki gelişmeler doğrultusunda biçimlenecekti. Böylece yerelle evrenselliğin bütünselliği Cumhuriyet'in gündemini oluşturacaktı.”³³⁰ CHF bu sürecin baş aktörü

³²⁶ “Hükümet Aşiretleri İskâna Karar Verdi.”, Cumhuriyet, 31 Temmuz 1930.

³²⁷ Giritöğlü, a.g.e., s. 87.

³²⁸ C.H.P. Dördüncü Büyük Kurultayında R. Peker'in Söylevi, Ankara, 1935. s. 5.

³²⁹ Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin Parti Teşkilâtına Umumi Tebligatı, İkinci Kanun 1939'dan 30 Haziran 1939 Tarihine Kadar, Cilt: 14, (Gizlidir. Hizmete mahsustur. Parti bürolarında kullanılacaktır.), Zerbamat Basımevi, Ankara, 1940, s. 169.

³³⁰ Bir Yurttaş Yaratmak, Muâsır Bir Medeniyet İçin Seferberlik Bilgileri, 1923-1950, (haz. Zafer Toprak), Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 1998, ss. 10-11.

olarak “*hayat adamı, ulus adamı, devlet adamı, sosyete adamı, Türk yurttaşı yetiştirmek*”³³¹ isteyecekti. Çünkü “*Cumhuriyet’in yarattığı nesil tam başka ve değeri çok yerinde bir nesil olmak lâzımdı.*”³³² “*Anuların korunması ve güncel geçerliliği olan bir anlaşma, beraber yaşama arzusu, özel bir akrabalık duygusuna sahip genişletilmiş topluluk*”³³³ olan ulus-devlet modelinin gerekleri yerine getirilmeliydi.

1930’ların ruhu içerisindeki kuşak, kendine özgü bir ideolojinin sunumunu yapabilmek için yoğun bir gayret içerisindeydi. ‘Resmi’ pankartlarda, “*Türk İnkılâbı eşsizdir-Türk İnkılâbı cihanda ileri gidişin bir remzidir-Türk İnkılâbı dinlenmeyen bir irade, zaptedilmeyen bir heyecan yetiştirilmeyen bir sürattir*”³³⁴ biçiminde tanımlanan Türk İnkılâbı ve onun ideolojisi olarak kabul edilen Kemalizm hakkındaki diğer değerlendirmeler şöyleydi:

*“Türk İnkılâbı tek tek vakaların ardı ardına sıralanmasından ibaret değildir, birbirini hızla kovalayan, tamamlayan ve biri öbürünü sağlamlaştıran, şuurun, aklın, mantığın ve yurd ihtiyaçlarının icab ettirdiği bir değişme ve bir tatbikat zinciridir.”*³³⁵
Fırkamız milletimizin birçok fedakârlıklarla yaptığı bütün bu inkılâplardan doğan ve inkişaf eden prensiplere sadık kalmağı ve onları müdafaa etmeğı esas tutar.”³³⁶

*“Türk İstiklal Menkıbesi, tam demokratik bir hareketten başka bir şey değildir. Büyük Türk İnkılâbı beşeriyetin onu tebşir eden büyük bir dönümüdür.”*³³⁷

*“Kemalizm hiç şüphesiz bir diriliş ve teceddüd hareketidir.”*³³⁸

³³¹ Şeref Aykut, *Kâmalizm, (C.H.Partisi Programı İzahı)*, Muallim Ahmet Halit Kitap Evi, İstanbul, 1936, s. 69.

³³² Doğu Cumhuriyetin 15. Yılında, s. 53.

³³³ Hagen Schulze, *Avrupa’da Ulus ve Devlet*, Literatür Yayınları, İstanbul, 2005, s. 97.

³³⁴ *Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin Parti Örgütüne Genelgesi, İkinci Kanun 1935’den 16 Mayıs 1935’e Kadar*, Cilt: 6, (Gizlidir. İşe özgü ve özeldir. Parti bürolarında kullanılacaktır.), Ulus Basımevi, Ankara, 1935, ss. 15-17.

³³⁵ Recep Peker, *İnkılâp Dersleri*, 1935, s. 10.

³³⁶ Recep Peker, *C.H.F. Programının İzahı*, Ulus Matbaası, Ankara, 1931, s. 15.

³³⁷ M. Saffet Engin, *Kemalizm İnkılâbının Prensipleri*, Cilt: 1, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1939, ss. 14,26.

³³⁸ Tekin Alp, *Kemalizm*, Cumhuriyet Gazete ve Matbaası, İstanbul, 1936, s. 11.

“İhtilallerin genişliği ve kavrayışı Şeflerin kafalarının harice bir aksidir. Son Türk İhtilâli, Atatürk’ün kafasının büyük düşüncelerinin fotoğrafisinden başka bir şey değildir.”³³⁹

“Türk İnkılâbı, ne başka memleketlerde ihtilal namı verilen şekilde idari bir tezebzüp ne de inkılâp yapmak iktidarından mahrum memleketlerde manası mubalâgalandırılan cinsten pasif bir reformdur.”³⁴⁰

“Türk devrimini son asırlarda değişikliklerini hazırlayan fikirlerle ve daha sonraları yürüyen göğdelenen Rasyonel, Sosyolojik, Marksist, Faşist rejim ve ideolojileri ile izaha çalışmak da fazla bir iş olur. Kâmalizm bunların üstünde, yalnız yaşamak için dinini aşıl原因 ve bütün prensiplerini ekonomik temeller üzerine kuran bir dindir.”³⁴¹

“Koyu, çok koyu bir geceden gündüze geçmek. İşte Türk İnkılâbı’nın kısa bir ifadesi.”³⁴²

CHP yöneticileri, Kemalist ideolojinin farklılıklarını sadece yurt içinde değil yurt dışında da anlatma gereği duydu. Parti yönetimi, Kemalizm’in, “dünyada çarpışan ideolojilerden şu veya bu ideolojiye bağlı olmayan”³⁴³ bir sistem olduğunu dünyaya haykırma çabasına girişti:

“Kemalist Türkiye, gözlerini ileriye geleceğe çevirmiş, özgür bir ülkedir. Türkiye Cumhuriyeti’nin hedefi, teokratik bir devlet olmaktan çıkarak, bunun çok ilerisinde bir demokrasi olmaktır, dolayısıyla Türk Devrimi, mevcut çağdaş tüm büyük hareketlerin içerisinde en ileri olanıdır... Kurtuluş Savaşı dışında, Türk

³³⁹ Mahmut Esat Bozkurt, *Atatürk İhtilâli*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1940, s. 73.

³⁴⁰ Şevket Süreyya, *İnkılâp ve Kadro, (İnkılâbın İdeolojisi)*, Ankara, 1932, s. 73.

³⁴¹ Aykut, a.g.e., s. 3.

³⁴² Eseyan Ermeni Kız Ortaokulu son sınıf öğrencisi Vakuhi Saatçıyan. Bkz. *Cumhuriyet Halk Partisi Şeref Kitabı*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1938, s. 67.

³⁴³ C.H.P. 25 Yıl, s. 25.

Devrimi, acısız ve kan dökülmeksizin başlatılmıştır ve eserini, bugüne kadar medeniyet çerçevesi dâhilinde sürdürmüştür."³⁴⁴

Dönem, Türkiye'ye dışarıdan gelen birine, *"benimle birlikte tüm Alman meslektaşlarının hiçbir şekilde istikrarlı bir ortama gelmiş olmadığımızı ama farkına bile varmaksızın hızla giden bir trene binmiş olduğumuzu anlatmak istedim.*"³⁴⁵ ifadesini kullandıracak kadar başkaydı ve hızlıydı.

Anadolu'da eğitim kurumlarını dolaşan, dışarıdan birinin gözüyle dönemin ruhu şöyleydi:

"Beni teshir eden nokta, konuştuğum genç insanlarda gördüğüm hizmet etmek, vazife almak arzusunun teşkil ettiği husus ve mümtaz ruhtur. Onlar, hükümetlerinin fikrine tamamen uygun olarak mektebin, Türkiye'yi salâha doğru götüreceği memlekette tedricen, daha malûmatlı olmak sayesinde daha müsait bir iş telakkisi besliyecek, asırlık itiyatları nihayet terk edecek olan bir halk kütlesi yetiştireceği, herkesin verimini daha iyi şartlar içinde temin ederek müşterek saadeti arttıracığı kanaatini taşıyorlar."³⁴⁶

1931'deki kongreyle birlikte *"Parti, devlet ve iş hayatı için temel ödevini görecekt bütün ilkeler bir araya getirildi ve Parti programı ortaya kondu.*"³⁴⁷ Ayrıca CHP örgütü, eskiye oranla daha fazla denetime tutuldu. Genel Sekreterlik'ten örgüte gönderilen yazıları her zaman bakılabilecek bir kılavuz niteliğine kavuşturabilmek için kitap haline getirildi.

CHF Kâtibi Umûmîsi Recep Peker tarafından 19 Temmuz 1933'de *"CHF İdare Heyeti Reisliğine"* gönderilen yazıda Fırka'da yer almanın ehemmiyetine dikkat çekiliyordu:

³⁴⁴ Ernst E. Hirsch, *Anılarım, Kayzer Dönemi, Weimar Cumhuriyeti, Atatürk Ülkesi*, (çev. Fatma Suphi), Tübitak Yayınları, Ankara, 1997, ss. 291-292.

³⁴⁵ Hirsch, a.g.e., s. 294.

³⁴⁶ Profesör Pitar, *Anadolu*, (çev. Reşat Nuri), Hâkimiyeti Milliye Matbaası, Ankara, 1934. s. 56.

³⁴⁷ *C.H.P 36 Yaşında*, Gün Matbaası, 1959, İstanbul, s. 25.

“Hem intihap hem de selâhiyetli makamlar tarafından tayin ve tavzif suretile Fırka’da faal vazife alanlar katî veya sıhî sebep olmadıkça istifa etmemelidirler... Heyet halinde istifalar Fırka’ya karşı nümayiş telakkisini uyandırıyor. Bu sebeple Fırka İdare Heyetleri’nin bu yolda toptan istifası caiz değildir.”³⁴⁸

İçişleri Bakanı ve CHP Genel Sekreteri Şükrü Kaya imzası ile 28 Ağustos 1936’da CHP Başkanlıkları’na gönderilen yazıda teşkilâtın önemine vurgu yapılıyordu:

“Hükûmet ve Parti beraberliğini, bütün kudreti hükûmete vererek Parti teşkilâtını daha az ehemmiyetli görmeye mütemayil bir zihniyet şeklinde telâkkiye mani olmak lâzım geldiği gibi esas meselenin Parti’yi kuvvetlendirmek ve Parti’nin gayelerini daha kolaylıkla gerçekleştirmek için hükûmetin tam yardımını temin etmek olduğu tebarüz ettirilmelidir.”³⁴⁹

16 Şubat 1937’de İl Başkanlıkları’na aynı konu bir daha hatırlatıldı: *“Parti işlerini ikinci planda görmek zehabına kapılmamak, Parti işlerini her ne sebeple olursa olsun asla ihmal etmemek lazımdır.”³⁵⁰*

³⁴⁸ Cumhuriyet Halk Fırkası Kâtibiumumiliğinin Fırka Teşkilâtına Umumî Tebligatı, Temmuz 1933’ten Birincikanun 1933 Sonuna Kadar, Cilt: 3, ss. 10-11.

³⁴⁹ Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin Parti Örgütüne Genelgesi, Temmuz 1936’dan 30 Birincikanun 1936 Tarihine Kadar, Cilt: 9, (Gizlidir. İşe özgü ve özeldir. Parti bürolarında kullanılacaktır.), Ulus Basımevi, Ankara, 1937, ss. 8-9.

³⁵⁰ Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin Parti Örgütüne Genelgesi, İkincikanun 1937’den 30 Haziran 1937 Tarihine Kadar, Cilt: 10, (Gizlidir. İşe özgü ve özeldir. Parti bürolarında kullanılacaktır.), Ulus Basımevi, Ankara, 1937, s.10.

3.2. Doğu Örgütlenmesinde Halkevleri

11 Nisan 1932 tarihinde Recep Peker “*CHF Riyasetine ve Birinci Umûmî Müfettişliğe*” gönderdiği yazıda şu haberi veriyordu: “10 Nisan 1931’de Ankara’da toplanan Türk Ocakları Kongresi Türk Ocakları’nın bütün hukuk ve vecibelerile Cümhuriyet Halk Fırkası’na inkılâp etmesine karar vermiştir. Artık Türk Ocakları kanunen mevcut değildir.”³⁵¹

Türk Ocakları teşkilâtı, 1927 nizamnamesindeki 40.madde doğrultusunda CHP tarafından denetlenebiliyordu: “*Siyasi, içtimai, iktisadi, kültüre ait ve bunlara mümasil bilcümle teşekküllerin heyeti müdirelerine gireceklerin namzetlikleri, Fırka Müfettişlikleri tarafından tasvip olunduktan sonra ilân olunur.*”³⁵²

Ancak gelişmeler bu denetlemenin yetmeyeceğini gösteriyordu. Türk Ocakları’nın kapatılışından önce Genel Başkanı Hamdullah Suphi Tanrıöver, SCF’ye (Serbest Cumhuriyet Fırkası) yakın bir duruş sergileyerek şu konuşmayı yaptı:

“*Bu muhalefet sesi yükseldiğinden beri kalbinin içinde ferah duymayan kaç samimi vatanperver vardır? Değil Garp’ın eski milletleri nezdinde, hattâ dünki Balkan memleketlerinde bile barınan hürriyeti, Türk vatanında yaşatamazsak, bunda bizim için bir hicap mevzuu yok mudur?... Ey Türk Genci! Memleketin gibi, milli izzet-i nefsin gibi, vatan toprağı üzerinde yükselen bu yeni ve mübârek îkaz sedâsını koruyacaksınız!*”³⁵³

Türk Ocakları teşkilâtında çalışmalar yürütmüş olan Hasan Ferit Cansever, teşkilâtın kapanışı hakkında şu değerlendirmeyi yaptı:

³⁵¹ Cümhuriyet Halk Fırkası Kâtibiumumiliğinin Fırka Teşkilâtına Umumi Tebligatı, Mayıs 1931’den Birincikanun 1932 Nihayetine Kadar, Cilt: 1, (Mahremdir. Hizmete mahsustur. Fırka bürolarında kullanılacaktır.), Hâkimiyeti Milliye Matbaası, Ankara, 1933, s. 259.

³⁵² Cümhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi, 15 Teşrinievel 1927’de İnikat Eden Cümhuriyet Halk Fırkası Büyük Kongrasının 22 Teşrinievel 1927 Tarihli İçtimainda Müzakere ve Kabul Edilmiştir, 1927, s. 17.

³⁵³ Kenan Akyüz, “Türk Ocakları”, Belleten, Cilt: 50, Sayı: 196, Nisan 1986, TTK Basımevi, Ankara, ss. 214-215.

“Bir devlet kuran adam, etrafında cereyan eden fikir hareketlerini çok yakından takip etmek zorunda idi. Türk Ocakları bir eğitimden geçerek teşekkül etmedikleri için bu Ocakların şubelerini kuran arkadaşlar daima siyasi bir faaliyet gösteriyorlardı. Günün birinde bu teşekküller taazzuv ederse belki siyasi bir Parti halinde kendi karşısına çıkabilir diye düşünmüştür. Halk Partisi'nin bazı müfettişleri merkeze yazdıkları raporlarda, Ocakları bu halde bırakacak olursanız adam bile asacaklardır, gibi iddialar ileri sürüyorlardı. Bir Müfettiş de Ocakların teşkilât yaptıkları yerlerde Halk Fırkası teşkilât yapamıyor, yerleşemiyor diye şikâyet ediyordu.”³⁵⁴

Teşkilâtın içinde yer almış olan Uluğ İğdemir, teşkilâtın amacından uzaklaşması hakkında şu örneği verdi: “...Günün birinde Bandırma Türk Ocağı, belediye seçimleri için namzet göstermeye kalktı. Kendi adamlarını yazarak Halk Partisi'ne karşı liste yaptı. Bu şekilde bu kültür kuruluşları asıl gayeden uzaklaşmış oluyordu.”³⁵⁵

1931 öncesinde Türk Ocakları ile CHP yöneticileri arasında birliktelik olduğu düşünülebilir. Örneğin Gazi Mustafa Kemal, Nisan 1925'te, Şark İsyanı hakkında şu değerlendirmeyi yapmaktaydı: “Bu gibi içtimaî Ocaklar hep Garp memleketlerinde tekâsüf etmiştir. Şimdi Şark, bu boşluğun cezasını çekmektedir.”³⁵⁶ 1926'da Türk Ocağı Kurultayı'na sunulan Merkez Heyeti Faaliyet Raporu'nda yer alan, “Bizim için şayan-ı takdirdir ki inkişâf bilhassa, Şark ve Cenûb-u Şarkkiye'ye doğru bir cereyan almıştır.”³⁵⁷ ifadesinden de anlaşılacağı gibi Doğu bölgesi hem Parti'nin hem de Türk Ocakları yöneticilerinin hassasiyetle yaklaştıkları bir alandı. Ancak 1931'den sonra Türk Ocakları'na ait olan sosyo-kültürel fonksiyon, Halkevleri tarafından çok daha geniş çerçevede yerine getirildi.

³⁵⁴ Mustafa Baydar, *Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Anıları*, Mentş Kitapevi, İstanbul, 1968, ss. 71-72.

³⁵⁵ Baydar, a.g.e., s. 73.

³⁵⁶ Atatürk'ün Silahlı Kuvvetlerle İlgili Söylev, Demeç, Tamim ve Telgrafları, s. 138.

³⁵⁷ Yusuf Sarımay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları 1912-1931*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1994, s. 245.

1930'lardaki kuşağın, kavramları tanımlarken seçtiği farklı terminoloji, Halkevleri'ni tanımlarken de kullanıldı. Seküler hale getirilmeye çalışılan bir toplumun bireyleri, Halkevleri'ni ve Halkodaları'nı tanımlarken, ilginç şekilde dinsel ve kutsal motifleri tercih ediyordu:

*"Halkevleri, fikirlerin kaynaştığı ibadet yeridir. Ananenin teessüs ettiği bir mekteptir. Gayenin renk ve mana iktisap ettiği bir mihraptır."*³⁵⁸

*"Halkevleri, milli camiâyâ mensup fertleri, o milletin mefkûresine en uygun yoldan götüren ve bu hususta bütün vasıtaları hazırlayan kutsî bir yuvadır."*³⁵⁹

*"Ülkü mabetlerimiz, bütün yurttaşları sıcak göğsünde toplayan bir yuva, bizi insanüstü erklere kavuşturan kutsal bir ocaktır."*³⁶⁰

*"O, Atatürk rejiminin yarattığı tanrısal hızla kalkınan memleketin, bütün yurttaşların mecmuasıdır."*³⁶¹

*"Halkodaları aynı zamanda Türk milletinin ruhundan kopan ve nizamlanan davalarının füsun ve cennetini ruhlarda yaratmak suretiyle köy okullarından daha üstün daha ulvî bir ödevin de yapıcısı bulunuyorlar."*³⁶²

Parti yönetimi Halkevleri'nin kuruluş sebebini şöyle açıkladı:
*"Devrimlerimizi halkın ruhuna sindirecektik... Halkın 'mademki Atatürk yapıyor, mademki Cumhuriyet'in işidir, elbette hayırlıdır" diye ne de olsa bir nevi tevekkülle, pasif rızaya benzer bir inanla kalmasına gönlümüz razı değildi. Her devrimin ateşinden onun gönlüne de bir kıvılcım atmak her Türk'te ayrıca inkılâbın hummasını yaratmak lâzımdı."*³⁶³

³⁵⁸ T.Tarhan, "Halkevleri", **Başpınar**, Sayı: 34, Mart 1942, s. 1.

³⁵⁹ Nemci Omaçer, "Halkevinin Manâsı", **Başpınar**, Sayı: 33, Şubat 1942, s. 11.

³⁶⁰ Melâhat Sezener, "Halkevlerimiz", **Derme**, Sayı:16, 1945, s. 3.

³⁶¹ "Derme Niçin Çıkıyor", **Derme**, Sayı: 1, Haziran 1937, s. 2.

³⁶² Tahsin Cahit Çubukçu, "Halkodaları Nasıl Bir Teşekküldür?", **Karacadağ**, Sayı: 74, Ocak 1945, ss. 1-2.

³⁶³ **Halkevleri 1932-1935, 103 Halkevi Geçen Yıllarda Nasıl Çalıştı**, CHP Genel Sekreterliği, s. 3

İçerik yönünden 1930'ların bir yansıması olan 1931 nizamnamesinin en önemli taraflarından birisi "Fırka'ya halk terbiyesi için Halkevleri açmak vazifesini vermesidir."³⁶⁴ Parti, "Halkevleri ile bütün yurttaşlara kucakını açması vatanda sosyal ve kültürel bir devrim yaptı."³⁶⁵ "Kemalist devrimler kitlelere zamanında ve tam olarak yansıyamıyordu. Yoğun bir halk eğitiminin ve bu doğrultuda yeni bir örgütlenmenin zorunluluğu ortaya çıkıyordu."³⁶⁶

Halkevleri'nin CHP ile alakası noktasındaki belirsizliği, Recep Peker şöyle açıklığa kavuşturdu: "Halkevleri CHF'nin kültür noktasından istihdaf eylediği gayeleri temin için açılmış birer hars yurdu mahiyetinde olup müstekil birer şahsiyeti hukukiye teşkil etmezler. Ayrı bir cemiyet değildirler ve bu sebeple Halkevleri'nin açılması ve çalışması Hükûmet nezdinde hiçbir muamele yapılmasını müstelzim değildir."³⁶⁷

Teşkilâtın kuruluş aşamasında, Recep Peker bütün Vekâetlere gönderdiği yazıda Halkevleri'ne tüm memurların katkıda bulunmasını özellikle istiyordu: "Her sınıftan memur arkadaşlarımızın memleketin tahsil ve görüş itibariyle en yetişkin

Halkevleri hakkında diğer birincil kaynaklar için bkz. Halkevlerinin 1933 Senesi Faaliyet Raporları Hulasaları, Hakimiyeti Milliye Matbaası, 1934.; Halkevlerinin 1935 Senesi Faaliyet Raporları Hulasası, Ulus Basımevi, 1936.; 1937 Yıldönümü Broşürü Geçen Yılda Halkevleri Nasıl Çalıştı ?, CHP Genel Sekreterliği.; C.H.P. Halkevleri Öğreneği, Recep Ulusoğlu Basımevi, Ankara, 1938.; C.H.P. 1939'da Halkevleri, Recep Ulusoğlu Basımevi, Ankara, 1939.; Halkevleri Çalışma Talimatnamesi, Zerbamat, 1940.; Halkevleri 1940, Ulusal Matbaa, Ankara.; Halkevleri İdare ve Teşkilât Talimatnamesi, Zerbamat, 1940.; Hasan Taner, Halkevleri Bibliyografyası, Recep Ulusoğlu Basımevi, Ankara, 1944.; C.H.P. Halkevleri ve Halkodaları'nın 1942 Çalışmaları, Ankara, 1943.; 1943 C.H.P. Halkevleri ve Halkodaları, Ankara, 1944.; C.H.P. Halkevleri ve Halkodaları 1944, Ankara, 1945.; C.H.P. 1945 Yılında Halkevleri ve Halkodaları, Ankara, 1946.

³⁶⁴ On Yıl 1923-1933, s. 12.

³⁶⁵ CHP Broşürü 1937.

³⁶⁶ Anıl Çeçen, Atatürk'ün Kültür Kurumu Halkevleri, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2000, s. 81. 1930'larda, eğitimdeki gerilik durumundan nasıl kurtulunacağı konusu değişik biçimlerde ele alınmaya başlandı. Örneğin, "Köylü kulüpleri ve halk dershaneleri haline ifrağ edilen sabık kiliseler" in resimlerini verip Sovyet Rusya tipini model olarak işaret eden Resimli Ay, şu tavsiyede bulunuyordu: "Şura İttihatlarının, halkı tenvir etmek için kullanılan birçok nevi şahsına mahsus tedbirleri vardır ki bunlardan istifade etmek lazımdır kanaatindeyiz." Bkz. "Halkı Yüzde Yüz Okutmak İçin Neler Yapılmalıdır?", Resimli Ay, Yıl: 7, Sayı: 7, Eylül 1930, ss. 16-18.

³⁶⁷ Cumhuriyet Halk Fırkası Kâtibiumumiliğinin Fırka Teşkilâtına Umumî Tebligatı, Mayıs 1931'den Birincikânun 1932 Nihayetine Kadar, Cilt: 1, s. 83.

*unsurunu teşkil etmesi, Halkevleri'nin yaşaması ve kuvvetlenmesi için bu kıymetli unsurun samimi alakasına ihtiyacımız derecesini arttırıyor.”*³⁶⁸

CHP yönetimi, önemli bir toplumsal katman olan memurların, teşkilâta dâhil edilmesi konusunda farklı bir gayret gösteriyordu. Öyle ki, “*Maarif Vekâletine Mensup Muallimler, Memurlar ve Talebenin Halkevlerle Münasebetlerine Dair Talimatname*” adlı bir resmi metin bile hazırlandı. Maarif Vekâleti'nden ilgili yerlere de şu yazı gönderildi: “*Meslektaşlarımın kendi kabiliyet ve ihtisasları dairesinde ve resmi vazifelerine hâlel getirmeyecek bir şekilde Halkevleri teşkilâtında faal birer vazife alarak bu milli teşekkülün inkişafı için azamî gayret sarfetmeleri vekâletçe ehemmiyetle mültezemdir.*”³⁶⁹

Öte yandan toplumun sadece belirli bir kesimine hitap edilmesinin sakıncalı bir durum olduğu belirtiliyordu:

*“Halkevleri'nde yalnız memlekette tanınmış muayyen arkadaşların faal vazife almaları ve diğer istidatlı, inkişafa kabiliyetli unsurların seyirci kalmaları caiz değildir. Halkevleri'nin bütün vatandaşları birbirine kaynaştırarak ve gençleri yetiştirerek milleti kuvvetli bir kütle haline getirmek vazifesini aldığına göre mümkün olduğu kadar çok vatandaşa vazife vermek ve istidatlı zekâları iş başına sürmek ehemmiyetli bir vazifedir.”*³⁷⁰

Parti teşkilâtı kurulmamış illerdeki memurlar, Parti'nin o illerde dayanmak zorunda kaldığı en güvenilir kitleydi. Bundan dolayı bu illerde görev yapan memurlar diğer yerlere göre daha fazla sorumluluk taşıyorlardı. Temmuz 1943'de Genel Sekreterlik'ten, “*Parti teşkilâtı henüz kurulmamış yerlerdeki Halkevleri'mizin Reislikleriyle Komiteleri Reisliklerine*” gönderilen yazıda, “*Parti teşkilâtı henüz yapılmamış yerlerde Vilâyet Umûmî ve Belediye Meclisleri ile Encümenleri'nde fiili*

³⁶⁸ Cumhuriyet Halk Fırkası Kâtibiumumiliğinin Fırka Teşkilâtına Umumî Tebligatı, Mayıs 1931'den Birincikânun 1932 Nihayetine Kadar, Cilt: 1, s. 100

³⁶⁹ Cumhuriyet Halk Fırkası Kâtibiumumiliğinin Fırka Teşkilâtına Umumî Tebligatı, Mayıs 1931'den Birincikânun 1932 Nihayetine Kadar, Cilt: 1, ss. 80-81.

³⁷⁰ Cumhuriyet Halk Fırkası Kâtibiumumiliğinin Fırka Teşkilâtına Umumî Tebligatı, Mayıs 1931'den Birincikânun 1932 Nihayetine Kadar, Cilt: 1, s. 74.

olarak aza bulunanlar da İdare Heyetleri'nde aza veya reis olabilirler. ” denmekte ve bunun gerekçesi şöyle belirtilmekteydi:

“Halkodaları reis ve azalıklarına yalnız devlet memurlarının seçilmeleri talimatnameleri iktizasındandı. Buldukları yerlerin öz malı olan bu kültür kurumlarımızın hayatında, memurlarımızın olduğu kadar, öteki aydın vatandaşların da umutlu gayretleri görülmektedir. Ordu ve devlet hizmetlerinin çokluğu memurların sıkı çalışmalarını gerektirdiği şu sırada, Halkevleri ve Halkodaları hizmet kadrolarını memurdan gayri unsurlarla da fiili olarak takviye etmekte fayda vardır. Bu suretle hem memurların bu kurumlardaki yüklerini hafifletmek, hem vatandaşların vazife ve mesullük duygusu ile cemiyet hayatına katılmalarını ve millî varlığın icapları ile daha içten yoğrulmalarını sağlamak imkânı hâsıl olacaktır.”³⁷¹

“CHP Teşkilâtı Kurulmamış vilâyetlerdeki Halkevleri ve Halkodaları Teftiş Talimatnamesi”nde yer alan “Gizli veya açık olarak sınıfçı, zümreci ve muntıkacı veya beynelmilelci fikir cereyanlarına kapılanlar ve Partimize karşı menfi fikir ve duygu taşıyan fert veya zümreler olup olmadığı?”³⁷² araştırması bizzat Parti Müfettişleri’ne verilmekte ve böylece bölge, merkezin denetime tabi tutulmaktaydı.

Teşkilâtın bulunmadığı illerin denetimi için yapılan diğer önemli bir girişim ise şuydu:

“Henüz CHP teşkilâtı kurulmamış vilâyetlerdeki Halkevleri ve Halkodaları'nın mesailerini yakından takip etmek ve çalışmalarına hız ve istikamet vermek üzere bu vilâyetleri ihtiva eden muntıkada teşkil olunacak Bölge Müfettişleri için bu sene bu vilâyetlerin tekmilini ihtiva etmek ve merkezi Muş olmak üzere yalnız bir Bölge Müfettişliği ile idaresi takarrür etmiş ve bu Müfettişliğe de Parti Genel Başkanlık Divanınca Antalya mebusu Dr. Münir Soykam tayin kılınmıştır.”³⁷³

³⁷¹ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer:1063.1080..2.

³⁷² C.H.P Teşkilâtı Kurulmamış Vilâyetlerdeki Halkevleri ve Halkodaları Teftiş Talimatnamesi, Zerbamat, Ankara, 1940, s. 11.

³⁷³ Cümhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin Parti Teşkilâtına Umumî Tebligatı, Temmuz 1940'dan 31 Birincikânun 1940 Tarihine Kadar, Cilt: 17, (Gizlidir. Hizmete mahsustur. Parti bürolarında kullanılacaktır.), Zerbamat Basımevi, Ankara, 1941, s. 110.

Üst düzey bir kitlesel motivasyon yaratılması gerektiğini düşünen Elazığ Halkevi dergisi Altan, gençlerin dikkatini Almanya örneğine çekiyordu:

“Ulusal kurumlara karşı ulusal bağlarımız çok sıkı ve çok samimi olmalıdır. Türk gençliği bunu hiç aklından çıkarma. İşte Almanya'nın ölümden dirilişi böyle oldu. Ulusal kurumlara bağlanan Alman gençliği Almanya'yı diriltti ve kurtardı. Türk gençliğide Türk yurdunu kültür ve bayındırlık yönteminde ulusu böyle güdererek ulusal kurumlara dört elle sarılarak kurtaracaktır.”³⁷⁴

Elazığ Halkevi Başkanı, okumuşları/memurları önemli bir göreve davet ediyordu:

“Münevver arkadaş! Yatakta olmadığın saatlerin yarısı boştur. Çok defalar kahvelerde, bahçelerde, mütekabil ziyaretlerde görünüyorsun. Bunları yapıyorsun veya yapmıyorsun. Lakin şunu bilmelisin ki, yurduna, âme menfaatlerine karşı heder etmekte bulunduğun bu saatlerin mesuliyetlerini taşıyan bir devrimdesin. Milli Kuran'ın bir cüzü olan Halkevi Talimatnamesi neden, istifade edici veya ettirici olarak kültür kaynağında çalışmanı, emretmiyor, yalnız istiyor.”³⁷⁵

Birçok Parti yayınında tercih edilen yöntem olan Osmanlı geçmişiyle kıyas yöntemi, Altan'da da kullanıldı:

“Altıyüz yıllık Osmanoğulları, vaktinde Vilâyatı Şarkiye adını taşıyan bugünkü Doğu illerimiz, Osmanoğullarının bir sömürgesi durumunda diğer yerlerimiz gibi zavallı yurdun zavallı bir bucağı idi... Hele Kızıl Sultanlar'ın Doğu illerinde kendilerine egemenlik verdiği bir zümre vardı, Hamidiye Paşaları ve Ağaları. Bu zümre gücünü kör kütük bilimsizlikten ve bağınazlıktan alıyordu. Yer yer

³⁷⁴ Altan, Sayı: 3, 1935, ss. 1-2.

Elazığ Halkevi'nin farklı konulardaki çalışmaları hakkında bkz. Sinan Ergen, **Türkiye'de Halkevleri ve Elazığ Örneği**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2007.

³⁷⁵ T. Gür, “Bana Ne Deme ve Darılma”, Altan, Sayı: 23, 1937, ss. 2-5.

türemiş bu derebeyleri, buralardaki ulus yığınınızın benliklerinde bir tutsaklık kurmuşlardı.”³⁷⁶

1949’a gelinmesine rağmen yaygın hastalıklar, Doğu bölgelerini etkilemeye devam ediyordu. Bu hastalıkların etkilediği illerden birisi de Elazığ’dı:

“Elazığ bölgesinde tahribatı görülen hastalıklar sıtma, verem, trahom başta gelmektedir. Fakat son yapılan sıtma mücadelesi bütün memlekette olduğu kadar ilimizde de sıtmayı çok düşürmüştür.”³⁷⁷

Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, Elazığ Halkevi örneği hakkındaki olumsuz izlenimini şu biçimde genelleştiriyordu:

“Halkevleri’ne asıl halk gelmiyor gelemiyordu. Çünkü aydınlar halkın ihtiyaçlarını etüt ederek onun istediği mevzuda ve onun anlayacağı biçimde toplantılar tertip edemiyordu. Halkevi faaliyetleri hep üst seviyede kalıyordu. Bu sebeple bu evlere Halkevi değil aydınlar evi demek belki daha doğru olacaktı. Bu intibaum yalnız Elazığ Halkevi için değil şimdiye kadar konferanslar verdiğim Halkevleri’nin bir yıllık faaliyet programlarını gördükten sonra bütün Halkevleri hakkındadır. Gerek Elazığ’da gerek ziyaret ettiğimiz kazalarda halkın gözüme çarpan bir hususiyeti de onun aydınlar ve bilhassa hükümet otoriteleri karşısında ürkek oluşudur. Bunun sebebi, Şeyh Said ve Seyit Rıza’dan beri doğudaki isyanlara karşı tatbik olunan politikadır, sanıyorum.”³⁷⁸

Halkevleri’nin seçkinci olmaması gerektiği yerel basında da konu edilmekteydi:

³⁷⁶ Ziya Gökmen, “Doğu İllerimiz (1)”, Altan, Sayı: 4, 1935, s. 29.

Halkevi Dergileri, partinin yayın organı konumunda bulunduğu için, farklı görüşteki yazıları ve konuları içeren çok seslilik özelliğinden uzaktı. Bundan dolayı bütün Halkevleri dergilerinin birbirlerine benzedikleri yönler fazlaydı. Bu konu hakkında bkz. Nurettin Güz, **Tek Parti İdeolojisinin Yayın Organları Halkevleri Dergileri (1932-1950)**, Bilge Yapım, Ankara, 1995.

³⁷⁷ **Dünkü Bugünkü Yarınki Elazığ**, Elazığ Kültür Derneği, Ankara, 1949. s. 27.

³⁷⁸ Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, **Türkiye’de Üç Devir İzlenimler-Anılar**, Cilt: 2, Sümer Matbaası, İstanbul, 1973, ss. 152-153

“Halkevi'nin gayesi Halkevi'ni esasen tanımış olan münevver bir zümrenin eğlence mahalli olmaktan çok uzaktır. Halkın okuma yazma bilmeyen hattâ imzasını atmaktan aciz yalnız Halkevi'nin mukaddes gayesini ve çözülmaz bağı ile bağlanmaya ihtiyacı olan zümre üzerinde de esaslı bir şekilde oynamaktadır. Ocağın önünde 8 saatini demir döğmekle bitkin bir hale gelmiş esnafın, gününün on saatini ayak başında geçirerek ekmeğini kazanan vatandaşların evinden sonra istirahat yeri olmalıdır”³⁷⁹

Üçüncü Umûmî Müfettiş Tahsin Uzer, Kars Halkevi'nde verdiği konferansta, Doğu bölgesi için yapılacakları, ülke şartlarının belirlediğini ifade ediyordu: *“Biz halka sizi Londra'dan daha yüksek yerde yaşatacağız demeyiz. Böyle münasebetsizlik yapamayız. Sizi bu günden daha fena yaşatacağız da demeyiz. Devletin Doğu içinde her vilâyete vereceği ehemmiyeti nakit, vakit, kuvvet, kudret diye onu tatbik edeceğim ve behemhal bulunduğum mevkie arkadan baktırmayacağım.”³⁸⁰*

Kars Halkevi dergisi olan Doğuş'ta, köylü kitlesinin toplumun temel varlığı olduğu belirtiliyordu: *“Halka doğru yükselmek için işe köylüden başlamak zarureti vardır. Bu kudretli kaynağa el uzatmadıkça, onun ulusal kültürü için kaynamadıkça, ulusal davamızı ğaip etmek tehlikesi önünde kalır. Cennet topraklar üstünde aç ölmek felaketine düşeriz.”³⁸¹*

Diyarbakır Halkevi, ortak bir dil birlikteliği yaratmak için yoğun çalışmalar yürütüyordu:

“Diyarbakır köylülerinin dilini ve lehçesini düzeltmek ve kendilerine yurt bilgisi öğretmek maksadile Halkevi iki yıldan beri Diyarbakır'e bağlı köylerde öz Türkçe ve yurt bilgisi müsabakaları açmıştır. Her yıl Mayıs ayı sonunda yapılan bu müsabakalarda birincilik kazananlara dört öküz, ikincilik kazananlara iki öküz,

³⁷⁹ Lâmi Akgün, “Beyaz Baykuş”, **Akgün**, 23 Aralık 1942.

³⁸⁰ “Üçüncü Umûmî Müfettiş Tahsin Uzer'in Kars Halkevindeki Önemli Söylevi”, **Varlık Birlikle Yaşar**, 22 Haziran 1936.

³⁸¹ A. Cevat Gobi, “Köy İnkılâbı”, **Doğuş**, Sayı: 18, 1 Nisan 1935, s. 1-2.

üçüncülük kazananlara bir öküz ikramiye verilmiş ve diğerlerine de ehliyetlerine göre yirmişer liradan beş liraya kadar para ikramiyeleri verilmiştir.”³⁸²

Dil konusundaki çabalardaki amaç, “Türkiye’de Türklerle, Türkçeden başka dil konuşan küteler arasındaki münasebeti daha kuvvetli bir hale getirmek ve bunları ana dil Türkçeyi konuşan büyük kütelenin içtimaî, harsî medeni seviyesine ulaştırmak”tı.³⁸³

Diyarbakır Halkevi Başkanı tarafından verilen bir ilanda şöyle deniyordu: “Halkevi dil, tarih, edebiyat komitesi tarafından halkevinde Atatürk İnkılâp Tarihi kursu açılacaktır. Bu kursa memur ve talebeden başka her yurttaş girebilecektir. İnkılâp heyecanlarımızı tazelemeye vesile olacak olan bu kursa yurttaşlarımızın büyük bir alaka göstereceklerine kani bulunuyoruz.”³⁸⁴

Doğu bölgesindeki algılardan biri olan, Umûmî Müfettişlik eşittir CHP/Devlet denklemine ifade etmesi açısından şu cümleler iyi bir örnektir:

“Birinci Umûmî Müfettişlik Doğu illerimizin hemen her tarafında mektepler açmak, okuma odaları tesis etmek suretiyle bölgenin bu tür işlerin de ehemmiyet vermiştir. Halkın bilhassa köylünün okumaya karşı gösterdiği alaka, kayda şayan bir mahiyettedir.”³⁸⁵ ...Genel İspekterlik bölgedeki bütün Halkevleri’nin iyi ve modern birer yapıya malik olmalarını gaye edinmiştir.”³⁸⁶

Recep Peker’in 1932’de Birinci Umûmî Müfettiş İbrahim Tali’ye gönderdiği Diyarbakır Halkevi’nin açılışıyla alakalı yazı, Umûmî Müfettişliğin CHF ile olan yakınlığını göstermesi açısından önemlidir:

³⁸² Diyarbakır’da Bir Bakış, Cumhuriyetin Büyük Eserlerinden Olan Tren Diyarbakır’a Yeni Bir Hayat Getirdi, Diyarbakır Basımevi, 1935, s. 7

³⁸³ Kadri Kemal Kop, “Türk Dilini Yurtta Hâkim Kılmak”, Diyarbakır, 4 Mayıs 1937.

³⁸⁴ “Halkevinde Atatürk İnkılâp Tarihi Kursu Açılıyor”, Diyarbakır, 7 Nisan 1937.

³⁸⁵ “Birinci Umûmî Müfettişliğin Bölgede Yaptığı ve Başardığı İşler”, Diyarbakır, 29 Birinci Teşrin 1936.

³⁸⁶ “Bölgede Dört Halkevi Daha Açılıyor”, Diyarbakır, 13 Şubat 1937.

“İlk Halkevi'nin açılacağı vilâyetler valileriyle Fırka İdare Heyetlerine yazılan tezkere suretlerini leffen arz ettim. Diyarbakır'de Fırka olmadığından oraya yazılmamış ve Diyarbakır Valisi'ne de bildirilmemiştir. Bu bapta bütün alakadarlar Müfettişlik'ten emir alacaklardır. Bu işi tanzim zahmetini deruhte buyurmak lütfunuzu tekrar rica ile hürmet muhabbetlerimi teyit ederim... İlk tatbikten sonra Müfettişlik muntikasında daha nerelere Halkevi açılması lazım ise teklifi devletlerine intizar eylerim efendim.”

Ayrıca Diyarbakır Halkevi kurulduktan sonra reisliğe, Umûmî Müfettişlik Asayiş Müşaviri Şükrü Sökmensüer'in getirilmesi bu birlikteliğin boyutunu göstermesi bakımından anlamlıdır.³⁸⁷

Mardin Halkevi, çıkarmış olduğu bir yayında yaygın bir metot olan “Osmanlı geçmişiyle kıyas” diğer bir deyişle “hesaplaşma” yönteminin kullanıyordu:

“Mardin, diğer birçok şehirlerimize nispetle daha kara bir talih taşımıştır. Şunun bunun ve daha layık bir ifade ile, bizden olmayanların Arap lisanını hâkim kılmak suretile Arap damgasını vurdukları bu bedbaht şehir, her türlü iyi alakadan mahrum kaldıktan başka, buraya gönderilen kafasızların bitip tükenmeyen zulümlerine maruz kalmıştır.”³⁸⁸

1932'de ilk açılan Halkevleri arasında Diyarbakır, Malatya, Gaziantep, Van, 1933'te Erzincan, Kars, 1934'te Ağrı, Bitlis, Elazığ, Erzurum, Mardin, Muş, Siirt, Urfa, 1936'da Çapakçur, 1937'de ise Ardahan Halkevi yer aldı.³⁸⁹ Kapanışa az kala Şubat 1948'de Doğu illerindeki Halkevleri ve Halkodalarının mevcudiyeti şöyleydi:³⁹⁰

³⁸⁷ Karacadağ, Sayı: 25, Şubat 1940, ss. 12, 14, 15.

³⁸⁸ C.H.F. Mardin Halkevi Broşürü, Ulus Sesi Basımevi, 1935, s. 70.

³⁸⁹ Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin Parti Örgütüne Genelgesi, Halkevlerini İlgilendiren Kısım İkinci Kanun 1938'den 30 Haziran 1938 Tarihine Kadar, Cilt: 12, (Gizlidir. İşe özgü ve özeldir. Parti bürolarında kullanılacaktır.), Ulus Basımevi, Ankara, 1938, ss. 9-10.

³⁹⁰ C.H.P. XVI. Yıldönümünde Halkevleri ve Halkodaları, Ulus Basımevi, Ankara, 1948, s. 25. Ayrıca bkz. C.H.P. Halkevleri ve Halkodalarının Yurd İçinde Dağılımları, Doğu Matbaası, Ankara, 1945.

	<u>Halkevi</u>	<u>Halkodası</u>
Ağrı	4	18
Bingöl	3	27
Bitlis	3	11
Diyarbakır	6	14
Elazığ	4	62
Erzincan	4	53
Erzurum	5	113
Gaziantep	5	48
Hakkâri	1	7
Kars	7	123
Malatya	5	54
Mardin	7	26
Muş	3	31
Siirt	2	19
Tunceli	3	55
Urfa	6	18
Van	2	17
Toplam	70	696

1948’de tüm yurttaki 469 Halkevinden 70’i, 4.200 Halkodası’ndan 696’sı Doğu illerinde yer almaktaydı.³⁹¹ Yurt üzerinde, Parti’nin otoritesini pekiştirmek, toplumun genelini rehabilite etmek ve de kitleyi tek bir çizgide yürütmek gibi maksatlarla kurulan Halkevleri, önemli bir sosyal organizasyondur. Halkevleri, ulusu tek bir fikir üzerinde anlaşmaya vardırmaya çalışırken özellikle de eğitim konusunda Maarif Vekâleti’nin çalışmalarına paralel çalışmalar yürütüyordu. Halkevleri’nin genel olarak kütüphane kitap ve okuyucu sayılarındaki yükseliş şöyleydi.³⁹²

³⁹¹ C.H.P. 25 Yıl, s. 25.

³⁹² **Millî Eğitim Ortaöğretim İstatistikleri 1943-1944**, No: 247, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Pulhan Matbaası, 1946, s. 36

İnkılapların halkın bilincine işlenmesi konusunda kullanılan metotlardan birisi de, halk tarafından bilinen eski eserlerin güncelleştirilmesiydi. Bkz. Işıl Çakan, “Tek-Parti Döneminde Devrim Eğitimi Tartışmaları Bağlamında Halk Kitaplarının Modernizasyonu ve Yeniden Üretimi”, **İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 9, Mayıs 2006. ss. 53-88.

	<u>Kütüphane</u>	<u>Kitap</u>	<u>1 Yıllık Okuyucu</u>
1935-1936	22	45.789	257.588
1943-1944	392	626.082	1.339.540

Doğu ve Güneydoğu bölgelerindeki Halkevleri kütüphanelerinde bulunan kitaplar ile okuyucu sayılarındaki oranlara bakıldığında yıllara göre yükselişlerin gerçekleştiği görülür:

	<u>Kitap</u>		<u>1 Yıllık Okuyucu</u>	
	<u>1937-1938³⁹³</u>	<u>/ 1940-1941³⁹⁴</u>	<u>1937-1938/</u>	<u>1940-1941</u>
Ağrı	898	1.582	1.689	1008
Bingöl	419	2.053	681	3.260
Bitlis	854	2.316	612	2.280
Diyarbakır	2.433	10.259	44.940	38.411
Elazığ	2.723	10.044	14.274	13.342
Erzincan	628	3.889	1.445	5.235
Erzurum	2.688	7.130	1.716	9.175
Gaziantep	4.400	6.873	3.562	11.850
Hakkâri	-	968	-	210
Kars	2.535	5.804	1.970	3.516
Malatya	2.397	4.520	3.924	20.415
Muş	1.480	2.653	779	2.474
Mardin	1.648	9.094	2.068	23.459
Siirt	1.565	2.846	3.897	2.425
Ş.Urfa	2.406	6.853	17.607	46.229
Tunceli	770	2.912	603	385
Van	1.596	1.905	1.483	2.290

Makbul Vatandaş yaratmada bir eğitim aracı olarak Halkevleri' nin işlevi hakkında bkz. Oğuz Temizhan, *Halkevleri ve Halkevlerinin 1932-1940 Arası Eğitim Faaliyetleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara, 2006.; Özgür Şahap Varnalı, *Türkiye'de 1932-1950 Sürecinde Halkevleri Temsil Şubelerinin Yurttaş Eğitimine Katkıları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İzmir, 2008

³⁹³ *Maarif 1937-1938 İstatistik*, No: 145, Başvekâlet İstatistik Umûm Direktörlüğü, Sühulet Basımevi, İstanbul, 1939, ss. 348-359.

³⁹⁴ *Maarif 1940-1941 İstatistik*, No: 199, Başvekâlet İstatistik Umûm Müdürlüğü, Ankara Basım ve Ciltleri Ankara, 1943, ss. 503-521.

1946 sonrasında, Umûmî Müfettişlik gibi örgütlü tüm kuruluşların varlığının sorgulandığı geçiş döneminde elbette ki Halkevleri de tartışmalardan nasibini aldı. “Değişen hayat şartları karşısında Halkevleri’nin teşkilât ve çalışmalarını da esaslı bir şekilde yeniden gözden geçirmek lazımdır”³⁹⁵ biçiminde fikirler ileri sunuldu, neticesiz ufak girişimler yapıldı. Fakat 1950’de iktidar değişiminin yaratmış olduğu siyasi gerilim, Halkevleri’nin sonunun gelmesine neden oldu. İnönü’nün, “Halkevleri’nin lağvı yersiz, haksız bir yıkımdır”³⁹⁶ şeklindeki çıkışı dahi teşkilâtın lağvını engelleyemedi ve 1930’ların başından beri oluşturulmaya çalışılan bir gelenek ortadan kaldırıldı. Yeni iktidar, bu geleneği, siyasetten arındırmak yerine siyaseten yıkmak yolunu tercih etti.

³⁹⁵ Emin Hekimgil, “Halkevleri İşe Yaramıyor mu?”, *Ülkü*, Cilt: 3, Sayı: 28, Nisan 1949, ss. 8-9.

³⁹⁶ *Kuruluşlarının Yıldönümü Halkevleri (1932-1951-1963)*, CHP İstanbul İl Gençlik Kolu Yayınları, İstanbul, 1965, s. 61.

3.3. Doğu Örgütlenmesinde Köy Enstitüleri

Köy Enstitüleri Kanunu'nda kuruluşun gerekçesi olarak, köylü bir nüfus yapısına sahip olunması örnek gösterildi:

“12,5 milyon köylü nüfusunun toplandığı köy ve bundan başka olarak köy karakterindeki kasabalarda oturan bilimsiz halkı bir de iş hayatı bakımından mütalea etmek lüzumludur... Bilimsizliğin en mütakâsif olduğu yer, faal nüfusun % 81'ini teşkil eden çiftçi halkın yurdu olan köylerdir. Bu sebeple devletin elinin süratle köylere uzatılması zarurîdir.”³⁹⁷

Cumhuriyet'e devredilen nüfus içerisinde “ümmî olmayanların” sayısı oldukça sınırlıydı. 1927 sayımı neticesinde, 13.648.000 nüfuslu bir ülkenin sadece 1.111.000'nin okuma yazma bildiği sonucu elde ediliyordu. 1935'te yapılan sayım sonucunda, 16.158.000 nüfus oranının içerisinde ancak 2.518.000'inin okuma yazma bildiği ortaya çıkıyordu.³⁹⁸

1931'deki kongrede kabul edilen CHF programında yer alan, “Maarif siyasetimizde temel taşı, cehlin izalesidir. Maarifimizde her gün nispeten daha fazla çocuk ve vatandaş okutacak ve yetiştirecek bir program takip olunacaktır.”³⁹⁹ ifadesinden de anlaşılacağı gibi eğitim alanında yapılacak işlerin ön hazırlayıcısı ve yönlendiricisi bizzat Fırka yönetiminin kendisi olacaktı.

İnönü, CHF yöneticilerinin eğitim konusundaki kararlılıklarını, şöyle açıklıyordu:

“İlköğretim davası üç beş ay sürecektir saman alevi cinsinden heveslerle neticelenemez. Biz senlerce sürecektir en kuvvetli irade ve sebatla bir meseleyi takip

³⁹⁷ Köy Enstitüleri Kanunu Lâhiyası, T.C. Maarif Vekilliği, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940, s. 4.

³⁹⁸ Köy Enstitüleri 2, Maarif Matbaası, Ankara, 1944, s.12.

³⁹⁹ C.H.F Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları, 10-18 Mayıs 1931, s. 80.

edecek kabiliyette adamlar olduğumuzun imtihanı milletimize karşı ilköğretim davasında göstereceğiz.”⁴⁰⁰

CHF'nın, genel halk eğitimi konusunda gösterdiği hassasiyet, erken dönemde Maarif Vekili Mustafa Necati'nin Muallim Mektebi'ni bitirenlere yazdığı mektuplarda da yer aldı: *“Özellikle bu yıl yeni Türk harflerini genelleştirme gibi onurlu bir ödevin daha vardır. Bütün yurt yavrularını bir an önce yeni harflerle okutarak Türkiye’de okuma yazma bilmeyen bir tek kişi bırakmayacak ölçüde geniş bir kesin azimle çalışmak zorunluluğundasın.*”⁴⁰¹

Mustafa Necati, göreve yeni başlamış muallimlere gönderdiği mektuplarda, Türkiye’de eğitimci olmanın ne anlam taşıdığını açıklıyordu: *“Bu yurttan oturanların hepsi okumuş ve aydın değildir. Ve bu durum dünkülerin yanlış tutumlarının sonucudur. Doğaldır ki bilgisizler ödevi çekip çeviremezler. Sizin herkese ödevini öğreten bir aydınlatıcı olmanız gerekiyor.*”⁴⁰²

CHP yönetiminin, eğitim davasına köylere başlanılması gerektiği konusundaki yaklaşımı, İsmail Hakkı Tonguç’un yazılarında da görülür:

“Köylülerimizin yaşamakta oldukları hayat şekline neleri idame ve neleri de terk ettirmek lazımdır? ... Fertler arasına yayılması istenilen yeni kıymetlerle, bu kıymetlere göre şekil alacak olan yeni hayat; yetişmekte olan nesillere bilhassa köylülerde yaşatılabiliyor mu? Bu gün yaşatılamıyorsa yakın bir zaman çerçevesi içinde bu hayatı yaşatabilmek tedbirleri alınıyor mu? Bu sualler üzerlerinde dikkatle durulacak mahiyettedir. Cumhuriyet’in önünde duran en büyük ve bâkir problem budur.”⁴⁰³

⁴⁰⁰ İsmet İnönü, “İlk Öğretim Dâvamız”, *Ülkü*, Cilt: 6, Sayı: 71, 1 Eylül 1944, s. 3.

⁴⁰¹ Rauf İnan, *Mustafa Necati*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1980, s. 211.

⁴⁰² İnan, a.g.e., s. 220.

Muallimlere, misyonlarını hatırlatmak amacıyla mektup göndermek, Tonguç’un da kullandığı bir yöntemdi. Bkz. İsmail Hakkı Tonguç, *Mektuplarla Köy Enstitüsü Yılları (1935-1946)*, (haz. Engin Tonguç), Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1946.

⁴⁰³ İsmail Hakkı Tonguç, “Köy Eğitiminin Mahiyeti, Prensipleri ve Teşkilâtının Esasları”, *Ülkü*, Cilt: 2, Sayı: 67, Eylül 1938, s. 11.

Tonguç, köyün/köylünün büyük dönüşümler için potansiyel bir kaynak olduğunu şöyle açıkladı:

*“Köylülerimizin, sadelikten, kanaatkârlıktan, ihtiyatlı hareket etmekten, feragattan, yılmamazlıktan, hâdisatı sükûnetle karşılamaktan, yurda bağlılıktan, yurt, için fedakârlıktan örülmüş bir hayatları vardır. Bu kıymetleri bilerek beslemek ve onların arasına yeni kıymetler katmak köyde yapılacak en önemli işlerden biridir.”*⁴⁰⁴

Hasan Ali Yücel, Maarif Vekili olarak, *“Takdim ettiğimiz meselelerin başında memleketimizde okuma yazma öğrenmemiş tek adam bırakmamak için alınması lazım gelen acil tedbirler vardır.”*⁴⁰⁵ biçiminde inançlı yaklaşım sergilerken, ülkenin içinde bulunduğu şartlar, gelişimi yavaşlatacak ölçüde ağırdı. CHP yönetiminin, öncelikli ülke konusu olarak kabul ettiği genel halk eğitimi, diğer sorunların varlığı sebebiyle istenilen hıza ulaşamıyordu. 1939’da hazırlanan bir raporda bu konuya değinildi:

*“Giriştiğimiz geniş ve şümüllü kuruculuk işinde ilköğretim kadar memleket müdafaasının, yol ihtiyacının, sanayileşme hareketinin, sağlık teşkilâtının da hakkını vermek, hiçbirşeyi ihmal etmemek ve bütün ihtiyaçları toplu bir halde göz önünde bulundurarak, mütevazın bir şekilde tatminine çalışmak zarureti vardır. Bu zaruret ilköğretim için yapılacak mali fedakârlıklara hudutlar koymaktadır.”*⁴⁰⁶

1939’da hazırlanan diğer bir raporda ise meselenin daha farklı bir boyutuna vurgu yapılıyordu: *“Mektebi yarıda bırakma hususu, halledilmesi son derece mühim olan bir meseledir. Köylerde ilk mektebe giden talebenin yarısından ziyadesi yalnız bir sene okumakta ve birinci sınıfa kaydedilenlerin ancak % 32.5’u üçüncü sınıfa*

⁴⁰⁴ İsmail Hakkı Tonguç, “Köy Eğitimi Meselesi”, *Ülkü*, Cilt: 11, Sayı: 61, Mart 1938, s. 508.

⁴⁰⁵ Maarif Vekili Hasan Ali Yücel’in 1939 Maarif Şûrasını Açış Nutku, Maarif Matbaası, İstanbul, 1939, s. 3.

⁴⁰⁶ *Türkiye’de Tahsilin Bugünkü Durumu ve Ana Meseleleri Hakkında Rapor*, Maarif Basımevi, İstanbul, 1939, s. 20.

kadar terfi etmiş bulunmaktadır. Şehirlerde kaydolunanların ancak % 27'si mezun olmaktadır."⁴⁰⁷

Genel halk eğitimi konusunda olağanüstü bir kolektifleşme gücünün ortaya çıktığı bu özel dönemde, köy-şehir, köylü-aydın arasındaki iletişimsizliğin, eğitim seferberliği sonucunda ortadan kaldırılacağı düşüncesi hakimdi. Mekteplerin "*Vatandaş fabrikaları*"⁴⁰⁸ olarak algılandığı bu özel dönemde, aynı konuya farklı pencerelerden bakılıyordu:

*"Şehirli hayatı köy hayatından çok uzak ve şehirli köylüye tamamiyle yabancısıdır. Münevver tabaka köy âleminden o kadar çok uzaklaşmış, o kadar fazla ayrılmış ki köylünün şehirde afalladığı nispette, şehirli köyde bun alıyor ve her iki taraf birbirinin havasını teneffüs edemiyor. Halbu ki memleketin beşte dördü köylüdür ve köy içtimâî varlığın gövdesini teşkil ediyor."*⁴⁰⁹

*"Aynı şartlar içinde yetişmiş, birbirinin ruhunu ve işini anlayan bu elemanların el birliği ile çalışmaları, köyü bütünü ile geliştirecek, önce köyleri birbirine, sonra hepsini birden şehir ve kasabalara maddeten ve manen bağlayacaktır."*⁴¹⁰

*"Kendimizi gene kendimiz kalkındıracağız. Nüfusumuzun % 75'i köylerde yaşıyor. Köylü gülmezse güldüğümüzü, köylü kalkınmamışsa ve medenilik ışığıyla aydınlanmamışsa, kalkınıp aydınlandığımızı kim iddia edebilir?"*⁴¹¹

"İnkılâp, en müsait cevheri bularak yeni insan tipleri yaratmaya mecburdu... İnkılâpçılar, ellerindeki bütün vasıtaları, tahammüllerinin fevkindeki işlerde kullanmaya ve bu işleri başarabilecek kabiliyetteki yeni nesilleri yetiştirmeye

⁴⁰⁷ Amerikan Heyeti Raporundan: Maarif İşleri, Devlet Basımevi, İstanbul, 1939, s. 3

⁴⁰⁸ Yalman, a.g.e., s. 97.

⁴⁰⁹ Hasan Reşit Tankut, "Köylerimiz", Ülkü, Cilt: 2, Sayı: 18, 16 Haziran 1942, s. 16.

⁴¹⁰ Mehmet Tuğrul, "Köy Kalkınması ve Köy Enstitüleri", Ülkü, Cilt: 2, Sayı: 18, 16 Haziran 1942, s. 5.

⁴¹¹ Hamdi Olcay, "Köy Enstitülerinin Dördüncü Yıl Dönümü", Ülkü, Cilt: 6, Sayı: 63, 1 Mayıs 1944, s. 7.

meceburlardı."⁴¹² Ancak bu, bir takım direnmelerle karşılaşması çok müsait bir girişimdi. Çünkü yüzlerce yıl, "*simsarlar, celepler, haraççılar, Murahabacılar, kabzımallar*" tarafından ağır muameleye maruz kalmış köylü kitlesini, dönüşümün içerisine çekmek meşakatli bir süreç demektir:

"Köylü, kendi köyü içinde bile olsa, şehirli olarak tanıdığı bir şahsa daima muhteriz bir gözle bakar, onun daima kendini aldatacağı kanaatini taşır. Eski geçen günlerin çok fena yadigârı olan bu kanaat ve bu inanç hiç de yersiz ve haksız değildir. Çünkü dünün zavallı köylüsü, elindekini, avucundakini her zaman şehirliye kaptırmıştır. Binbir yalan, bin bir dolan ile tatlı dile bağladığı köylünün her nesi varsa hepsini birden ve hem de yok pahasına çekip elinden alan şehirli; köy ve köylü için bir afettir."⁴¹³

Köylünün kafasındaki, şehirli olma algısı, Doğu ve Güneydoğu illerinin kapalı toplum özelliği ile birleşince çözülmesi çok daha zorlu bir problemle karşılaşmak ihtimalini doğuruyordu. CHP'nin köklü imajı olan, ülkeyi savaştan çıkararak ve kurtuluşa erdiren kadro söylemi sayesinde, Köy Enstitüleri konusundaki girişimler 1940'ların başından itibaren başarılı şekilde gerçekleştirildi.

Yurt çapında kurulan 21 adet Köy Enstitüsü'nden 5'i Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde yer almaktaydı. Bunlar, Malatya'da Akçadağ (1940), Kars'da Cılavuz (1940), Erzurum'da Pulur (1942), Diyarbakır'da Dicle (1944) ve Van'da Erçiş (1948) Köy Enstitüsüleriydi.⁴¹⁴

Dicle Köy Enstitüsü'nün kuruluşunda aktif olarak yer alan ve de Enstitü'nün ilk Müdürlük görevini sürdüren Nazif Evren, Doğu'da yeni bir işe girişmenin zorluğunu şöyle örneklendirdi:

⁴¹² İsmail Hakkı Tonguç, *Canlandırılacak Köy*, Remzi Kitapevi, İstanbul, s. 12.

⁴¹³ Dâniş Remzi Kürük, *Cumhuriyette Köye ve Köycülüğe Doğru*, Millî ve İctimaî, Türk Neşriyat Yurdu, İstanbul, 1943, s. 40.

⁴¹⁴ Mevlüt Kaplan, *Aydınlanma Devrimi ve Köy Enstitüleri*, Özgür Eğitim Yayınları, İzmir, 2003, s. 92.

“Genel Müfettiş Avni Doğan ve Vali bizimle pek ilgilenmiyordu. Avni Doğan nedense İnönü’ye küskündü. Köy Enstitüleri hareketini ona bağlayarak pek ilgi göstermedi. O dönemin valileri de Enstitü Müdürleri’nin (Amiri İta) olmalarını garip görüyorlardı. Harp yıllarıydı (benzin, çimento, gaz, mazot) karneye bağlıydı. Bunları satın alabilmek için onların onayına gereksinim vardı. Ankara ve yakınlarındaki kurumlarda Genel Müdür Tonguç ve Bakan Yücel’in otoriteleriyle bu işler kolayca çözümleniyordu ama Diyarbakır’da Genel Müfettiş’in ve Valiliğin otoriteleri Hükümet merkezinden daha fazlaydı. Genel Müfettişlik kurumunda Enstitüleri tutan ancak Kültür Müşaviri Muvaffak Uyanık idi. Bir gün Genel Müfettiş Avni Doğan ile Vali ve çevrelerinin (C.M.S)lerle ilçeleri dolaştığını öğrendim. Bir taş kamyonuna binip, Ergani’ye gittim. Onlar Halkevi’nde (Kaymakam, Jandarma Komutanı, Partililerle) memleketin sorunlarını konuşuyorlardı. Kapıda bir jandarma nöbet bekliyordu. Jandarmaya bir şey söylemeden doğru içeri girdim. Genel Müfettiş’in karşısına vardım: ‘Muhterem Genel Müfettişim, Zülküfdağı’nın eteklerinde bölgenizin eğitimi için toprakla savaşan 400 evladınızın saygılarını getirdim, ellerinizden öpüyorlar. Bana, git Ergani’deki büyüklerimizi buraya getir, şayet onları buraya getiremezsen, sen akşam treniyle istediğin yere git dediler. Lütfen söyleyin, ben şimdi sizinle Enstitüye mi döneyim, yoksa bilet almak için istasyona mı gideyim?’ dedim. Şaşırıldılar birbirine baktılar, benimle Enstitü’ye gelmeyi vaat ettiler. Bekledim beraberce döndük.”⁴¹⁵

Kars Cılavuz Köy Enstitüsü’nü kurmakla görevlendirilen Halit Ağanoğlu, “konfora değil konfor yaratmaya gitmenin yolundayız” diye tanımladığı yolculuğundaki izlenimlerini şöyle kaleme aldı:

“İmkânlar içimde bir taraftan heves yaratırken şu harabeler içime bir sızı veriyorlardı. Çatıları sökülmiş, pencereleri soyulmuş, duvarları yıkılmış yapıları yağmur ve fırtınalar eritmekte, güneş çatlatıp, yabani otlar kemirmektedir. İnsanın dünyada şuurlu olarak görünüşünden bugüne kadar milyonlarca yıl geçti. Bu yıllar içinde bir yere yerleşip yapıcılığa geçmesini tarih, ilerleme devri diye adlandırdı ve övdü. Yapıcılıktan yıkıcılığa döndüğü anları da gerilme devri diye andı ve

⁴¹⁵ Nazif Evren, *Poyraz Köyünden Köy Enstitülerine*, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1992, ss. 58-59.

çekıştirdi... Yol, köprü, yapı ve kasaba ile ilerde ve bu yapılanlara bakmama, yüz üstü bırakma, yenilememe ile de gerideydik."⁴¹⁶

*"Yol yürümüş, ata binmiş, patikada gezmiş, handa yatmış, köy sofrasında bulunmuş, köylü ile düşmüş kalkmış ve bütün bu safhalar içinde fikir yapmış, heyecan kazanmış, istekli öğretmenlerle"*⁴¹⁷ *davanın gerçekleştirileceğine inanan Ağanoğlu, yetiştirdikleri eğitimcilere olan güvenini şöyle dile getiriyordu:*

*"Her işi insan takatinin üstünde bir emekle karşılayarak yendiler. Sıkıntılı kış aylarını bile şataretle geçirmenin sırrını buldular. Çetin şartlara rağmen tabiatla savaştılar. Onun zalim kuvvetlerini kumandaları altına alarak bunlardan faydalanmaya başladılar... Mezunlarımızı köylere salmaya başlayınca sıra burada gerçekleştirdiğimiz işleri köylere götürmeye gelecek. Vatanın hangi bucağında olursa olsun Türk köyünü aydınlatacağız."*⁴¹⁸

Akçadağ Köy Enstitüsü Müdürü Şerif Tekben, Doğu'nun zor tabiat şartlarının yaratmış olduğu engeller ile nasıl *"savaştıklarını"* şöyle ifade etti:

*"1941 yazının bir gününde bu görülen sahanın kırmızı, çatlak toprakları üstünde çadırlarımızı kurduk. Sessiz ve ıssız, tek ağacı ve gölgesi olmayan, susuzluktan kızgın güneş altında param parça yarılmış bozkır ansızın kazma, kürek, çekiç sesleriyle doldu. Bu seslere beş yüz talebe, 100 eğitimci, 20 öğretmenin şarkısı da katıldı. Bu seslerle lâf ve sözün yerini iş almıştı. Böylece yeni bir davanın öğüntüsüz cengi başlamıştı: Tabiatla savaş..."*⁴¹⁹

Tekben, mücadelenin sadece tabiata karşı verilmediğini de ekliyordu:

"Akaçadağ Köy Enstitüsü'nün kuruluşuna emeğini katmış olanlar yalnız tabiattan gelen güçlüklerle savaşmadılar. Onların önlerine çıkan engeller arasında

⁴¹⁶ Halit Ağanoğlu, *Köy Enstitüleri Yolunda*, Ahmet Sait Basımevi, İstanbul, 1949, ss. 25-26.

⁴¹⁷ Ağanoğlu, a.g.e., s. 32.

⁴¹⁸ Köy Enstitüleri 2, s. 147.

⁴¹⁹ Köy Enstitüleri 2, ss. 78-79.

sosyal hayatımızın istikrarsızlığından, iyi kalpli olmayan bazı insanların zihniyetlerinden gelme öyle olaylarla karşılaşmıştır ki Enstitü mensuplarının hepsi cehennem azabı içinde günler geçirmişlerdir. Şimdi bu acı hatıralara da gülüp geçiyoruz. Onların izlerini de içimizden silmeye, atmaya çalışıyoruz. Çünkü eser başarılmıştır.”⁴²⁰

Yücel’in, “benim davam bir sol-sağ davası değil, benim davam bir ilerici-gericilik davasıdır”⁴²¹ biçiminde tanımladığı genel halk eğitimi gerçekleştirme düşüncesi, ortaya çıkan enerji, kolektiflik ve adanmışlık hissi ile tekrarı zor bir dönemin ürünüydü. Genel vatandaş eğitimi açısından Halkevleri’nden sonra, Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde CHP’nin yurt ve dünya görüşünü işleyen en büyük ikinci kuruluş olan Köy Enstitüleri, hem Doğu’nun dönüşümünde önemli bir işlevde bulundu, hem de bölgede Parti’nin temsiliyetini sağladı.

⁴²⁰ Köy Enstitüleri 2, s. 81.

⁴²¹ Mustafa Çıkar, **Hasan Âli-Yücel ve Türk Kültür Reformu**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1997, s. 131.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SİYASAL OTORİTE-YEREL OTORİTE İKİLİĞİ

4.1. Ulus-Devlet İnşası ve Bir Feodal Yapı Örneği: Dersim

“Yüksek dağlarında soygunculuk, şekavet, sonsuz çöllerinde aşiret döğüşleri, gazveler eksik olmayan Doğu ve Cenup illerimizde on üç yıllık Cumhuriyet, birçok yerleri çelik ağlarla birbirine bağlamış, köylere varıncaya kadar ulusal kültürü yaymış, şekaveti lügata, gazve ve intikam döğüşlerini tarihe mal etmiştir.”⁴²² 1936’da kaleme alınan bu cümleler aslında bir temenniye ifade etme biçiminden öteye geçecek bir gerçekliğe sahip değildi. Çatışmaları besleyen bazı coğrafyalara halen daha müdahale edilmemişti.

CHP’nin, 1930’larda örgütlenme ve Kemalist ideoloji oluşturma konusunda yaşadığı toparlanma elbetteki Dersim konusunu da gündeme getirecekti. Merkezin direktiflerinin ve de sistemin dışında hareket eden daha da önemlisi Osmanlı’nın kadim bir gerçeği olarak varlığını sürdüren Dersim coğrafyasının kendine özgü yapısı mutlaka çözülecekti. Dersim’deki feodal yapının ortadan kaldırılması, dönemin birçok kişisi tarafından ele alınıp işlenen bir konu haline geldi.

“Fatih Mehmet, İstanbul’u alalı aşağı yukarı 470 sene var. Dersim de İstanbul’la hemen aynı senelerde bu devlete bağlandı. Fakat bu beş asrı ondan evvel nasıl yaşıyorsa öyle geçirdi”⁴²³ diyen Naşit Hakkı, yapılması lazım gelen şeyleri şöyle sıralıyordu:

“Dersim ne olacak, bu havaliden geçen herkes bunu düşünür. Dersim elbette kendiliğinden adam olamaz. Ne yapacaksa gene devlet yapacak, onu adam edecektir... Cumhuriyet’ten evvel Dersim’i tedip teşebbüsleri hep yarım kalmıştır.

⁴²² “Bütün Yurtda Bayındırlık”, *Ulus Sesi*, 29 Birinci Teşrin 1936.

⁴²³ Naşit Hakkı, *Derebeyi ve Dersim*, 1932, s. 21. Naşit Hakkı (Uluğ), 15 Mart 1934’te Kütahya Mebusu olarak meclise girdi. Bkz. Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi, TBMM-IV Dönem, 1931-1935*, Cilt: 2, TBMM Vakfı Yayınları, ss. 405-406.

Bu, onları şımartmıştır. Seyitler, bundan istifadeyi ihtimal etmemişler, bir yalanla halkı gene devletten uzaklaştırmaya çalışmışlardır. Güya tedibatın yarım kalışı 'Ali'nin rızasının devletçe tahsil edilmeyişindedir. Dersim'i Ali korur, hükûmetler buraya bir şey yapamazlar. Çünkü ne zaman Dersim'i tedibe kalkışmışlar ise hükûmetlerin başına daha büyük bir bela çıkar.'Seyitlerin bu telkini Dersim'in kafasına o kadar yerleşmiştir ki değil aşiretler, kasabalılar bile buna inanmıştır... Dersimli, Dersim coğrafyasında bir şeydir. Dersimli o dağlardan uzaklaştı mı, Türkiye'nin her köşesinde onunla teker teker her vatandaş boy ölçüşebilir. Dersim'in önce tırnağını sökmeli, elindeki silahı almalı, başlarındaki zorbalarla, zorba olabilecekleri ovalara çekmeli ve ondan sonra görmeli, Dersim'le Kayseri'nin bir farkı kalır mı? ”⁴²⁴

Dersim'de din konusunun bir tür geçim kaynağı olduğunu ifade eden Naşit Hakkı, şu keskin değerlendirmede bulunmaktaydı: *“Dersim'de din bir vicdan işi değildir. Din Seyitlerin elinde bir geçim yoludur, zorbalık vasıtasıdır. Din, cennet ve cehennem burada satılır ve dağıtılır. Burada vergisiz ibadet makbul değildir. Adaksız duayı ne Tanrı ne de Seyit kabul eder.”*⁴²⁵

Bir asker olan Bürhan Özkök ise Osmanlı yönetiminin bu soruna, kolaya kaçıp sadece askeri yöntemlerle yaklaşmasından yakınıyordu:

*“Her karar askeri bir hareket düşüncesini istihdaf ediyor, yurdun ortasında irfansız, yolsuz, cahil, fakir bir halk kütlesi yalnız askeri bir resmi geçitle yola getirileceği zannolunarak maarif, nafia, adliye, iktisat hususlarında filî tek ıslahatın bir adımı atılmıyordu.”*⁴²⁶

Doğu'nun feodal yapısı, Kadrocuların da yakından ilgilendikleri bir konu haline geldi. Şevket Süreyya, *“Derebeylik nizamının tasfiyesi, Şark'da, uzun asırlar imtidadınca topraksızlaştırılan mülkiyetsizleştirilen köylünün mal ve mülkiyet sahibi*

⁴²⁴ Naşit Hakkı, Derebeyi ve Dersim, s. 73-75.

⁴²⁵ Naşit Hakkı, Derebeyi ve Dersim, s. 30.

⁴²⁶ Kur. Bnb. Bürhan Özkök, *Osmanlılar Devrinde Dersim İsyanları*, İstanbul Askeri Matbaası, 1937, s. 23.

kılınması neticesinde bitecektir.”⁴²⁷ derken İsmail Hüsrev ise konuya şöyle yaklaşıyordu: “Şark vilâyetlerinde derebeyi hukuk rabitaları, Cümhuriyet’in ihtiyarî anlaşmalara müstenit hukuk kaideleri ile tam bir tezat halindedir. Şehirde ferde hürriyet veren medenî kanun, köyde ferdin hürriyetini tanımayan ve fertleri fertlere cebren tâbi kılan derebeyi kanunu görülür.”⁴²⁸

Doğu’daki yapının, “*inkılâpçı bir tasfiye hareketi*”⁴²⁹ ile çözüme kavuşacağını düşünen İsmail Hüsrev, Marksist terminolojiyi kullanarak şu yorumda bulundu:

“Köylüyü topraklandırmak, ortaklığı ve Şark’taki derebeyliği sınıf olarak tasfiye etmek inkılâpçı bir toprak reformudur... Milli kurtuluş inkılâbı yapan memleketlerin toprak politikası rejimlerin karakteri itibari ile sosyalist değil, halkçıdır...⁴³⁰ Toprağın köylüye doğrudan doğruya tevzii demek ‘bey’ ismini taşıyan irtica kaynağı bir sınıfın ve bu sınıfla beraber Kürt meselesinin kökünden tasfiyesi demektir.”⁴³¹

Nüfus Müdürlüğü, 1935’te “*Şark’ta müteaddid isyan ve kaynaşma neticesi halli icabeden büyük işler mevcuttur*”⁴³² derken, Emniyet İşleri Umum Müdürlüğü ise 1931-1935 yılları arasında yaptığı çalışmalar sonucunda yurt genelinde 53.989 adet kayıt dışı silah toplandığını bildirmekteydi.⁴³³ Asayiş konusunda en fazla zorlanılan bölgeler elbetteki Doğu bölgeleriydi. Müdürlük, Doğu’da varlığını sürdüren çeteler konusunda şu açıklamayı yapmaktaydı:

“Çete ve suçlu imha edilmiştir ki yurt sınırları içerisinde toplu bir rakam olarak yok edilen çete adedi 58 ve bunların aveneleri miktarı da 527’dir. Yakalanan

⁴²⁷ Şevket Süreyya, “Derebeyi ve Dersim”, **Kadro**, Sayı: 6, Haziran 1932, ss. 44-45.

⁴²⁸ İsmail Hüsrev, “Şark Vilâyetlerinde Derebeylik”, **Kadro**, Sayı: 12, Birinci Kânun 1932, ss. 19-20.

⁴²⁹ İsmail Hüsrev, “Şark Vilâyetlerinde Derebeylik”, s. 24.

⁴³⁰ İsmail Hüsrev, “Türk Köylüsü Bir Toprak Reformu Bekliyor”, **Kadro**, Sayı: 21, Eylül 1933, s. 24.

⁴³¹ İsmail Hüsrev, “Türk Köylüsünü Topraklandırmalı, Fakat Nasıl?”, **Kadro**, Sayı: 23, İkinci Teşrin 1933, s. 35.

⁴³² Nüfus Müdürlüğü, Geçen Dört Yılda Yapılan ve Gelecek Dört Yıl İçinde Yapılacak İşler Hülâsası, s. 28.

⁴³³ Emniyet İşleri Umûm Müdürlüğü, Geçen Dört Yılda Yapılan ve Gelecek Dört Yıl İçinde Yapılacak İşler Hülâsası, T.C. Dâhiliye Vekilliği, Başvekâlet Matbaası, Ankara, 1935, ss. 12-13.

ve yok edilen bu çete avenelerden başka 136 aveneden kurulmuş 9 çete de bir daha gelmemek üzere cenuba kaçmıştır. Bu gün Birinci Umûmî Müfettişlik muntkasında faaliyet gösteren çete adedi 10'u geçmemektedir. Bu çeteler de gereği veçhile devamlı bir surette kovalanmaktadır.”⁴³⁴

Çete grupları, Jandarma tarafından dış düşmandan/yayılmacıardan daha tehlikeli görülmekteydi: “Düşman orduları haritaya bağlı kalırlar. Çeteler ise araziye en küçük arızasına kadar bilirler ve hareketlerini de ona göre uydururlar. Düşman orduları yola bağlı kalırlar. Çeteler ise mecburiyet olmadıkça yola inmezler. Daima yola hâkim arazi parçalarından işlerler. Düşman ordularının geleceği istikamet bellidir. Çetelerin ise böyle değildir.”⁴³⁵

1938'e gelmesine rağmen “yerleşik bir kültürün” halen daha oluşmadığı görülüyordu: “Millî sınırlarımız içinde oturan ve elân aşiret adet ve ananesini benimsemekte devam eden teşekküllerin adedi 387'dir. 35 vilâyetimiz dâhilinde bulunan bu aşiretlerden 162'si oturarak 97'ü yarım oturarak 131'i gezgincidir.”⁴³⁶

Dersim bölgesine 1935'e kadar müdahale edilmemesinin sebebi, Parti yayınında şöyle izah ediliyordu:

“Cümhuriyet idaresi 935 yılına kadar yaptığı idarî çalışmalarla bu zavallı halka hakikati öğretmeye çalışmış ise de alelekser haricî entrikalara temayül eden kalbsiz ve milliyetsiz bir iki ağa ve seyit, binbir tahrikât ve melânetlerle hükûmetin bu müşfik çalışmalarına engel olmak istemişlerdir.”⁴³⁷

⁴³⁴ Emniyet İşleri Umûm Müdürlüğü, Geçen Dört Yılda Yapılan ve Gelecek Dört Yıl İçinde Yapılacak İşler Hülâsası, s. 12.

⁴³⁵ J.Gn. K. Ş. III. Mülhakı Bnb. Z. Şahan, “Eşkiyanın Takip ve Tenkili”, Jandarma Mecmuası, Yıl: 13, Sayı: 47/48, 1 İkinci Kânun-1 Nisan, 1937, s. 33.

⁴³⁶ Geçen Yıllarda Yapılan ve Gelecek Yıllarda Yapılacak Olan İşler Hülâsası, Dâhiliye Vekâleti, Cumhuriyet Matbaası, 1938, s. 100.

Aşiret yapısı tüm Doğu illerinde varlığını sürdüren köklü bir gerçektir. Erzincan Valisi Ali Kemalî, 1932'de il sınırları içerisinde toplam 60 farklı aşiret ismini saydığı eserinde şu değerlendirmeyi yapmaktaydı: “Erzincan vilâyeti dâhilinde bulunanlar kâmilten mukimdirler, seyyar denebilecek hiçbir aşiret yoktur... Aşiretler arasında vîfak ve ittihat yoktur, yekdiğerine hasım olanlar ve bundan dolayı vuruşanlar çoktur.” Ali Kemalî, Erzincan, Tarihî Coğrafi, İçtimaî, Etnoğrafi, İdarî, İhsâî Tetkikat Tecrübesi, Resimli Ay Matbaası, 1932, s. 372.

⁴³⁷ On Beşinci Yıl Kitabı, s. 75.

Dersim Harekâtları öncesine ait en önemli çalışma Jandarma Umum Kumandanlığı tarafından hazırlatılan ve yazar ismi verilmeyen “*Dersim*” raporudur. TTK (Türk Tarih Kurumu) Kütüphanesi’nde bulunan bu raporun kapağında şu künye yer almaktadır: “*T.C Dâhiliye Vekâleti Jandarma Umum Kumandanlığı III. Şube I. Klasör sayı:55058, Gizli ve Zata Mahsustur, Dersim, Kayıt Altında Yüz Tane Basılmıştır.*” Raporun hazırlanış tarihi belirtilmemiştir, ancak metinlerde kullanılan tarihlemelerden yola çıkılarak 1934 veya buna yakın bir tarihte yazıldığı düşünülebilir. Raporda, Dersim’deki bütün aşiretlerin nüfusu, reisleri ve mensupları, tahmini silah durumu, mali durumu, diğer aşiretlerle ve devletle olan ilişkileri, geçmişteki faaliyetleri gibi birçok konu hakkında bilgiler yer alır. Ayrıca önceki yıllarda bölge hakkında merkeze gönderilen bazı yazılara da yer verilmektedir.

Raporda, yöre insanının yerleşik kültürü benimsememesi silahlı eylemlerin asıl sebebi olarak gösteriliyordu:“*Dersimli, malının kendisine servet ve refah getirdiğini anladığı ve göz ile gördüğü gün şekavetten kendiliğinden sıkılarak medeni bir insan gibi yaşamağa layık, kabiliyetini gösterecek bir Türk evladıdır. Dersimlinin çoban hayatından uzaklaşmaması başına derdidir. Bu dert Dersim’i bugün silahlandırmıştır.*”⁴³⁸ Silahtan arındırma konusu da önemli görülüyordu:“*Dersimli üzerinde daha dikkatli ve daha esaslı bir surette işlenir ve ordu safları haricinde silah görmeyecek bir vaziyete getirilirse Dersim’in icabet kabiliyeti en yüksek bir dereceye varabilir.*”⁴³⁹

Birinci Umûmî Müfettiş İbrahim Tali, 1931 tarihli raporunda, bölgedeki silahlanmanın boyutundan bahsediyordu: “*Dersim kalabalık ve çok silahlıdır. Dersim’de silah toplamak gün, hafta, ay işi değildir. İki sene işidir... Dersim’de 8000’den 10000’e kadar silah bulunduğu tespit olunmuştur. Dersim’de ve bilhassa Garbi Dersim’de eskiden kalma iyi bir aşiret teşkilâtı vardır. Aşiret başları hemen*

⁴³⁸ **Dersim**, T.C Dâhiliye Vekâleti Jandarma Umûm Kumandanlığı, III. Şube I. Klasör Sayı: 55058, s. 51.

Bölgeyi farklı özellikleriyle ele alan diğer askeri bir yayın için bkz. **Doğu Anadolu Coğrafyası, Tabii, Zirai, Beşeri, Baytari**, Genelkurmay Başkanlığı Coğrafya Encümeni, Genelkurmay Matbaası, Ankara, 1938.

⁴³⁹ **Dersim**, s. 82.

hepsi bir birine hasımdır. Yine bu reisler bir birinden birçok mal ve kan alacaklısıdır. Bu kanlar reislerin şahıslarının değil fakat kabilenindir."⁴⁴⁰

Aslında çok daha erken dönemde, 1925 Şark İsyanı'ndan sonra Dersim'deki yapı tehlikeli alan olarak tanımlanmaya başlanmıştı. Mülkiye Müfettişi Hamdi Bey, 2 Şubat 1926 tarihli raporunda Dersim'deki kaygı verici durumu şöyle belirtiyordu:

"Seyit Rıza'nın bütün aşiretleri ittifakına alması ve harekete Şubat'ta geçmeleri ihtimali hakkındaki keyfiyeti teyit ve tevsik kabil olamamıştır. Yakın bir mülakatın vereceği netayiç ve malûmatı arz edeceğim gibi Dersim gittikçe Kürtleşiyor, mefkûreleşiyor, tehlike büyüyor... Mektep açmak, yol yapmak, eshabı refahı temin edecek fabrikalar küşat etmek, kendilerini işgale hadım muhtelif mesai sinaiye ve ameliye temin eylemek, hulasa tavnin ve temdin suret ile ıslaha çalışmak bir hayali muhalden başka bir şey değildir."⁴⁴¹

Naşit Uluğ, Cumhuriyet yöneticilerinin Dersim bölgesiyle erken tarihte ilgilendiklerini ancak iyi niyet boyutundan öteye geçmediğini belirtmekteydi:

"Cumhuriyet, Dersim'e ilk temasını Şeyh Said İsyanı'ndan sonra yaptı dersek yanlış olmayız. Şeyh Said'in taassup isyanına iştirak eden bütün şeyhler toplatıldıktan sonra, o zaman Üçüncü Ordu Müfettişi olan rahmetli Orgeneral Diyarbakırlı Kâzım İnanç, yanında Kolordu Kumandanı ve bugün Seyhan Saylavı olan Korgeneral Naci Eldeniz ve Elazığ Havalı Kumandanı olan General Kabataşlı Nurettin, Erkânharbiyeleri ve maiyetleri ile birlikte Hozat'a kadar giderek Dersim'i tetkik etmişlerdi... Lakin o günün şartlarına göre, Dersim ile temasımız öğüt safhasını aşmadı. Taassup isyanına iştirak etmemiş olan ağalar belki de okşanmış oldu."⁴⁴²

Diyarbakır Valisi Cemal Bey, 1926 tarihli raporunda uzlaşma zemini aranmasından yana tavır sergiliyordu:

⁴⁴⁰ Dersim, ss. 208-209.

⁴⁴¹ Dersim, ss. 198-199.

⁴⁴² Naşit Uluğ, *Tunceli Medeniyete Açılıyor*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1939, s. 141.

“Bir iki fırka ile Dersim’i silahtan tecrit mümkündür. Fakat Türk kanı ve Türk parası zayi olur. Uzun müddet devam edecek bir gerilla harbi de muhtemeldir. Fikirlerime nazaran Dersim’in hareketsiz silahtan tecrit ve ıslahı mümkün; bunun içinde hükûmete karşı olan itimatsızlık ve emniyetsizliği gidermek, hükûmetin niyyat makasıdı hayrihanesine kendilerini ikna etmek lazımdır.”⁴⁴³

Aşiretlerden oluşan büyük Doğu resmindeki en belirgin parça Seyit Rıza’ya aitti. Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya’nın, 18 Kasım 1931’de Birinci Umûmî Müfettişlik bölgesi hakkında Başvekâlet’e gönderdiği raporda, Seyit Rıza öne çıkıyordu:

“Dersim’de Seyit Rıza ile Haydaranlı rüesasından başka ağalarla ve Seyit Rıza’nın oğlu ile görüştüm. Hepsinin vazı tavrı mutidir, ilticakârdır. Hükûmetten ancak teveccüh ve himaye beklemektedirler. Hükûmet onun vücudunu (reislerin) kaldırırrsa Dersim meselesi halledilir. Bu adam, (Seyit Rıza) kati tedbirler alınmazsa istikbalin Dersim için hazırlanmış bir şefidir. Arz ettiği ve manzara şahıslardan ziyade bir sistem ve o sisteme karşı idaredeki ihmalin neticesidir”⁴⁴⁴

“Büyük Erkânı Harbiye” tarafından hazırlanmış olunan raporda, bölgenin ıslahı için şu yöntemler öneriliyordu:

“A- Ana yolların ıslahı. B- Silahların toplanması. C- Reislerin, bey ve ağaların, seyitlerin bir daha gelmemek üzere Garbi Anadolu’ya nakli. D- Reisleri alındıktan sonra halkında en şerir olanlarının Dersim’den çok uzak olan ovalara sevki ve öz Türk köyleri içerisinde dağıtılması, Dersim’de kalacak olanları da reislerden istirdat olunacak araziye bağlamak teşkil eder. Tedbirler: Yerli memurların kâmilen çıkarılması, Dersim’e en iyi memurların tayini. Yüksek idare memurlarına adeta koloni idarelerindeki salahiyetlerin verilmesi. Propaganya kuvvet verilmesi ve Türklüğün telkini.”⁴⁴⁵

⁴⁴³ Dersim, s. 203.

⁴⁴⁴ Dersim, ss. 230-231.

⁴⁴⁵ Dersim, ss. 216-218.

Başbakan İsmet İnönü, 1935'te Doğu'ya yaptığı gezi sonrasında, 10 Ağustos'da İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'ya şunu yazdı:

“İstanbul'a geldim. Seyahatim hakkında Atatürk'e Dâhilî, Adlî, İktisadî, Nafia ve bütün Vekâletler noktai nazarından gördüklerimi izah ettim. Atatürk, gördüklerimden ve bunlar üzerine düşüncelerimden ve tetkiklerimden çok sevindiklerini ve tasvipkâr olduklarını bana söylediler. Tasvip buyurulan bu şeyler bir sürü işlerdir ki onları hazırlamakta olduğum bir programla tespit ve tayin edeceğim. Fakat yapılacak ilk işlerden önemli bir kısmı İç İşler Bakanlığı'na âit görünüyor. İşte bu yapacağımız işler hakkında sizinle görüşmek isterim.”⁴⁴⁶

İnönü'nün, Dersim konusunda yapılmasını düşündüğü işler şunlardı:

“Dersim vilâyetini yeni usulde teşkil edeceğiz. Muvazzaf bir Kolordu Kumandanı, vali ve üniformalı muvazzaf zabitler kaza kaymakamları olacaktır. Kaza memurlarından hiç biri yerli olmayacaktır. Ve buldukça, emekli zabitler memuriyetlere tayin olunacaktır. İlbaylık dairesi bir kolordu karargahı gibi, fakat maksada elverişli olarak teşkil olunacaktır. Asayiş yol, maliye, ekonomi, adliye, kültür, sağlık şubeleri olacaktır. İdama kadar infaz ilbaylıkta bitecektir. Adliye usulü basit, hususi ve kesin olacaktır... Bu tasavvurları İcra Vekilleri ve Genelkurmay Başkanı ile Kamutay Başkanı'ndan başka yalnız İlbay ve İki Genel Enspektör ve üç Ordu Müfettişi şahsen bileceklerdir. Maiyet memurları bilmeyeceklerdir.”⁴⁴⁷

İnönü, gezi sırasındaki izlenimlerini defterine şöyle not düştü:

“Mardin'de bir şey daha: 200.000 nüfusta hiç Türk yok. Şarki Mardin vilâyeti, Türkisation'u en geri bırakılarak hususi bir durumdadır. Kültür bakımından Diyarbakır da Urfa da sağlam yerleşmeli... Muş Ovası boş kalırsa tehlikeli olur. İskân olursa Türklüğün sağlam temeli olur. Boş halinde harici tehlikeden başka er

⁴⁴⁶ BCA, BMGM Kataloğu, Fon: 30..10.0.0. Yer: 13.75..34.

⁴⁴⁷ Saygı Öztürk, İsmet Paşa'nın Kürt Raporu, Doğan Kitap, İstanbul, 2008, s. 57.

geç Kürtler burasını doldururlar. O zaman hakikaten Kürdistan yekpare olarak teşekkül eder.”⁴⁴⁸

Bölge hakkında diğer bir rapor İktisat Vekili Celâl Bayar’ın hazırladığı rapordur. Bayar, “Şark’ta bugün için dahi tamamen yerleştiğimiz iddia olunamaz.”⁴⁴⁹ deyip Doğu’da fark ettiği hatalı bir tutumun düzeltilmesini istiyordu:

“Doğu illerinde hâkimiyet ve idare bakımından göze çarpan bariz bir hakikat vardır: Şeyh Said ve Ağrı İsyancıları’ndan sonra Türklük ve Kürtlük ihtirası karşılıklı şahlanmıştır. İsyancıları tenkil etmek için şiddetin manası anlaşılır ve yerindedir. İsyandan sonra, fark gözetmeksizin idare etmek de bundan ayrı ve mutedil bir sistemdir... Bugün Kürt diye bir kısım vatandaşlar okutturulmamak ve devlet işlerine karıştırılmamak isteniyor. Ve daha doğrusu bu kısım vatandaşlar hakkında ne gibi bir sistem takip edileceği idare memurlarınca vazih olarak bilinmiyor. Bunu bir sisteme bağlayarak, kendilerine sarîh talimat verilmesini çok yerinde ve faydeli bir tedbir olarak telâkki etmekteyim. Hiç olmazsa bu suretle tereddütlerin ve zafî içtihatlarına müstenit keyfi hareketlerin önüne geçilmiş olur.”⁴⁵⁰

1935’le birlikte Dersim ismi Tunçeli olarak değiştirildi. 25 Aralık 1935 tarihli “Tunçeli Vilâyetinin İdaresi Hakkında Kanun” sayesinde bölgede yapılması düzenlenen işler yasal bir koordinasyona bağlandı. Kanun sonucunda bölgeye özgü bir idare teşkil edildiği içerikten anlaşılıyordu:

“Tunçeli vilâyetine ordu ile irtibatı baki kalmak ve rütbesinin salâhiyetini haiz bulunmak üzere korkomutan rütbesinde bir zat Vali ve Kumandan seçilir... Bu Vali ve Kumandan teşkil edilen Dördüncü Umumî Müfettişliğin de Umumî Müfettişidir. Vali ve kumandan emniyet ve asayiş noktasından lüzumlu görürse

⁴⁴⁸ İnönü, Defterler (1919-1973), ss. 166, 171.

⁴⁴⁹ İktisat Vekili Celâl Bayar’ın Şark Raporu, Birincikânun 1936, Belge 1, Gayet Mahrem ve Zate Mahsustur, s. 1. Raporun birebir kopyası için bkz. Nurşen Mazıcı, Celal Bayar Başbakanlık Dönemi 1937-1939, Der Yayınları, 1997.

⁴⁵⁰ İktisat Vekili Celâl Bayar’ın Şark Raporu, Birincikânun 1936, Belge 1, Gayet Mahrem ve Zate Mahsustur, ss. 2-3.

vilâyet halkından olan fertleri ve aileleri vilâyet içinde bir yerden diğer yere nakletmeye ve bu gibilerin vilâyet içinde oturmalarını menetmeye salâhiyetlidir.”⁴⁵¹

Falih Rıfki Atay, Kanun’un kabulünü şu şekilde değerlendirdi: “*İmparatorluk isyan bekler ve kan dökerdi. Biz isyan ve kan ananesini ve şartlarını ortadan kaldıracacağız. Dün, kamutayda alınan tedbirlerin maksadı ve ruhu bundan ibarettir.*”⁴⁵²

İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, Kanun’la ilgili görüşmeler sırasında Kanun’un olağanüstülüğüne rağmen, olağan bir müzakere yapıldığını belirtme gereği duymaktaydı:

“Cumuriyet devri memleketin esaslı ihtiyaçlarını temin ederek asıl hastalığı tedavi etmek şiarı olduğu için burada da medenî usullerle bir tedbir düşündü. Ve bu program ile memleketin her yerinde olduğu gibi buraların da Cümuriyet’in feyizlerinden istifade etmesini gözettiler. Şimdi müzakere edilecek kanun bu kanundur. Ortada, anormal bir şey yoktur. Efkârı umûmîyemize arz etmek isterim ki memleketimizde anormal bir vaziyet yoktur.”⁴⁵³

Bir sonraki aşamada, “*Orta Anadolu’nun doğu kısımlarında ve bilhassa Şark halkının mütekâsif bulunduğu Dersim çevresinde idare ve inzibat işlerinin esaslı surette tanzim ve Hükümet murakabesinin daha yakından ifasını temin için*”⁴⁵⁴ 6 Ocak 1936’da Dördüncü Umumî Müfettişlik teşkilâtı kuruldu ve başına da Abdullah Alpdoğan⁴⁵⁵ getirildi. Alpdoğan, görevine başlarken şöyle diyordu: “*Atatürk Türkiye’sinde anormal bir yurd bucağı kalmayacak refahın erişmediği bir tek köşe bulunmayacaktır. Buna her Türk gibi Tunçeli bölgesi de inaniyor ve yakında kavuşacaktır. Ve kavuşmak yoluna girmiştir.*”⁴⁵⁶

⁴⁵¹ Düstur, Üçüncü Tertip, Cilt: 17, No: 55, Kanun No: 2884.

⁴⁵² Falih Rıfki Atay, “Tunçeli”, *Ulus*, 26 İlk Kânun 1935.

⁴⁵³ *Ayın Tarihi*, Sayı: 25, 1-31 İkinci Kânun 1935, ss. 25-26.

⁴⁵⁴ Düstur, Üçüncü Tertip, Cilt: 17, No: 64, Kararname No: 2/3823.

⁴⁵⁵ Ali Galip Baltaoğlu, *Atatürk Dönemi Valileri*, (29 Ekim 1923-10 Kasım 1938), Ocak Yayınları, Ankara, 1998, s. 343.

⁴⁵⁶ C. A., “Tunçeli”, *Altan*, Yıl: 2, Sayı: 15, 1936.

Devlet, “sergerdelerden memleketi kurtarmak ve yurdun bu köşesini de medeniyet ve refaha kavuşturmak üzere kati bir planla hareket etti.”⁴⁵⁷ Amaç yurdu “baştanbaşa yek pare ve medeni bir kül”⁴⁵⁸ haline getirmektir. İnönü, harekâtların “başarısını” Meclis’te şöyle dile getirdi: “Cumhuriyet ordusu ne kadar çıkılmaz dağ varsa Ankara sokakları gibi baştanbaşa geçmişlerdir.”⁴⁵⁹

Tunceli Kanunu’nun uzatılması müzakeresinde, İçişleri Bakanı Faik Öztrak, bölgedeki çalışmaların bitmediğini ifade etmekteydi:

“1933 senesi yazında yapılan silah arama hareketi beklenen neticeyi vermedi ve anlaşıldı ki Dersim işinin kati ve devamlı bir surette halli için çok ciddi tetkikat yapmak ve esaslı surette işe başlayıp kati neticeyi alıncaya kadar ısrar ile çalışmak lazımdır... Dersim mıntıkasında şimdiye kadar toplanan silahların âdeti 14.593’tür... Tedbirleri ölçülü almak, şiddete ancak zaruret halinde ve memleketin yüksek menfaatleri emrettiği zamanlarda müracaat etmek ve işe girişince matlûp neticeyi kati ve emin surette almak şiarımızdır.”⁴⁶⁰

Çok partili döneme geçilmesiyle birlikte Dersim konusu hafifte olsa eleştirel bir dille işlenmeye başlandı. Bunlardan birisi şöyleydi:

“Ankara, Türkiye’yi Şark-Garp diye iki ayırmış ve Şark’ı Garp’in emrine vermiştir. Şark’ın kanunu ayrıdır. İdaresi ayrıdır. Hattâ memuru ayrıdır. Hattâ sayılabile. Aynı olan mükellefiyetleridir: Vergisi, askerliği... Birkaç sene evvel meriyetten kalkan Tunceli Kanunu tam askeri bir otorite altında Şark’ı, anayasaya kulak asmadan keyfi şekilde idare etmek için konmuş bir kanundur. Askeri makamlara verilen adli yetkilerle, fevkinde hiçbir siyasi kuvvet bulunmayan TBMM’nin selâhiyetleri bile bir kumandana verilerek, tarihin kaydetmediği bir örfî idare, yıllarca Şark’ı inletmiştir. Şark’ın yolları yapılmamış, mektepleri

⁴⁵⁷ Cumhuriyet, Resimli Almanak 1938, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, s. 108.

⁴⁵⁸ Yunus Nadi, “Tunceli Vilâyetlerimizin Islahı ve Medenileştirilmesi”, Cumhuriyet, 17 Haziran 1937.

⁴⁵⁹ Ayn Tarihi, Sayı: 46, 1-30 Eylül 1937, s. 25.

⁴⁶⁰ Ayn Tarihi, Sayı: 68, 1-31 Temmuz 1939, ss. 49-45.

açılmamıştır. Memurun iyisi, çalışkanı, Avrupa'dan geleni, Şark'ın yüzünü görmemiş ve görmekte istememiştir."⁴⁶¹

Diğer bir değerlendirmede ise inkılâp ve kan arasındaki korelasyona vurgu yapılıyor, "*Dünya'da her inkılâp ve ihtilalin az çok ve tabii sınırlar içinde kanlı olmasına mukabil, son inkılâp muhtaç olduğu kanı, teessüs ettikten sonra*"⁴⁶² elde etti deniyordu.

Dersim Harekâtları'nın, Cumhuriyet Ordusu için başarı ile sonuçlanmasını, aşiretler arasındaki anlaşmazlıklara bağlayan Nuri Dersimi konuya şöyle yaklaşıyordu:

"Gerek Osmanlı İmparatorluğu'nun hiçbir devrinde ve gerek Mustafa Kemal Türkiye'si zamanlarında kelimenin tam manasıyla Dersimlilere hiçbir surette Türk kuvvetleri ve idaresi nüfuz edememişti ve Dersim tam manasıyla Kürt derebeylik bağımsızlığını 1938 senesine kadar muhafaza edebilmişti. Fakat Dersim bölgesinde mevcut bulunan bu Kürt derebeyliğinin mevcudiyeti, aynı muntıkanın 52 aşireti arasında maalesef mevcut olan rekabet, husumet ve kavgalar yüzünden ihlal ediliyordu."⁴⁶³

Kadri Cemil Paşa da benzer biçimde aşiretler arasındaki çekişmelere dikkat çekmekteydi:

"Dersimliler bu teşebbüslerin Dersim'e karşı yapılacak askeri hareketin başlangıcı olduğunu anlamakta olduklarından aşiret reisleri toplantılar yapıyor, durumun vahim akibetini önlemek üzere ittifak yapmak ihtiyacını duydukları halde yaradılışlarındaki benlik yüzünden birinin diğerini çekememesi söz birliği yapmalarına mani oluyordu. Reislerin felaketin yaklaşmakta olduğunu kesin olarak

⁴⁶¹ "Oltama Takılanlar", *Hizmet*, 1 Eylül 1948.

⁴⁶² Dedektif X Bir, "Doğu Faciası", *Büyük Doğu*, Sayı: 18, 10 Şubat 1950, s. 15.

⁴⁶³ Nuri Dersimi, *Dersim'e ve Kürt Milli Mücadelesine Dair Hatıralarım*, (haz. Mehmet Bayrak), Özge Yayınları, Ankara, 1992, s. 174.

gördükleri halde aralarındaki anlaşmazlığı bırakarak tüm bir ittifak yapamadılar."⁴⁶⁴

İnönü, Dersim'deki feodal unsurların çözümünde, demiryolunun önemli bir işlevi üstlendiğini vurgulamaktaydı:

*"Dersim meselesini nihayet demiryolu halletti. Bölgenin, güneyinden, kuzeyinden demiryoluna kavuşturulmasından sonra, memleketin herhangi bir yerinde olacak bir asayişsizlik hareketi ile Dersim'de olacak asayişsizlik hareketinin hiçbir farkı kalmadı. Dersim'i bu muvasala imkânı kurtardı. Oraya iki koldan demiryolu gitti ve Dersim'in her tarafına yol yapılarak içindekiler dışarı çıkar ve dışındakiler içeri girer hale geldi. Bu mevzuda kimsenin bilmediği başka asıl tesirli bir nokta daha vardır. Biz 1950'de iktidarı bıraktığımız zaman, bütün Türkiye illeri içinde ilk mektebi en çok olan vilâyet Dersim'di."*⁴⁶⁵

Gerçekten de demiryolları konusu, *"Türkiye Cumhuriyeti'nin memlekette takip eylediği imar siyasetinin en mühim ve muvaffakiyetli safhası"* idi.⁴⁶⁶ *"İlk demiryolu inşasına İzmir-Aydın arasında olmak üzere ancak 1856 tarihinde başlandığına ve 1923 yılına kadar aradan geçen 67 yıl içinde yapılmış olan 4.137 km hattâ mukabil Cumhuriyet devrinde (1923-1948) 25 yıl içinde 3.560 km hattın inşa edildiği düşünülecek olursa iki devrede yapılmış olan hatlar arasındaki nispetin bir mana ifade ettiği açıkça anlaşılabilir olur."*⁴⁶⁷

1945 tarihinde bölgeye yapılan bir geziden sonra, eski Dersim yeni Tunçeli/Tunceli şöyle tasvir ediliyordu:

"Bugün Dördüncü Genel Müfettişlik bölgesinin en karakteristik vasfı, emniyet ve asayiş durumunun, hayret verici bir mükemmellikte oluşudur. İnsan, bu

⁴⁶⁴ Cemil Paşa, a.g.e., s. 152.

⁴⁶⁵ İnönü, a.g.e., s. 269.

⁴⁶⁶ **On Senede Türkiye Nafiası 1923-1933**, T.C. Nafia Vekâleti, Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi, İstanbul, 1933, s. 24.

⁴⁶⁷ Hüsnü Sadık Durukal, "Cumhuriyet Rejiminin Demiryolları Siyaseti ve Neticeleri", **Demiryolları Dergisi**, Devlet Demiryolları ve Limanları İdaresi Dergi Müdürlüğü, Ankara, Sayı: 291-293, Mart 1950, s. 10.

dağların eşkiyalara yataklık etmiş, bu uçurumlu vadilerde isyanlar çıkmış olduğunu, âdeta hissetmiyor, hatırlamıyor."⁴⁶⁸

Bölge asayişinin sağlanmasından dolayı hatırlanmayan şekavet hadiseleri ve çatışmalar, kimi tanıklar tarafından ise hatırlanmak istenmiyordu. Harekâtlara hava gücüyle katılan Sabiha Gökçen, "*Dersim Harekâtı'nın nedenleri ve sonuçları üzerinde duracak değilim. Ben bu harekâta ülkenin verdiği görevi yerine getirmeye çalıştım arkadaşlarımla birlikte.*"⁴⁶⁹ derken harekâtlara katılan diğer bir isim Muhsin Batur, anılarında Dersim konusuna geldiğinde, "*Okuyucularımdan özür diliyorum ve yaşantımın bu bölümünü anlatmaktan kaçınıyorum.*"⁴⁷⁰ biçiminde konunun detaylarına girmemeyi tercih ediyordu. Bölgede gerçekleştirilen harekâtlar hakkında, 1972'de Genel Kurmay Harp Tarihi Başkanlığı'ndan çıkan "*Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar (1924-1938)*" adlı eserde konunun sadece askeri safhaları verilmektedir. Harekâtların, toplumsal yapıda yarattığı etkiler hakkında ne harekâtlara katılanların anılarında ne de resmi yayınlarda değerlendirmeye yer verilmemektedir.

⁴⁶⁸ "Tunceli Gezisi", *İdare Dergisi*, Yıl: 16, Sayı: 176, Eylül-Ekim 1945, İçişleri Bakanlığı, Ankara, s. 245,

⁴⁶⁹ Sabiha Gökçen, *Atatürk'ün İzinde Bir Ömür Böyle Geçti*, (haz. Oktay Verel), Türk Hava Kurumu Yayınları, 1982, s. 108.

Harekâtlar sırasında bölgede bulunan İhsan Sabri Çağlayangil, Seyit Rıza'nın idamına tanıklık edenlerdendi: "*Seyit Rıza'yı meydana çıkardık hava soğuktu ve etrafta kimseler yoktu. Ama Seyit Rıza meydan insan doluymuş gibi sessizliğe ve boşluğa hitap etti: 'Evladı Kerbelayih. Bı hatayih. Ayıptır. Zulümdür. Cinayettir', dedi. Benim tüylerim diken diken oldu. Bu yaşlı adam rap rap yürüdü. Çingeneyi itti. İpi boynuna geçirdi. Sandalyeye ayağı ile tekme vurdu, infazını gerçekleştirdi.*" İhsan Sabri Çağlayangil, *Anılarım*, Yılmaz Yayınları, İstanbul, 1990, s. 52.

⁴⁷⁰ Muhsin Batur, *Anılar ve Görüşler- Üç Dönemin Perde Arkası*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1985 s. 25.

4.2. Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu Girişimi

1940'larda, "yeni bir içtimai hayat kadrosu kurarken, Garp medeniyetine doğru ilerlerken önce şehirleri mi yoksa köyleri mi kuvvetlendirmelidir?"⁴⁷¹ konusu tartışılmaya başlandı. Ve genel eğilim ikincisinden yanaydı. Bu dönemde aydınların köy algısındaki hatalarına vurgu yapıldı: "Ya ondan büsbütün habersiz kaldı, ya ona başka millete mensup mazluma acır gibi acıdı, ya onu bir iptidai insan gibi güç bela ve zorbalıkla ıslaha muhtaç sandı."⁴⁷² Artık köye ve köylüye yönelip yurt toprağı "fetih ve istila"⁴⁷³ edilecek, "milli birlik"⁴⁷⁴ gerçekleştirilecekti.

1940'daki kongre dileklerinin bütünen istatistiğine bakıldığında 2.098 dilekten 445 adet ile en fazla dilek Ziraat Vekâleti'ne yapılmaktaydı. Ziraat Vekâleti'nden en çok istenilen şey 101 adet ile ziraat alet ve makinelerinin teminiydi.⁴⁷⁵ VI. Kurultay'a sunulan 2.100 dilekten 409'u ile birinci sırada yine Ziraat Vekâleti yer almaktaydı.⁴⁷⁶ "Halkının pek büyük bir çoğunluğu, faal nüfusunun % 82'si ziraatle meşgul olan, milli gelirinin % 70'i ile ihracatının % 93'ü ziraat mahsullerinden elde eden Türkiye, ekonomik bakımdan tamamiyle ziraate bağlı bir memleket"ti.⁴⁷⁷

Yüksek Ziraat Enstitüsü Müdürü Friedrich Falke, 1935'te köylünün proleterleşmemesi gerektiğini düşünenlerdendi:

"Türkiye tipik bir köylü memleketidir... Köylü tabiat, toprak, yurt, aile ve dindarlık gibi kendi kültür kaynaklarını bizzat kuvvetlendirmelidir. Taki bunlar kendilerine doğru sokulan şehir medeniyetinin tesiri ile yıkılıp gömülmesin. Köylü,

⁴⁷¹ Selahattin Demirkan, "Köy Davası-Şehir mi Köy mü?", *Köye Doğru*, Yıl: 2, Sayı: 26, 15 Temmuz 1941, s. 1.

⁴⁷² Behçet Kemal Çağlar, "Her Köy Bir Samsundur, Mustafa Kemalini Bekliyor", *Köye Doğru*, Yıl: 2, Sayı: 48, 15 Haziran 1942, s. 6.

⁴⁷³ Selâhattin Demirkan, "Toprak Kanununu Bekliyoruz", *Köye Doğru*, Yıl: 2, Sayı: 32, 15 İlk Teşrin 1941, s. 4.

⁴⁷⁴ "Niçin Köye Doğru", *Köye Doğru*, Sayı: 15, 1 Şubat 1941, s. 1.

⁴⁷⁵ C.H.P. 1940 Kongre Dilekleri, CHP Genel Sekreterliği Neşriyatından, ss. 3, 267.

⁴⁷⁶ C.H.P. Altıncı Büyük Kurultayına Sunulan Vilâyet Kongreleri Dilekleri Hülâsası, Çankaya Matbaası, Ankara, 1943.

⁴⁷⁷ Ömer Lûtfi Barkan, *Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ve Türkiye'de Ziraat Reformun Ana Meseleleri*, Üniversite Matbaası, İstanbul, 1946, ss. 54-55.

kendi kültürünün muhafazası ve teşekkülü için mücadele etmelidir; taki bu kültür, bugün gittikçe bütün dünyaya hâkim olan materyalist cihan telakkisinin saldırılarına göğüs gerebilsin.”⁴⁷⁸

On yıl sonra, Tarım Bakanı Şevket Raşit Hatiboğlu, yaptığı konuşmada Falke'nin düşüncesine yakın bir açıklamada bulunuyordu: *“Bizim memleketimizde nüfusun kalabalıklaşması bakımından mümkün olduğu kadar köylü ailelerin çoğalması bizim istikbalimiz zaviyesinden amaç edinilecek ve ulaşılacak ve üzerinde durulacak mevzulardan birisidir.*”⁴⁷⁹

Hatiboğlu gibi düşünmeyen Ömer Lûtfi Barkan, *“nüfusun yayılış şeklini yeni baştan gözden geçirerek lüzümlü tedbirleri almakta büyük faydalar vardır*”⁴⁸⁰ diyerek köy nüfusunun şehirlere nazaran fazla artış göstermesinin göç problemine sebep olacağını dile getiriyordu.

Hatiboğlu, *“Kanun yıllardan beri yavaş yavaş hepimiz tarafından benimsenen ve üzerinde uzun uzun durulan ve nihayet, hükûmet ve Parti çalışmaları ile olgunlaşan”* bir plan sonucunda oluştuğunu söylerken, Menderes aksi yönde bir düşüncedeydi: *“Hükûmet tasarısının 15 senedir olgunlaştığı Tarım Bakanınca ifade olunmasına rağmen iyi bir hazırlık mahsulü değildir. Böyle bir kanunun tatbikini sağlayacak müesseselerin temelleri atılmamış, vasıtalar yaratılmamış, elemanlar yetiştirilmemiş ve gereken teşkilâtın kurulması dahi derpiş edilmemiştir.”* Koraltan, kanuna destek vermekle birlikte *“mülkiyet hakkının mahfuziyeti lazım gelen ana bir prensip olduğunu, hukuk kaidelerine kiskançlıkla bağlı kalınmasını”*⁴⁸¹ istiyordu.

DP yöneticilerinin, girişime olan mesafeli yaklaşımları, çok partili dönemde, üzerinde en fazla konuşulan siyasi argüman haline geldi. Örneğin İsmail Hüsrev Tökin şöyle diyordu: *“DP, köye yeni bir yaşama nizamı getirecek olan toprak dağıtımını programına niçin koymamıştır? Toprak mülkiyetini demokratlaştırmak,*

⁴⁷⁸ Friedrich Falke, *Köylünün Mahiyeti ve Türkiye’de Köylü İktisatlarının Teşkiline Ait Temel Hatlar*, Yüksek Ziraat Enstitüsü, Ankara, 1935, s. 17.

⁴⁷⁹ *Aydın Tarihi*, Sayı: 138, 1-31 Mayıs 1945, ss. 31-32.

⁴⁸⁰ Barkan, a.g.e., s. 101.

⁴⁸¹ *Aydın Tarihi*, Sayı: 138, 1-31 Mayıs 1945, ss. 31-36.

yani küçük küçük parçalar halinde köylüye dağıtmak, kısmi bir inkılâptır. DP iktisadi hürriyeti, niçin topraksız köylüye vermek istemiyor?”⁴⁸²

Recep Peker, Kanun'un çıkarılması için neden 1945'e kadar beklenildiği konusuna “çiftçiler için yapılmamış şeyler değil yapılamamış şeyler” bulunduğunu belirtip şöyle açıklama yapmaktaydı:

“Musolini delisi bir köşeden kalkıp yurdumuz hakkında aklına geleni söylediği zaman biz o günkü yeter dereceden çok dar bulunan müdafaa vasıtalarımızın imkânsızlığı, çaresizliği içinde yurdu koruma gayreti ile elimizde bulunan sayılı beş on milyon lirayı bir gün manevra diye, bir gün askeri teçhizat diye şuraya buraya sarfetmeye mecbur oluyorduk. 1930 ekonomik buhranı gelip çattı, yalnız günlük hayatımıza kâfi gelemeyen o günkü bütçemizden orduya ayırdıklarımız da dâhil olarak % 5-10,20 indirmek mecburiyetinde kaldık...”⁴⁸³

Nadir Nadi de Recep Peker'le aynı düşüncede idi: “Yurt çiftçisine toprak dağıtımı gibi çok hayati ve son derece güç bir mevzu üzerinde acele etmek memleket ekonomisini yanlış yollara sürükleyebilirler, tarım çalışmalarını esaslı bir şekilde aksatabilirdi.”⁴⁸⁴

11 Haziran 1945 tarihli Kanun'la amaçlanan, “Arazisi olmayan veya yetmeyen çiftçileri veya çiftçilik yapmak isteyenleri, aileleri ile birlikte geçimlerini sağlayacak ve iş kuvvetlerini değerlendirecek ölçüde araziye sahip kılmak”⁴⁸⁵ “Köylü toprağa mezarda kavuşacak değildi.”⁴⁸⁶ Toprağa değil, toprak sahiplerine bağlı olan nasipsiz yurttaşları toprağa, topluluğa bağlayarak milli dayanışma kudretini arttırmak⁴⁸⁷ gerekiyordu.

⁴⁸² İsmail Hüsrev Tökin, *Cumhuriyet Halk Partisinin Dünya ve Cemiyet Görüşü*, Ülkü Basımevi, Ankara, 1946, s. 29.

⁴⁸³ *Aydın Tarihi*, Sayı: 138, 1-31 Mayıs 1945, ss. 44-45.

⁴⁸⁴ Nadir Nadi, “Toprak Kanunu Türk Milletine Kutlu Olsun”, *Cumhuriyet*, 12 Haziran 1945.

⁴⁸⁵ *Düştur*, Üçüncü Tertip, Cilt: 26, No: 161, Kanun No: 4753.

⁴⁸⁶ Mümtaz Faik Fenik, “Bu Bir İnkılâp Eseridir.”, *Ulus*, 6 Haziran 1945.

⁴⁸⁷ Esat Tekeli, “Hayatın Akışı Üstüne”, *Ülkü*, Cilt: 8, Sayı: 90, 16 Haziran 1945, s. 4.

Faik Ahmet Barutçu girişimin gerekliliğini şöyle belirtmekteydi: *“Bu bir devrim kanunudur. Anadolu’nun içlerine doğru bakınız. Göreceğiniz, ayağı çıplak, kıcı açık vatandaşların bolluğudur. Bir yanda sonsuz bir fakirlik vec sefalet öte yandan sınırlı ellerde toplanan milyonlar. Bu çelişkiye son vermek bir zorunluluktur.”*⁴⁸⁸

1934 tarihli İskân Kanunu özellikle yurt dışından gelenlerin toprak sahibi yapılması konusunda önemli bir girişimdi.⁴⁸⁹ Ancak çiftçiyi topraklandırma konusu daha önceki yıllarda da dile getirilen bir konuydu. 1928’de Gazi Mustafa Kemal şöyle diyordu: *“Toprağı olmayan çiftçileri toprak sahibi kılmak Türkiye Cumhuriyeti’nin prensiplerindendir.”*⁴⁹⁰

Kanun’un uygulanması halinde *“toprak anlaşmazlıkları yüzünden çıkan kavgalar ve işlenen suçlar azalacaktır”*⁴⁹¹ biçiminde bir beklenti vardı. Diğer taraftan bazı kesimler, *“Ata mirası topraklarımız elimizden alınacak. Taşına toprağına bağlandığımız köyümüzden yuvamızdan olacağız.”*⁴⁹² şeklinde bir endişe taşıyordu.

Cemal Bardakçı, *“Eşraf ve Mütegalibe Partisi”* adını verdiği seçkinler zümresinin Kanun ile güçlerini yitireceklerine inananlardandı:

“Toprak Kanunu’nun hakkı ile uygulanması, büyük sanayinin devletçe kurulması ve tek dereceli serbest seçim bu ağaların da çanlarına ot tıkayacaktır. Artık geniş toprakları üzerinde esir gibi çalıştırdıkları milyonlarca yurttaşı tagallüp ve tahakkümleri altında tutamayacaklar, bunlar arasında her emirlerine boyun eğmek zorunda bulunanlardan ve analarından, babalarından, kardeşlerinden, çocuklarından, gelinlerinden, damatlarından, suyunun suyundan ikinci seçmen seçtirmek sureti ile meclislere girmek imkânından mahkûm kalacaklardır. İşte o

⁴⁸⁸ Faik Ahmet Barutçu, *Siyasi Anılar*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1977, ss. 289-290.

⁴⁸⁹ Reşat Aktan, “Türkiye’de Toprak Reformu Çalışmaları”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 26, No: 3, Eylül 1971, s. 40.

⁴⁹⁰ Tarih IV Türkiye Cumhuriyeti, s. 286.

⁴⁹¹ Mehmet Tuğrul, “Köylü ve Toprak”, *Ülkü*, Yeni Seri: 94, 16 Ağustos 1945.

⁴⁹² Feridun Ankara, “Toprak Kanunu Karşısında Köylü”, *Ülkü*, Yeni Seri: 93, 1 Ağustos 1945, s. 6.

zaman 'Eşraf ve Mütegalibe Partisi' de tarihe karışacak, onun mensupları da diğer bütün yurttaşlar gibi seçimlerini yalnız kendi alınlarının teri ile sağlamak zevkini tadacaklar, bu saadete ereceklerdir.”⁴⁹³

Toprak Reformu girişiminin büyük toprak sahiplerinin güçlerini kırdığını ifade etmek zordur. Bundan dolayı da Doğu bölgelerindeki feodal kalıntıların bundan pek etkilenmediğini söylemek mümkündür:

“Türkiye’de toprak reformu, daha çok büyük toprakların parçalanması şeklinde değil, küçük çiftçilerin geçinme imkânlarını arttırmak üzere bunlara yetecek kadar toprak verilmesi temline dayanacaktır... Büyük toprak sahipleri memleketimizde, başka memleketlere göre sayı bakımından çok değildir. Ancak ellerinde işleyebileceklerinden çok fazla toprak bulunduğu için bu tabiat varlığından daha çok ve yerinde faydalanmanın gerekeceği de tabidir.”⁴⁹⁴

Hilmi Uran bu konudaki tüm girişimleri gereksiz bir eylem boyutuna indiriyordu: *“Biz bu Kanun’la hiç ciddi bir lüzum yok iken sadece bir üzüntü olarak ortalıkta, işte bizde bir toprak rejimine gidiyoruz zannını ve endişesini uyandırdık ve hiçbir faydasını görmiyerek onun da sadece zararını çektik, durduk.”⁴⁹⁵*

Kanun’a göre 5000 dönümden fazla toprağa sahip olanların toprakları kamulaştırılacaktı. Fakat devlete ait olan ve kullanılmayan toprakların köylüye dağıtımı ile yetinildi.⁴⁹⁶ Özel mülklerin kamulaştırılması yoluna ancak toprak sahiplerinin istekte bulunması doğrultusunda gidildi.⁴⁹⁷ Yıllar sonra İnönü, kendisine yöneltilen *“Toprak Kanunu ile ilgili o devirde arzu edilen bir toprak reformu*

⁴⁹³ Bardakçı, a.g.e., ss. 110-111.

⁴⁹⁴ Sait Tekeli, “Ziraatimizin Gelişmesinde Toprak Reformunun Etkileri”, *Ülkü*, Cilt: 7, Sayı: 82, 16 Şubat 1945, s. 2.

⁴⁹⁵ Uran, a.g.e., s. 423.

⁴⁹⁶ Beşir Hamitoğulları, “Türkiye’de Toprak, Toprak Reformu ve İktisadî Kalkınma”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 16, No: 1, Mart 1966, s. 41.

⁴⁹⁷ Reşat Aktan, “Türkiye’de Toprak Reformu Çalışmaları”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 26, No: 3, Eylül 1971, s. 42.

bugünkünden (1970'ler) daha kolay olamaz mıydı?" sorusuna, "Biz buna dokunmadık dokunulduktan sonra anlaşılır böyle şeyler"⁴⁹⁸ biçiminde yanıt verdi.

⁴⁹⁸ İpekçi, a.g.e., ss. 39-40.

BEŞİNCİ BÖLÜM

DOĞU ÖRGÜTLERİNİN YÖNETİMSEL NİTELİKLERİ

5.1. Taşra Örgütünü İzleme Aygıtı Olarak Raporlar

Merkezi ve otoriter bir yapı sergileyen CHP yönetimi, hem mebusların kendi seçim bölgesi hakkında hazırladıkları raporlar hem de Parti Müfettişi unvanı taşıyan mebusların raporları sonucunda aynı bölgenin denetimini çift yönlü olarak sağlayabiliyordu.⁴⁹⁹ Parti Müfettişleri'nin kendi seçim bölgesi dışından olmasına özellikle riayet edilirdi. CHP yönetiminin teftiş aygıtını kullanması sonucunda, *“gerek nüfusun, gerekse yerel bürokrasinin her zaman teftiş altında olduklarını, Ankara'nın gözünün üzerlerinde olduğunu bilmeleri de bir bakıma oto-disiplin sağlıyordu.”*⁵⁰⁰ Diğer taraftan bu raporlar incelenirken ihtiyatlı yaklaşmak, bilgilerin eksik veya abartılı olabilme ihtimalini göz önünde bulundurmamak gerekir. Çünkü *“kariyer endişesinin ve ileride bürokrasinin daha üst düzey katlarına atanma isteğinin, çok olumsuz hadiseleri, durumları, fikirleri rapora geçirme konusunda mebusları frenlediği muhtemeldir.”*⁵⁰¹

Hilmi Uran, Parti Müfettişleri'nin çalışmalarını şöyle betimliyordu: *“Vilâyet ve kazalarda Parti heyetlerini idare amirleriyle işbirliği yapabilecek olgun karakterli*

⁴⁹⁹ Parti Müfettişliği merkezleri ve sorumluluk alanları, zamanla birçok değişiklik geçirdi. Çok partili dönemin hemen öncesinde Temmuz 1943'deki taksimatda, parti örgütü bulunmayan iller de müfettişlik alanı içerisinde yer aldı. 1944'ün Eylül'ünden itibaren açılmaya başlayan şubelerin hazırlık evresini bir yıl öncesine kadar götürmek mümkündür:

Diyarbakır Teftiş Bölgesi: Diyarbakır, Mardin, Siirt, Urfa.

Elazığ Teftiş Bölgesi: Elazığ, Tunceli, Bingöl.

Muş Teftiş Bölgesi: Muş, Bitlis, Van, Hakkâri

Erzurum Teftiş Bölgesi: Erzurum, Erzincan, Kars, Ağrı.

Gaziantep Teftiş Bölgesi: Gaziantep, Malatya

Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin Parti Teşkilâtına Umumî Tebligatı, 1 İkinci Kânun 1942'den 31 İlk Kânun 1943 tarihine kadar, Cilt: 20, (Gizlidir. Hizmete mahsustur. Parti bürolarında kullanılacaktır.), Ankara, 1944, s. 106.

⁵⁰⁰ Murat Metinsoy, “ Erken Cumhuriyet Döneminde ‘Mebus’ların ‘İntihap Dairesi’ ve ‘Teftiş Bölgesi’ ”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, Sayı: 3 (243), Bahar 2006, ss. 129-130.

⁵⁰¹ Metinsoy, a.g.m., s. 165.

*ve muhitte iyi tanınmış kimselerden seçiyor ve bunlar kanalından hükûmette işlerin dürüst yürütmesini kontrol ediyorduk.”*⁵⁰²

Parti Müfettişliği konusu hem 1923 hem de 1927 nizamnamesinde yer aldı. Ancak 1931 nizamnamesinde sadece mebuslara yönelik bir ifade kullanıldı:

*“Mebusların vazifeye devam bakımından vaziyetleri BMM'nin hususî kaidelerine bağlıdır. Fırka'ya mensup mebusların BMM'de devamları ve başkaca vazife almayanların her yıl intihap dairesine gitmeleri ve tam bir intihap devresinde en aşağı iki defa bütün kaza merkezlerini dolaşmaları noktasından bulunacakları vaziyet, Fırka'nın Umumî Reislik'ince hususî bir ehemmiyeti haiz olacaktır.”*⁵⁰³

Merkezden, 15 Temmuz 1931'de “C.H.Fırkası Mebusu Beyfendilere” gönderilen yazıda mebusların teşkilat konusunda yoğun şekilde çalışmalarını isteniyordu: “Meclis'in bu tatil devrinde Fırka'nın taşra teşkilâtını gözden geçirmek suretile istifade etmek isteriz. Tatil devrini geçireceğiniz muntikanın Fırka ve Fırka'ya temas eden umumî ve hususî vaziyetleri hakkında, umumî idare heyetinin muhtaç olduğu ma umatı tedarik etmek lutuf ve zahmetinde bulunmanızı rica ederim.”⁵⁰⁴

Ayrıca bu konu örgüte de haber verildi: “C.H.F. Vilâyet Heyeti Riyasetine... Mebus arkadaşlarımızın temasları esnasında kolaylıklar gösterilmesini ve bu temaslardan istifade edilerek memleket ahvalile Fırka noktai nazarları hakkında faydeli addedilen müsahabeler yapılmasını...”⁵⁰⁵

Haziran 1932'de “C.H.Fırkası Mebusları Beyfendiler”e gönderilen yazıda, mebusların, “Esas mevzu betbinliği izale edecek ve halkın devlete, hükûmete, Fırka'ya nihayet kendi nefsine itimadını artıracak mahiyette” konferanslar

⁵⁰² Uran, a.g.e., s. 207.

⁵⁰³ C.H.F. Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları, 10-18 Mayıs 1931, s. 267.

⁵⁰⁴ Cumhuriyet Halk Fırkası Kâtibiumumiliğinin F.Taşkilâtına Umumî Tebligatı, Mayıs 1931'den Birincikânun 1932 Nihayetine Kadar, Cilt: 1, s. 51.

⁵⁰⁵ Cumhuriyet Halk Fırkası Kâtibiumumiliğinin F.Taşkilâtına Umumî Tebligatı, Mayıs 1931'den Birincikânun 1932 nihayetine kadar, Cilt: 1, s. 53

vermeleri isteniyordu: “*Bu seneki Meclis tatili esnasında Fırka için geçen sene olduğu gibi mufassal bir teftiş zahmeti ricasında bulunmayacağım. Buna mukabil bu tatil esnasında Fırka mebusu arkadaşlarımızın aşağıda yazıldığı veçhile basit bir tetkik yapmalarını, intihap dairelerini gezdikleri esnada müntehipleri olan vatandaşlarımızı tenvir edecek konferanslar vermelerini rica ediyoruz.*”⁵⁰⁶

1 Eylül 1934’de Merkez’den “*Parti Bölge Müfettişlerine Balıkesir, Erzurum Çoruh, Maraş*” gönderilen yazıda “*Bölgeniz dâhilinde bulunan... Vilâyetine bağlı... Kazalarında Parti teşkilâtı yapmak istiyoruz... Türkten gayri milliyet olan müstakil köylerle karışık köyler varsa adları ile nüfusları, milliyet farkları gözetilerek, ayrı bir liste halinde ve bu malumat meyanında gönderilmelidir.*”⁵⁰⁷ biçimindeki ifadelerden anlaşılacağı gibi örgütlenme henüz daha tamamlanmış değildi.

Merkez’den, 28 Nisan 1936’da “*C.H.P Başkanlığına*” gönderilen yazıda örgütün bazı birimlerindeki hatalardan dert yanılıyordu: “*Parti örgütünü teftiş eden ispekterlerin raporları Genyönkurulca incelendi. Teftiş raporlarında en çok dikkat gözümüzü çeken nokta... Başarılması az bir emekle mümkün olan ve Parti tüzüğüne göre yapılmaları kendilerine bir borç bulunan bir kısım işlerde gösterdikleri ihmâl ve kayıtsızlık olmuştur.*”⁵⁰⁸

“*C.H.P İlyönkurul Başkanlığına*” gönderilen yazıda merkeze bir takım bilgilerin akışının yapılması isteniyordu: “*Programın, kurumlarını yasak saydığı kurumlara belli veya gizli olarak meyil taşıyanlar var mı?, Partimize karşı tek, toplu, belli ve gizli cereyanlar var mı? Her hangi bir şekilde irticai besleyici bir hareket ve devrim aleyhtarlığı var mı?*”⁵⁰⁹

Benzer bir yaklaşım Şükrü Kaya’nın 4 Haziran 1937’de mebuslara gönderdiği Teftiş Talimatı’nda da görülür. Kaya, “*Parti örgütlerinin halk karşısında*

⁵⁰⁶ Cumhuriyet Halk Fırkası Kâtibiumumiliğinin F.Teşkilâtına Umumî Tebligatı, Mayıs 1931’den Birincikânun 1932 nihayetine kadar, Cilt: 1, s. 56.

⁵⁰⁷ **BCA, CHP Kataloğu**, Fon: 490..1.0.0 Yer: 24.120..3.2.

⁵⁰⁸ Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin Parti Örgütüne Genelgesi, 1 İkincikânun 1936’dan 30 Haziran 1936 tarihine kadar, Cilt: 8, s. 13.; **BCA, CHP Kataloğu**, Yer: 490..1.0.0 Yer: 3.12..30.

⁵⁰⁹ Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin Parti Örgütüne Genelgesi, 1 İkincikânun 1936’dan 30 Haziran 1936 tarihine kadar, Cilt: 8, ss. 35-39.

*sevgi sempati derecesi, Parti yönkurullarının kendi aralarındaki ve muhtelif yönkurullarının birbirine karşı bağıllık ve birlik durumları*⁵¹⁰ hakkında merkeze bilgi vermelerini istiyordu.

Valilerle, Parti Başkanlıkları'nın tekrar ayrı ellere verilmesiyle oluşan problemlerin Parti Müfettişleri tarafından çözülmesi istenmekteydi : *"İlk iş olarak, bu tezkereyi alır almaz teftiş bölgenize giderek Parti Başkanlıkları'ndan ayrılmış olan Valilerin yerine asil olarak kimin intihap ettirilmesi lâzım geldiğinin tesbiti ile Genel Sekreterliğe bildirilmesini..."*⁵¹¹

II. Dünya Savaşı'nın yarattığı gerilimli ortamda, mebusların raporları daha da ehemmiyet taşımaktaydı:

*"Dünyanın kan ve ateş içinde birçok milletlerin boğuşmasına sahne olduğu bir zamanda Türkiye, Büyük Milli Şef'imizin ilhamlarına mazhar olan kiyasetli idare ve siyasetle bu belaya bulaşmamış bulunmaktadır... Nereden geleceği belli olmayacak bir harp tehlikesi ile her dakika karşı karşıya gelebiliriz... Memleketin durumun hakkında değerli görüşleri ihtiva eden bu raporları arkadaşlarımdan tekrar bekliyorum."*⁵¹²

Parti Müfettişleri, çalışmalarını bir talimatname doğrultusunda yapmak zorundaydılar. Müfettişler, *"Parti'nin gayelerini ve Parti Hükûmeti'nin ana siyasetini gittikleri yerlerde temas ettikleri yurttaşlara ve Partililere lâyıkıyla anlatmak"*⁵¹³ görevliydi. Bölgelerin, Merkez tarafından yakından izlenmesi için birçok soruya cevap aranmalıydı: *"Azlıklar arasında siyasi iktisadi hayatımız bakımından zararlı cereyanlar var mı? Vilâyet içinde ana dili Türkçe olması gerekli zümreler varsa bu zümrelerin aileleri arasında Türkçe konuşmalarını temin için ne*

⁵¹⁰ Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin Parti Örgütüne Genelgesi, İkincikânun 1937'den 30 Haziran 1937 tarihine kadar, Cilt: 10, ss. 26-28.

⁵¹¹ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 4.21..15.

⁵¹² Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin Parti Teşkilâtına Umumî Tebligatı, 1 İkincikânun 1942'den 31 İlk Kânun 1943 Tarihine Kadar, Cilt: 20, (Gizlidir. Hizmete mahsustur. Parti bürolarında kullanılacaktır.), Ankara, 1944, ss. 103-104.

⁵¹³ C.H.P. Teftiş Talimatnamesi, Sümer Matbaası, Ankara, 1943, s. 3

yapmalı?”⁵¹⁴ Bölgede memlekete katkısı görülebilecek kişilerin tespit edilmesi de isteniyordu: “Partili olsun olmasın ileride yurt ve halk işleri için faydalı olacakları umulan veya mahallince itibar sahibi bulunanların hayatlarına ve halk nazarındaki durumlarına ve karakterlerine ait bilgi elde etmek ve bunları Genel Sekreterliğe bildirmek...”⁵¹⁵

⁵¹⁴ C.H.P. Teftiş Talimatnamesi, s. 12.

⁵¹⁵ C.H.P. Teftiş Talimatnamesi, s. 5.

5.2. Mebus ve Parti Müfettişleri Raporlarında Doğu Örgütleri

Doğu bölgeleri hakkındaki yazışmalar ve raporlar incelendiğinde 1940'lara gelinmesine rağmen örgütlenmede barınma ve maddi sorunlardan dolayı derinden bir yakınma durumu göze çarpar. Parti Müfettişi Vahbi Demir'in Kasım 1940 tarihli raporunda görüleceği gibi, Erzurum'da örgütün barınma ve düzen kurma sorunu mevcuttu:

Merkez'de *"Parti'ye ait yeni yapılan Halkevi binası vardır. Vilâyet İdare Heyeti ve Merkez Kaza İdare Heyeti teşkilâtı bu binaya yerleşmiştir."* Tortum Kazası'nda *"Kazada Parti binası yoktur. Parti, Belediye Dairesi'nde tahsis edilmiş ufak bir odadadır."* Oltu'da *"Parti halen Halkevi ile beraber seneliği 100 lira bedel mukabilinde kiralanmış bir binada yerleşmiş bulunmaktadır."* Hasankale'de *"Parti binası yoktur. Parti, Belediye Dairesi'nde tahsis edilen ufak bir odada çalışmaktadır ki bu odada aynı zamanda Halkevi de bulunuyor."* Aşkale'de *"Parti'nin binası yoktur. Parti, mahalli hususi muhasebesinin Halkevi olarak kullanılmak şartile Parti namına bilabedel tahsis ettiği binada yerleşmiştir."* Hınıs'da *"Parti'nin mali olarak bir binası yoktur. Senevi 100 lira kir ile tutulmuş bir binada yerleşmiştir."*⁵¹⁶

Benzer durum Parti Müfettişi Muzaffer Akpınar'ın Ocak 1943 tarihli Erzincan bölgesine ait raporunda da yer aldı:

Merkezde *"Parti'ye ait bina yoktur. Kızılay barakasında Parti Müfettişliğiyle bir arada oturulmaktadır."* Refahiye'de *"Parti binası yoktur. Kirada oturuyorlar."* Tercan'da *"Parti'ye ait bina yoktur. Belediyeye ait bir binada oturuyorlar. Halkodası Parti ile birlikte bir binadadır."* Kemah'ta *"Parti'ye ait bina yoktur. Belediye 'ye ait binada Halkevi ile beraber oturmaktadırlar."* Ilıç *"Parti'ye ait bina*

⁵¹⁶ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 1576.419..1.

1941'e gelinmesine rağmen, illerde Parti'ye kayıtlı üye sayısı, il nüfusunun % 2'si ile % 17'si arasındaydı. Henüz % 10'u bile bulamayan illerin sayısı yarıya yakın orandaydı. Doğu illerindeki durum ise şöyleydi: Erzincan % 5, Erzurum % 2,8, Gaziantep % 4, Kars % 10, Malatya % 5. bkz. **Cümhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin Parti Teşkilâtına Umumi Tebligatı, 1 İkinci Kanun 1941'den 30 Haziran 1941 Tarihine Kadar**, Cilt: 18, (Gizlidir. Hizmete mahsustur. Parti bürolarında kullanılacaktır.), Ulusal Matbaa, Ankara, 1941, ss. 5-8.

yoktur. Çarşıda bir dükkânda oturuyorlar.” Kemaliye “Parti’ye ait tapulu binaları vardır.”⁵¹⁷

Tunceli Çemişkezek İlçe Başkanlığı’nın Aralık 1947’de Genel Sekreterliğe gönderdiği yazıda Halkevi’nin durumundan bahsedilirken, Tunceli’de bir tane dahi yayının çıkmadığı bilgisi de ekleniyordu: “Halkevi halen kapısız ve penceresizdir. Mahallinde temine imkân yoktur. Genel Sekreterlik’ten yapılacak yardıma muhtaçtır. Bu yardım yapılmadığı takdirde önümüzdeki kış mevsiminde harap olacağı anlaşılmış olduğunu arz ederim. Vilâyetimiz dâhilinde hiçbir gazete ve mecmua gibi neşriyat yoktur. Bu vesile ile muharrirler de yoktur. Dolayısıyla gazete satılmayacağı arzımızla saygılarımla arz ederim.”⁵¹⁸

Akpınar, Temmuz 1940 tarihli Erzincan bölgesi raporunda, örgütün barınma problemini halletmek için maddi desteğe ihtiyaçları olduğunu belirtmekteydi:

“Yalnız şayanı memnuniyet bir cihet varsa halkın Parti’ye ve büyüklere, rejime bağlılığıdır. Kitle çok munis ve temizdir. Cehalet ve fakirliğin son haddindedir. Buralarda Parti ve Halkevleri faaliyetlerini artırabilmek için evvelâ mefhumunu anlatmak lâzımdır. Kazaların dahi kavradıklarını zannettikleri teşkilât basmakalıptır. Parti ve Halkevleri’nin arzu edildiği şekle sokulması ve eldeki nizamnameye göre yetiştirilmesi için her şeyden evvel birer binaya sahip olmaları ve paralı bulunmaları lazımdır. Teşkilâtın oturacak yeri yoktur. Formalite olsun diye şişirme bir bütçe yapıyorlar amma elde para yoktur. Birçok kazalarda çok perişan ve düşkün vaziyetteyiz. Nereye gittimse parasızlıktan bahsediyorlar... Gittiğim kazalarda benden para istiyorlar ve zannediyorlar ki bu işler için müfettişlik emrinde para vardır. Veremediğimi görünce esirgendiğine zahip oluyorlar... Halk bizim yerimizi tayin edemiyor, selâhiyettar zannettiği halde yardım edemediğimizi görünce münkesir oluyor.”⁵¹⁹

⁵¹⁷ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 1576.418..2.

⁵¹⁸ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 1285.274..3.

⁵¹⁹ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 1576.418..2.

Akpınar, ileriki yıllarda da bu talepleri Genel Sekreterliğe bildirmiş olacak ki Mart 1947'de Genel Sekreterlik'ten şu yanıt verildi: "*Sayın arkadaşımızın teklifi yerinde ise de Partimiz bütçesindeki ödeneğin gayet az miktarda bulunmasından dolayı Bölge Müfettişleri emrine para tahsisine imkân bulunmadığını...*"⁵²⁰

Van Merkez İlçesi İdare Kurulu Başkanı Cemal Kahvecioğlu'nun Şubat 1948'de İl İdare Kurulu Merkezi'ne gönderdiği yazıda, örgütlenmek için her şeyden önce maddi şartların sağlanması gerektiği belirtiyordu:

*"Bütün teşkilâtımızın sade bir isim varlığı halinde yaşamakta bulunması partililik noktai nazarında bizim haklı olarak rencide etmektedir. Parti program ve tüzüğümüzün âmir bulunduğu hususatı yerine getirebilmek için her şeyden önce, içinde çalışabilecek bir bina bulunması zaruridir. Bu olmazsa, kırtasiye ve levâzımı bulunmazsa, odacıya ve memura para verilemezse, teşkilât kurmak üzere gönderilecek Partici arkadaşlara zaruri masrafları temin edilemezse bir Parti'nin nasıl çalışabileceğinin kestirilmesini ve hüküm altına alınmasını İl İdare Kurulu'muzun takdirine arza mecburuz... İl İdare Kurulu için yapılacak yegane işin teşkilât kurmadan önce, tesis masraflarını hazırlamak ve teşkilâtın ihtiyaçları ile meşgul olmak kanaatindeyiz."*⁵²¹

Hakkâri'nin Kalaban Bucağı İdare Kurulu ve Halkodası Başkanı (Emekli Subay) Rıza Timuçin, Parti Müfettişi İhsan Uluğ'a Mart 1949'da gönderdiği yazıda, aynı problemden yakınıyordu: "*Halkın bu ilgisini kuvvetlendirmek, Parti ve hükûmete bağlayabilmek için hükûmetin göz ucuyla olsun bu taraflara bakması gerekmektedir... Senede yapılacak birkaç lira yardımın Parti için bir kıymeti yoktur. Fakat Oda'nın faaliyete devam etmesinin halk üzerinde mühim tesiri vardır... Not: Bucak Jandarma Karakol Komutanı ve Bucak Müdür Vekili Halil Çavuş'la birlikte çalışmaktayız. Çok yardımı dokunmaktadır."*⁵²²

⁵²⁰ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 1576.419..1.

⁵²¹ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 1976.

⁵²² BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 473.1933..1.

Haziran 1950'de, Genel Sekreterlik'ten Hakkâri İl İdare Kurulu Başkanı'na gönderilen yazıda da benzer problemten bahsedilmekteydi:

*“Yüksekova'dan Abdurrahman Eroğlu imzasıyla aldığımız bir teyazısında Halkodası'na kiraya verdiği binasının 16 aydan beri icarının verilmediği bildirilmektedir. Halkodası'nın böyle bir borcu varsa bunun tezelden ödettirilmesini ve sonunda bilgi verilmesini rica eder, sevgiler sunarım.”*⁵²³

Parti'nin, iktidar olmanın yarattığı olanaklardan faydalandığı 14 Mayıs 1950 öncesindeki dönemde örgütün yakındığı konular, muhalefet saflarına katıldıktan sonra daha da belirgin hale geldi. Ağustos 1950 tarihli Muş İl İdare Kurulu Başkanı Zeki Dede'nin Genel Sekreterliğe gönderdiği yazıda bu durum açıkça görülüyordu:

*“Muhalefette bulunmamız bizleri asla çalışmamızdan geri bırakmayacak ve bilakis daha verimli ve gayretli çalışmamıza vesile teşkil etmek suretiyle gayretimizi arttırmaktadır... İktidarda bulunmadığımızı göre her zaman için para istemek doğru değildir. Amma ne yapalım fakir bir muhitte parasız da hiç bir iş görülememektedir. Partimize devamlı olarak bir gelir kaynağının temin edilmesi icap eder ki kendi gelirimizle kendimizi müessir bir şekilde idare edelim.”*⁵²⁴

Parti örgütünün yaşamış olduğu problemler elbetteki Halkevleri/Halkodaları içinde söz konusuydu. Öte yandan Genel Sekreterlik, Halkevleri/Halkodaları konusunun sadece kültürel bir kuruluş olarak görmüyor bizzat örgütün temel ayaklarından biri olarak değerlendiriyordu. Bundan dolayı zaman zaman yazışmalarda uyarıcı ve sert ifadelerin kullanılmasından çekinilmedi. CHP örgütünün bulunmadığı Van'daki Halkevi Başkanı'na, Genel Sekreter Fikri Tüzer'in Nisan 1941'de gönderdiği yazıda seçilen üslup oldukça sertti:

“940 II. 6 aylık çalışma raporunuz tetkik edilmiştir. Bu tetkikten alınan netice üzücü bir neticedir. Halkevleri'nin altı ay içinde türlü çalışmaları cetvelde verilen birkaç kısır rakamdan başka evinizin faaliyetine ait koca rapor örneğinde hiçbir izah

⁵²³ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 1717.982...

⁵²⁴ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 179.714..1.

yoktur... Halkevi'nin bir gazino olmadığına ve oraya gelenlerin çay kahve içip bilardo domino oynayıp gitmeyeceğine nazaran bu durgunluğunun sebebi anlaşılmamıştır. Bütçenizin yekünü 11.676 lira olarak gösterilmiş ve bunun hepsinin tahsil edildiği bildirilmiştir. Bu iyi bir bütçedir. Paradan yana bir mazeretinizin de olmadığı görülüyor... Netice olarak şube çalışmalarına ait izahat haneleri bom boş bırakılmış olan çalışma raporunuz bir vilâyet merkezinde bulunan ve yeni bir binaya sahip olan aynı zamanda şehrin hemen hemen bütün münevverlerini iş kadrosunda toplayan evinizin maalesef basit bir nahiye Halkevi'nden daha fazla bir mesai göstermediği ifşa ediyor. Bunun sebeplerini ve amillerini bilmek faydalı ve lüzumludur. Beni aydınlatmanızı rica ederim.”⁵²⁵

Parti Müfettişi Münir Soykam'ın Aralık 1940 tarihli Mardin'nin Derik İlçesi Halkevi hakkındaki raporunda, bölgenin kendine özgü yapısının kırılmasında, Halkevlerinin yeterli gelemediğini ifade ediyordu:

“Bu Halkevi memurlarla mütesanit çalışıyor. Muhitin umûmî durumu eleman azlığı, köylü kitlesinin Türkçe bilmemesi kültür sahasında iyi bir terakki temin edememiştir. Kalpler devlet camiası etrafında birleşmiş fakat bilgi bu sevgile mütenasib artmamıştır. Bu kaza köylerinde de birkaç ilkokul açmak eğitim teşkilâtını buralara da teşmil etmek bu uğurda umûmî bütçeden de tahsisat vermek pek yerinde olacak fikrindeyim. Yalnız Halkevi ve Odalarımız maksada kifayet etmeyecektir. Bu muhitin bilgisini çoğaltarak vucud bulmuş sevginin daha şuurulu kökleşmesi uğrunda fedakârlıktan çekinmemeliyiz.”⁵²⁶

Derik Halkevi'ni beş yıl sonra teftiş eden Parti Müfettişi Ahmet Gürel olumlu ifadeler kullanmıyordu:

“Halkevi'ni hakikaten çok bakımsız buldum. Evrakın ve defterlerin bir kısmı adeta çöp tenekesine atılır şekilde dolabın bir gözüne sokulmuş arandığı zaman

⁵²⁵ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 1004.876..2.

⁵²⁶ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 1001.866..2.

hiçbir vesikanın bulunmasına imkân bırakılmamış ve bina pislik içinde bulunmuştur.”⁵²⁷

Bölgenin kendine özgü yapısının kırılmasında, yeterli gelemeyen diğer bir örnek ise Siirt’e bağlı Şırnak İlçesi’nde bulunan Halkevi’ydi. Parti Müfettişi Hasip Ahmet Aytuna, Aralık 1941’deki raporunda, önlem olarak “kasaba içindeki ağaların ve yerlilerden zengin ve nüfuzlu olanları da Halkevine aza yazılarak toplantılara devamlarının temin olunması”nı istiyordu.⁵²⁸ Aytuna, yerel otoritelerin/aşiret reislerinin hâkim olduğu bölgede, Halkevi’nin konumunu şöyle tanımlıyordu:

“Kaza merkezinde ve bütün kazada taammüm etmiş dil Kürtçedir. Buralarda Türkçe bilen pek azdır. Hükümet dairelerinde tercüman kullanmak zarureti hâsıl olmaktadır. Halk, Türkçe öğrenmeye ve çocuklarını mektebe göndermeye mütemayil değildir... Şırnak’ta ağalık ruhu hala yaşamaktadır. Ağalar vardır ve onların hususi hayatları, bendeleri ve nüfuzları altında tuttıkları köyler, mıntıklar vardır. Kaza merkezinde, ağalara mahsus evler, birer harabe manzarası arz eden diğer Halkevleri yanında birer kale ihtişamıyla göze batmaktadır. Bunlar, taştan yapılmış iki katlı ve harice karşı müdafaa tertibatı olan binalardır... Halk, çok munis ve mutiğdir. Devlet otoritesine baş eğmiş ve devlet teşkilâtına yardım etmiş oldukları için yerlerinde bırakılmış ağalar en ufak bir menfi tezahürde bulunmadan en iyi bir teba olarak yaşamakta iseler de bunların, kendi nüfuzlarını kıran ve köle gibi çalıştırdıkları adamlardan temin ettikleri maddi menfaatlerini altüst eden yeni rejime ve onun mümessili olan hükûmete ısınamadıkları sezilmektedir.”⁵²⁹

⁵²⁷ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 1001.866..2.

⁵²⁸ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 1002.871..2.

⁵²⁹ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 1002.871..2.

Ağanın evinin, Halkevi’nden daha görkemli olması, iktidarın mekansal gücüne aykırı bir durumdu. “Hükümet konağı gibi halkevi binaları da erkin varlığının ve gücünün temsilidir. Protokolde validen sonra Halkevi başkanı geldiği gibi, kente de vilâyet konağından sonra ikinci önemli yapı olarak Halkevi binası gelir. Cumhuriyet meydanı üzerinde bir parti-devlet yapısı olarak, diğer devlet yapılarında olduğu gibi Halkevi binalarında da beklenen ‘cumhuriyeti temsil’, ‘ciddiyet’tir. Halkevi binalarında cumhuriyet rejiminin ve ‘millî’ ruhun ifadeleri aranır, ‘birlik, milliyet, bağlılık, güven, emniyet’ hislerini kuvvetlendirmeleri beklenir. Halkevi binaları cumhuriyet meydanı üzerinde kendi varlıkları ile ulus devleti temsil etmekle birlikte, yeni ‘ulu devlet’e ait işaret ve sembollerin de taşıyıcısıdır.” Bkz. Neşe Gurallar Yeşilkaya, **Halkevleri: İdeoloji ve Mimarlık**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999, s. 188. 1930’larda hâkim olan modernleşme projesinin, kendini en iyi şekilde Halkevlerinde ifade etmesi hakkında bkz. Ayşe Durukan, “Cumhuriyetin Kültür Kurumu Olarak Halkevi Binaları”, **İTÜ Dergisi**, Sayı: 1, Cilt: 7, Mart 2008, s. 48.

Parti, Halkevleri örgütlerine devlet ricalının destek vermesini bir görev olarak görüyordu. Örneğin Parti Müfettişi Münir Soykam, Kasım 1940'da Urfa'nın Suruç İlçesi hakkındaki raporunda "kaymakam ilgisizliğini" dile getiriyordu: "*Suruç Halkevi azalarının içtimai, siyasi, ahlaki durumların iyi olup halk tarafından sevilmetedirler. Suruç Halkevi iyi çalışmamıştır. Kaymakam da yakından alakalanmamıştır.*"⁵³⁰ Parti Müfettişi Münir Soykam'ın Cizre Halkevi hakkındaki Ağustos 1941 tarihli raporunda da "kaymakam ilgisizliği"nden şikâyet ediliyordu: "*Teessürle arz ederim ki Kaymakam'la Halkevi arkadaşlarımız ve memurlarla Kaymakam arasında iş ve fikir birliği yoktur... Halkevimizin çalışması durmuş gibi olduğundan halkı ve memur arkadaşları topladım bunlara icabi vechile Ev'in faydalarını ödevlerini anlattım.*"⁵³¹

Devlet görevlilerinin desteğinin aranmasına diğer bir örnek, Mardin Halkevi Kütüphanesi'nin tasnif ve tanzimi için Mardin Valisi Kudrettin Kantoğlu'na Genel Sekreterlik'in Kasım 1941'de gönderdiği şu yazıydı: "*Halkevi içindeki memleket kütüphanesinin memuru marifetile bu işin temini mümkün görülemediğinden gereken memur maaşı Partimizce ödenmek üzere bu işi yapacak dürüst, ehliyetli bir memur bulunarak ne maaş verilecekse bildirilmesini...*"⁵³²

Genel Sekreterlik, bazen de Umûmî Müfettişler'in örgüt için bazı noktalarda yardımcı olmalarını istiyebiliyordu. Örneğin Siirt Garzan (Kurtalan)'da bulunan Halkodası'nın sorunlarının çözümü için Haziran 1942'de Birinci Umûmî Müfettiş Abidin Özmen'e şu yazı gönderildi: "*Halkı Türkçe bilmeyen bu Halkodası'nın, üzerine aldığı vazifenin önem ve ağırlığını; yerli halk arasından eleman bulması imkânsızlığını takdir buyurursunuz. Oda'nın muhitine faydalı olması hususunda kıymetli ve yakın alakanızın Garzan Halkodası'ndan esirgenmemesini üstün saygılarımla arz ederim.*"⁵³³

⁵³⁰ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 1003.874..1.

⁵³¹ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 1001.866..2.

⁵³² BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 1001.866..2.

⁵³³ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 1002.871..2.

Doğu bölgelerindeki Halkevleri'nin yoğun gayret gösterdikleri "*Türkçe seferberliğinin*" umut edilen sonuçları vermediği raporlarda sıkça konu edildi. Parti Müfettişi Münir Soykam, Cizre Halkevi hakkındaki Ağustos 1941 tarihli raporunda şu değerlendirmeyi yapıyordu: "*Kasabanın erkeklerinin büyük bir kısmı Türkçe biliyorlarsa da köylerde yalnız askerlik edenler biliyor, diyerleri Kirman lehçesi kullanıyorlar.*"⁵³⁴ Doğu Vilâyetleri Halkevleri Müfettişi Atıf Akgüç, Kasım 1936 tarihli Mardin Halkevi hakkındaki raporunda bu konuya yer verdi:

"Bu muhit Arapça konuştuğu için dil ve edebiyat sahasında muhitten istifade edilememektedir. Türkçe şiir söyleyen ve yazan hiçbir halk şairi yetişmemiştir. Mahallî millî türküler de yoktur. Halkevi'ne, Arapça'yı kaldırmak ve Türkçe'yi yaymak gibi gayet mühim ve millî bir vazife terettüp etmektedir. Halkevi bu vazifenin ehemmiyetini idrak etmiş ise de bu gayeye varmak için gidilecek yolu tamamiyle tayin edememiştir. Diyarıbekir Halkevi'nin yaptığı gibi dil müsabakaları açmak ve Türkçeyi eyi öğrenenlere mükâfatlar dağıtmak suretiyle bu iş üzerinde ısrarla çalışması çok şayanı tavsiyedir."⁵³⁵

Dört yıl sonra, Parti Müfettişi Münir Soykam, Mardin Halkevi hakkında hazırladığı raporunda "*Türkçe seferberliği*" çalışmalarını şöyle özetliyordu:

*"Mardin Halkevi'nde Türkçe okutmak hakkında eyi bir faaliyet var. Bu sene birinci altı ayda 250 kişi okutmuşlar bunların 215'i muvaffak olmuş, şimdi de beheri yüz kişi olmak üzere üç grup Halkevi'nde Türkçe okuyor, ayrıca cezaevindeki mahbuslara da 50'si hiç bilmeyen(A) ,50'si de az bilen (B) olmak üzere 100 kişi okutuluyor."*⁵³⁶

Parti Müfettişi Hasip Ahmet Aytuna, Siirt hakkındaki Temmuz 1941 tarihli raporunda, Türkçe'yi öğrenmeye meyilsiz vaziyetten yakınmaktaydı:

⁵³⁴ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 1001.866..2.

⁵³⁵ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 1001.866..2.

⁵³⁶ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 1001.866..2

“Milli vatan hudutlarımız içinde tarihi ve siyasi ehemmiyeti pek büyük olan bu güzel yerlerde yaşayan halkta; ne vilâyet merkezinde ve ne de kazalarda, dilimizi öğrenmeğe karşı sezilir bir istek müşahade edilmemektedir. Ve en mühimi, buralarda, muhtelif devlet teşkilâtı içinde vazife gören yerli memurlar iş sahiplerine, kendi dilleriyle hitabettikleri için halk, Garp Türkçesi’ni, yazı ve söz dilimizi öğrenmek ihtiyacını duymamaktadır. Yerli olmayan memurlardan bazılarının, tercüman kullanmadan halkla anlaşabilmek için mahalli dili öğrenmek ihtiyacında kaldıklarını kendi ağızlarından işitmek ızdırap verdi.”⁵³⁷

Memurların, bölge halkıyla münasebetlerinde aracı kullanmak zorunda kalmaları, Necmeddin Sahir Silan’ın Tunceli hakkındaki Aralık 1943’de hazırladığı raporunda da yer aldı:

“Vazifelilerin halk ile temaslarında aracı bulunmamasına, halkın işlerini doğrudan doğruya kovalamasına önem verilmektedir. Ancak, bazı kazalarda, daha ziyade kadınlarla, elli yaşından yukarı erkeklerin Dağ Türkçesi’yle konuşmakta olması yüzünden, Hükûmet ile halk arasındaki temaslarda, ahlâkına güvenilen ve Dağ Türkçesi’nden anlıyanların araya girmesi zarurî olmaktadır.”⁵³⁸

Parti Müfettişi Ali Reşat Göksiden Ekim 1944 tarihli raporunda Siirt bölgesinin etnik-dini ve dilsel özelliklerini şu bağlamda ele alıyordu: *“Halk kâmilten Şafi’dir. Fakat Arapça konuşmalarına rağmen bu halk Arap ve Kürt olmadıkları gibi adet ve ananelerine bakılınca doğrudan doğruya kendilerini tam kanlı Türk olarak kabul etmek dahi kolayca mümkün görülüyor.”⁵³⁹*

Doğu bölgelerinin sosyo-kültürel yapısı elbetteki birçok girişimi yeniden şekillendiren ve çoğu zaman da direnç gösteren bir özellik taşıyordu. Raporlarda bu mevcudiyetin yansımaları çokça yer aldı. Parti Müfettişi Fahrettin Tiritioğlu Ocak 1943 tarihli raporunda Kilis hakkında şu değerlendirmelerde bulunuyordu:

⁵³⁷ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 1002.871..2

⁵³⁸ “Doğu Sorunu” Necmeddin Sahir Silan Raporları (1939-1953), (der. Tuba Akekmekçi), Muazzez Pervan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010, s. 338.

⁵³⁹ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 1002.871..2.

“Suriye hududuna üç kilometre kadar yakın bir yerde olması itibarile Arap kültürünün tesirinden kurtulamamış olduğundan millî terbiye ve kültür bakımından büyük ehemmiyeti ve bine yakın nüfusu olan Kilis’in bu ihtiyaca kâfi gelmeyen Parti binası yerine Parti ve Halkevi ihtiyaçları göz önünde bulundurulmak suretiyle yeni bir bina yapılması lâzım olduğunu burada tekrar etmeği kendim için bir borç bilirim.”⁵⁴⁰

Tiritoğlu, Mayıs 1943 tarihli raporunda Gaziantep’in İslâhiye İlçesi’ne bağlı köylerin önlem olarak idari değişikliğe uğratılması gerektiğini şöyle izah ediyordu:

“İslâhiye’de yapılan değişiklikte, sekenesi arasında başka dillerle konuşan vatandaşlar da bulunan köylerdeki ocakların, Türklerle meskûn veya Türk kesareti olan resmi ve itibari nahiye merkezlerine bağlanmaları esası düşünülmüş ve Dört Yol’da tekrar teşkili kararlaştırılan Turunçlu itibari nahiyesi için de buralardaki Parti teşkilâtımızla kaza idare heyetimizin daha yakından alakalanması maksadı göz önünde bulundurulmuş olduğundan her iki vilâyet kongresinin bu hususta ittihaz eylemiş olduğu kararları Umûmî İdare Heyetimizin yüksek tasvibine layık bulur ve bu vesile ile sonsuz saygılarımı sunarım.”⁵⁴¹

Parti Müfettişi Feyzi Kalfagil, Nisan 1945 tarihli Muş’un Varto İlçesi hakkındaki raporunda ilginç biçimde Alevilerle Kürtleri farklı kategorilerde değerlendiriyordu:

“İlçenin köyleri Alevî, Kürt ve Çerkezlerden mürekkeptir. Aleviler ilçenin ortasından geçen Varto suyunun şimal kısmındaki Bingöl Dağı eteklerinde, Kürtler ise bu suyun cenup kısmında bulunan Şerafettin Dağı eteklerinde yerleşmişlerdir. Bu su her iki kabile için adeta hattı fasıldır. Eskiden, Cumhuriyet’ten evvel bu suyun bir tarafına geçeni diğer taraf öldürürmüş.”⁵⁴²

⁵⁴⁰ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 1622.621..1.

⁵⁴¹ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 276.1107..1.

⁵⁴² BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 1001.866..2.

Parti Müfettişi Münir Soykam, Mardin'in Nusaybin İlçesi hakkındaki Aralık 1940 tarihli raporunda, mevcut sosyo-kültürel yapıyı şöyle tanımlamaktaydı: *"Köyler daimi meskûn halde ise de arazi sahibi deyllerimiş umum hayat seviyesi ibtidai olub henüz eski reislerinin tesiri altındadırlar. Hattâ aşiret adı elan caridir. Zivingi, Cufa Köyleri Muhtarları köyün reisinin ailesine mensub kadınlardır. Gurin Köyü Muhtarı da kadındır."*⁵⁴³

Bölgenin sosyo-kültürel yapısı hakkında diğer bir tespit, Sılan'ın Bingöl hakkındaki Aralık 1940 tarihli raporunda yer aldı. Yerel otoritelerin/aşiret reislerinin varlıklarını sürdürdüğünden bahseden Sılan bir de uyarıda bulundu:

*"...Bununla beraber, bazı Ermeni mühtedilerle bir kısım ağaların ve köşede bucakta kaldığı söylenen şeyhlerle yobazların bugün sezilmeyen ve fakat herhangi bir ihtimal ile tezahürü melhuz görülebilen hareketlerine karşı Hükümetimizin daima hassa ve uyanık bulunmasında mutlak bir zaruret olduğu en yüksek idare âmirleri tarafından ifade edilmiştir."*⁵⁴⁴

Parti Müfettişi Ali Reşat Göksu'nun Ekim 1944 tarihli Urfa bölgesi hakkında yazdığı rapor, Doğu örgütlenmesi açısından önemli veriler içerir:

"Urfa'da Türk olanın Türklüğü çok kuvvetlidir. Anlayış ve imanı da aynı esastan mütalaa etmek mümkündür. Bu ifadem ile Urfa vilâyet merkezi halkının top yekün Türk olduğunu kasd etmiyorum. Fakat galebe ve hâkimiyet, iktisadî ve fikrî üstünlük tamamen Türkler elindedir. Urfa vilâyetinin Viranşehir'den mada Birecik, Şüriç, Harran, Hilvan, Siverek, Akçakale kaza ve nahiyelerini ve hattâ bir kısım köylerini tamamen gezdim ve gördüm. Bunların içerisinde Birecik Kazası tamamen

⁵⁴³ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 1001.866..2.

Mardin doğumlu olan Musa Anter, çocukluğunda yaşadığı dil probleminden şöyle bahsetti: *"Ne köyde ne de bölgede tek kelime Türkçe bilen adam vardı. Tahsildarlar yerli oldukları için onlarla anlaşmak kolaydı. Fakat jandarma gelince felaket başlardı. Ne istediklerini bir türlü anlayamıyorduk; tavuk mu, yumurta mı, kuzu mu, para mı veya karakolları için odun mu istiyorlardı, bilemiyorduk. Bilmeyince de kötü dayak ve küfür yiyordu. İstedikleri her şeyi vermeye razıydık ve adet böyleydi; Hükümet budur zannediyorduk. Ama bu dil meselesi bizi perişan ediyordu. Hele annem mahvoluyordu. Sırf jandarmanın ne istediğini anlamak için beni okula gönderip Türkçe öğrenmemi istiyordu."*Bkz. Musa Anter, *Hatıralarım*, Doz Yayıncılık, İstanbul, 1990, s. 26.

⁵⁴⁴ "Doğu Sorunu" Necmeddin Sahir Sılan Raporları (1939-1953), s. 76.

karişiksiz Türktür. Siverek, Türklüğün elinden kaçmış bir Türk aşiret camiasıdır. Hilvan, Harran, Süriç ve Akçakale'de Türk'ün ve Türklüğün izlerine külliye rastlayamadım... Bölgeme dâhil dört vilâyet içinde Parti teşkilâtını derhal kurup pürüzsüzce çalıştırabilmenin yalnız Urfa vilâyet merkezi ile Birecik kaza merkezinde mümkün olduğunu tasavvur ediyorum.

Urfa ve Birecik'te Türk olan halkın hükûmetle münasebatı korkuya müstenit değil, bilerek, severek, anlayarak hükûmeti ve yurdu benimsemeğe matuftur... Milyonlarca dönümü geçen boş ve sahipsiz topraklar iyi bir iskân siyaseti takibi ile milyonları barındırmağa kâfi bir cennet olabilecek vaadli durumdadır. Halen Urfa'nın hububat ziraat sistemi beş yüz sene evvelki iptidailik halindedir. Ve bil fiil toprak ve ziraatla işigal eden yalnız ve yalnız Araplar ve Kürtlerdir. Urfa Ovası'nda sakın binlerce Arabın mülkiyetinde ne bir arazi parçası nede başlarını sokacak bir meskenleri bulunmamaktadır. Bununla beraber şeklen ve haricen yalın ayak ve çıplak görünen arap zengindir varlıklısıdır. Hem de varlığı Arabın para olarak inandığı yalnız altındır. Askere istersin gelmez kaçır, daha biraz sıkıştırırsın hududu geçer firar eder. Parası ile toprak ve mülk alıp yurda bağlanmaz, toprağı bedehava versen para sarf edip içine mesken kurmaz. Geniş Urfa ovalarındaki Araplığın vatandaşlıktan anlayışı işte budur. Her Arap köyü Urfa şehrinde oturan bir ağanın ve beyin mülküdür. Bu ağa ve beyler içerisinde sekiz on köylere malik olanları da vardır. Araplar bu geniş topraklarda beylerle ortakçılık yaparak geçinirler... Biri birinden ortakçı kandırıp aşırarak Urfa vilâyeti zenginlerinin yegâne kötü adetleridir.

Urfa'nın şehir merkezinde ve kazalarının ve köylerinin heyeti umûmîyesinde mevcut mekteplerin muallimlerini çok sıkı bir itina ile garp vilâyetlerimizden Türk çocuklarından seçmenin bir zaruret olduğuna sureti katiyede kanâat getirmiş haldeyim. Urfa'yı Cenup'tan çevrelemiş Arap ve Kürtle, Şimal'den çevrelemiş çeşitli unvanlarla köylere bölünmüş ve fakat tamamen Kürtçe konuşan yüzlerce köyü zabt edebilmek ve millî camiamızın içinde güvenilir bir kuvvet unsuru olarak tutabilmemiz için Urfa vilâyetinin ve diğer Müfettişliğime dâhil üç vilâyette yatılı, ilk mektep açmanın mutlak bir ihtiyaç olduğu benim anlayışında silinmez yer etmiştir. Bütün bu

vilâyetlerin memur ve asayiş subayları son derece dikkat ve itina ile seçilmedikçe halkın hükûmete; severek yakınlığını yaratabilmek hemen hemen muhal gibidir."⁵⁴⁵

Göksu'nun aynı tarihli Mardin raporundaki değerlendirmeleri ise şöyleydi:

"Şimdiye kadar epeyce uzun yıllardan beri bu vilâyetin merkez ve geniş mühitlerinde cereyan ettirilmekte bulunan nefi sürgün hapis ve tazyik gibi ağır baskı hareketleri şehir halkını son derece sindirmiş ve yıldırılmış bir haldedir... Nusaybin kazasında mütemadiyen artan bir viranelikle sıtmalı insanlar adedi günden güne çoğalmaktadır. Yedi sekiz sene evvel yirmi iki bin nüfusu bulunan Nüsaybin kazasının bugünkü mevcut nüfusu ancak beşbin arasındadır. Bizdeki eksilmeye karşı Suriye kısmında beliren Kamışlı kazasında otuz binden fazla nüfus biriktiğini ve bizden firar eden Arap, Kürt ve Ermeniler'in buralarda ve bütün hudutlarımızda kaçakçılık ve hırsızlık ve şekavet işleriyle iştigal ettiklerini esaslı tahkikatımla anladım. Suriye hududundaki Ermeniler tamamen denilecek derecede silâhlıdırlar. Türkiye'nin içinden firar eden Yezidi ve Nasturilerden zaman zaman eşkiyalar çıkıp Siirt vilâyeti içlerine kadar gelebilmektedirler.

Bu vilâyetlerde sürgünlere hapslere ve tazyiklere nihayet vererek normal idareyi kurmak sırası geldiğine ben şahsen kanaat getirmiş haldeyim. Mardin ve Urfa vilâyetleri için genç, dirayetli ahlak ve akidesi son derece sağlam kıymetli valiler bulup tayin etmek işlerimizin ön safhında tutulmak lazım gelen bir meselemizdir... Halkın ile münasebeti zahiren sakin ve itaatli görülüyorsa da bu keyfiyet sevgiden ziyade korkuya müstenit bir itaattir. Böyle bir Mardin'de, Partimiz her türlü siyasi ve içtimai teşkilât ve hareketlere girişebilmek için devlet memurlarımızdan da aynı anlayış ve samimi siyanet ediş ruhile bizimle mecvazi yürüyüş vaziyetinde olması işlerimize başlamamız için esaslı şartlardan birisidir."⁵⁴⁶

Göksu, halkın davranış biçimini "korkuya müstenit bir itaat" olarak tanımlarken, Silan ise Aralık 1943 tarihli Tunceli hakkındaki raporunda "saygı ile

⁵⁴⁵ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 1003.874..1.

⁵⁴⁶ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 1001.866..2.

karışık çekinme, korku ve endişe, sinsî çalışma ve öç alma” şeklinde değerlendiriyordu:

“Genel olarak görülen sükûnet ve teslimiyet, Hükûmete karşı güven ve itaat müsbet tesirlerdir. Fakat çoğunluk sezilen saygı ile karışık çekinme, korku ve endişe, sinsî çalışma ve öç alma duyguları menfi izlerdir. Özel kanunla temin edilen bu sükûnet ve teslimiyeti, Cumhuriyet eserleri ile Hükûmet’e karşı yaratılan bu güven ve itaati, içinde bulunduğumuz fevkalâde hallere rağmen, Tunçeli çevresinde gerçekten kökleştirmek ve yaymak, saygı ile karışık çekingenliği gidermek, korku ve endişeden uzaklaştırmak için tabîî idare usulümüze dönebilecek şekilde şimdiden hazırlıklara başlamak yerindedir.”⁵⁴⁷

Tunceli’den sürgün edilmiş bir kişinin Kasım 1940’da Genel Sekreterliğe gönderdiği dilekçe, ilgilenmeleri için Dâhiliye Vekâleti’ne gönderildi. Dilekçe şöyleydi:

“Ben, ne Dersim’in İksör Tepesi’nde doğmuş bir haydut ne Kızıldağ’da böyümüş bir şaki ve ne de Seyit Rıza’nın çubuğuna ateş koymuş ve o haydutların ekmeğine yağ sürmüş bir aşiret reisiyim. Yönsüz bir Türk ve masum bir vatandaş olan ben, iki defa Dersimlilerin şekavetine uğramış ve bu yüzden akrabalarım katil edilmiş, evim yağma edilmiş bu vatanın bir ferdi ve bu devrin bir mahsuluyim. Muhitimde yaradılışımdan başka suçum olmayup tebidi icap edecek bir aileye de mensup olmadığuma her vakit ve her an vatan uğruna ölmeği şeref bilirim. Ve Çanakkale’de kahramanca şehit olan ağabeylerimin çürümeyen kemikleri ile iftihar ederek o mukaddes akibete bir hevesle bakan ben, iki seneden beri haksız olarak süründüğümü ve niçin han köşelerinde tahta kehlesi bit ve pirelere esir edildiğime bir türlü akıl erdiremiyorum... Ankara’da Çanğırı Oteli’nde müsafireten mukim Tunçeli Mazkirt kazasının Canik köyünden Mehmet oğlu Hıdır Öztürk.”⁵⁴⁸

⁵⁴⁷ “Doğu Sorunu” Necmeddin Sahir Sılan Raporları (1939-1953), ss. 204, 211.

⁵⁴⁸ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 489.1974..1.

Temmuz 1941 tarihli Siirt raporunda bölgede, “yerli memur kullanılmamalıdır” diye tavsiyede bulunan Parti Müfettişi Hasip Ahmet Aytuna, yazısına şöyle devam ediyordu:

“Şark vilâyetlerinin iktisadi vaziyetlerini kurtarmak, buralarda mütenevvi ziraati, mahalli sanatları teşvik edebilmek için, bu vilâyetlerin şosalara ve demiryollarına bağlanmalarını beklemek icabettir... Yolsuzluk yüzünden vilâyetin hayat damarı felce uğramıştır...(şekavet olayı): Her an en tehlikeli olacak yaradılıştaki bulunan bu adamlar, reislerinin, ağalarının nüfuzlarının hakikaten kırıldığına inanamıyor; sürülenlerin tekrar geleceklerini, hattâ ölenlerin veya öldürülenlerin günün birinde dirileceklerini sanyordu. Seneler ve yapılan işler; hükûmetin ve hükûmet kudretinin şeyhlikleri, ağalıkları her an ezileceğini gösterince iş değişti. Halk kendisine köle muamelesi yapmakta olan ağalardan uzaklaştı.”⁵⁴⁹

Ağrı İl İdare Kurulu Başkanı İsmail Elçi Nisan 1950’de Genel Sekreterliğe gönderdiği yazıda, aşiret temelli sosyolojik yapının, siyasi kültürü de belirlediğini ifade ediyordu:

“Muhitimizin kültür seviyesi malumdur. Aşiret zihniyet ve telakkisinin hâkim olduğu bu muhitte halk, aşiret reisinin isminin bulunduğu listeden gayri diğer bir listeye rey vermek cesaretini gösteremeyeceği gibi bilhassa ‘Şeyh’ ismiyle anılan Kasım Küfrevi muhitimizde müritleri ve teşkilâtı bulunan bir tarikatın reisi ruhanisi olarak tanınmakta ve teşkilâtı da şimdiden onun lehinde dini nüfusundan istifade ederek propagandaya başlamıştır... Merkezin tayin edeceği aday muhitte tanınan ve intihap kabiliyeti olan bir şahıs olmadığı ve bilhassa DP listesinde bulunan bu Şeyh’in nüfuzuna muadil olmadığı takdirde Partimiz listesinin teşkilâtımızın kuvvetli ve diğer iki adayımızın halkça istenen şahıslar olmasına rağmen galip etmesi ihtimali vardır.”⁵⁵⁰

⁵⁴⁹ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 1002.871..2.

⁵⁵⁰ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 360.1509..1.

Nisan 1941'de Hakkâri Beytüşşebab'tan üç muhtarın Genel Sekreterliğe gönderdikleri yazıda bölgenin nasıl kısıtlı olanaklara sahip olduğundan bahsediliyordu:

“Kazamız dağlarla çevrilmiş küçük küçük tarlalarımız kayalıklarla kapalıdır yalnız bizler değil umum kazamız halkı ögle elim bir yoksulluk içinde yaşıyorlar ki bu yaşayış tarzı Türkiye'nin hiçbir tarafındaki geçinmeye benzemiyor, tarlalarımız kum darıdan başka hububat yetiştiremez bu mahsul ise ancak iki aylık idaremizin teminine kâfi gelmektedir... Köylerimize yakın olup asırlardan beri davarlarımıza mahsus meydanı kuli meydanı casus denilen yaylalarımız üç seneden beri maliyece satılmaktadır... Asırlardan beri tasarrufumuz altına bulunan bu yaylaklarımızın namımıza tefvizini ve ati mahden kurtarmaklığımıza delalet ve gayret buyurulmasını şefakatkâr hükümetimizden yalvarırız.”⁵⁵¹

Tunceli'nin Pülümür İlçesi İdare Kurulu Başkanı Hali Güven, Mart 1946'da Genel Sekreterliğe gönderdiği yazıda köylünün topraklanması konusunun bir an önce çözülmesini istiyordu:

“Garbe nakil edilen eşhastan metruk ve hükümeti mahalliyeye toprağa muhtaç yurttaşlara verilen toprakların Toprak Kanunu gereğince kendilerine verilmesi ve mal edilmesi beklenirken bu günlerde Bakanlık ve gerekse Tunceli vilâyetinden verilen bir emirde Kazamız maliyesince garbe nakil edilen eşhasın terk ettikleri bu toprakları açık arttırma suretile satılarak bedellerinin sahiplerine gönderilmesi emir olunmuş ve maliyece gereken tedbirler alınarak satışa başlanacaktır. Bu topraklar açık arttırma suretile satıldığı vakit muhtaç yurttaşların kısmi küllisi bir karış toprak alamayarak bir takım paralı şahıslar eline geçecek yine biçare yurttaşlarımızın ikinci bir boyunduruk altına girmekle beraber kazamızda yine ikinci bir derebeylik ve mütegalibelik devresi meydana getireceğine asla şüphe edilmemektedir.”⁵⁵²

⁵⁵¹ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 473.1933..1.

⁵⁵² BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 489.1974..1.

Parti Müfettişi Feyzi Kalfagil'in Aralık 1944-Şubat 1945 arasında teftiş ettiği Bitlis bölgesini şöyle betimliyordu: *"Bugün hicret dolayısıyla şehrin nüfusu, halkı Diyarbakır, Elazığ ve diğer yerlere dağılarak azalmış, eski ticari faaliyet de kalmamıştır."* Adilcevaz ilçesindeki durum daha vahimdi: *"Adilcevaz'ın en mühim derterinden biri merkezinde % 50 nispetinde sıtma bulunmasıdır. Sıtma bura halkını kasıp kavurmaktadır. İcap eden fedakârlığın yapılması elzemdir."*⁵⁵³

Sıtma, Muş'un Bulanık ilçesinde de yaygın bir hastalıktı. Hastalığının boyutunu belirten Parti Müfettişi Hasip Ahmet Aytuna'nın raporu, Genel Sekreterlik tarafından Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti gönderildi. Vekâlet, Genel Sekreterliğe Temmuz 1942'de şu yanıtı verdi:

*"Sıtma az çok yurdun her köşesinde mevcut olup bununla mücadele yapılabilmesi için bol tahsisata ihtiyaç vardır. Alınan sıtma tahsisatı mevcut teşkilâtın bir senelik sıtma ilaçları vesair masraflarını ancak karşılamaktadır. Bununla beraber birçok tabib ve sıhhat memurlarının askeri hizmete alınmaları dolayısıyla şu sırada tahsisat da olsa eleman bulmak imkânları yoktur. Kinin vaziyeti ise hariçten kinin de arik ve celbi mümkün bulunmadığından eldeki kininlerin çok idareli bir şekilde yurda tevziine zaruret vardır."*⁵⁵⁴

Raporda adı yer almayan bir Parti Müfettişi'nin Ekim 1941'de Muş'un Bulanık İlçesi hakkında gönderdiği yazı, dar bir bölgeyi kapsamasına rağmen, bölgeye yönelik sosyo-kültürel veriler barındırmasından dolayı önemlidir:

"Kaza dâhilinde asayişin mükemmel olduğu alakalılar tarafından söylenmişse de halkın topraksızlık ızdırabı içinde bulunduğu da itiraf edilmiştir. Buralara yerleştirilmiş olan muhacirlere verilen evler ve tarlalar, henüz tapulandırılmamıştır. Topraksız halka, metruk maliyeye ait araziden olan topraklar

⁵⁵³ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 1574.408..1.

1949'a gelinmesine rağmen salgın hastalıklar Doğu'da tüm dehşeti ile varlığını sürdürüyordu. Örneğin Ağrı'daki durum şöyleydi: *"İlin en kötü derdi cüzamdır. Bunların sayısı günbe gün artmaktadır. Geçen yılın tepitlerine göre sayıları bütün İl bölgesinde 125'tir. Resmi tespitlerin dışında kalanlar da olduğu muhakkaktır."*Bkz. "Ağrı İli Merkez İlçesi İdari Coğrafyası", *İdare Dergisi*, Yıl: 20, Sayı: 196, Ocak-Şubat 1949, İçişleri Bakanlığı, Ankara, s. 287.

⁵⁵⁴ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 1001.866..2.

tevzi edilmemiştir. Halk, iğreti gibi oturmakta ve işledikleri toprağa bağlanamamaktadır. Evi, baba ocağı ve kendi malı diye sarılıp işleyecek toprağı olmayan halkın; iyi vatandaş olacakları şüpheli görünmektedir. Ve belki bu sebepten; şeklen öldürülmüş olan ağalık ruhunun buralarda halen yaşadığı sanılmaktadır.

Bazı köylerde ve hattâ merkezde, halk dilinde ağa diye anılan bazı kimseler vardır. Bunların okuryazar olanlarından bir kaçı, arzuhalcilik ve iş takipçiliği yapmakta ve böylece halkla daima temas halinde bulunmaktadır. Bunların halk üzerinde bilek kuvveti ile maddi bir tahakküm tesis ettikleri iddia olunamaz. Fakat zekalarile ve kısmen de iktisadi vaziyetlerile, sezilir bir nüfuz tesis ettikleri aşikârdır. Bu ağalar; kasabalarda belediye reislerinin veyahut her hangi bir idare amirinin işgal ettiği mevki icabı, halk nazarında tesis ettikleri saygıya benzer saygı ve sevgi nüfuzları vardır. Hattâ fiilen ağanın etrafında şu kadar insan vardır tarzında sözlerin halk ağzında dolaştığı da işitilmiştir. Fakat her hangi bir muhalefet hareketine veyahut hükûmet otoriyesine aykırı bir teşebbüse rastlanmamıştır. Büyük-küçük, bütün hükûmet memurlarına karşı, büyük bir saygı ve itaat vardır.”⁵⁵⁵

Tunceli genelinde asayişin temini sağlansa da 1943’de bazı tortular halen daha varlığını sürdürüyordu. Riçik Köy Muhtarı Genel Sekreterliğe yazdığı dilekçede, “Nezaketi malum olan Tunceli’deki cahil halkı soymak için kitle halinde bir birile uğraşmakla sukuni ihlal etmeği kadimen sanat edinmiş İzoli Aşiret Reisi” nin “dağlı haydutlara rahmet okutacak”⁵⁵⁶ derecede eşkiyalık yaptıklarını yazıyordu.

Ocak 1946’da Van İl İdare Kurulu Başkanlığı’ndan Genel Sekreterliğe gönderilen yazıda, dış mihraklı bir isyan hareketinin olasılığına dikkat çekiliyordu. Yazı derhal İçişleri Bakanlığı’na gönderildi:

“Rusların İran’da Kürt Kömele adında bir parti kurdukları, bu partiyi genişletmek ve Türkiye’imizde de teşkil etmek üzere büyük çapta gayret sarfettikleri... Sözde Kürtleri zulüm ve esaretten kurtarmak gayesi ile meydana getirdiklerini

⁵⁵⁵ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 1001.866..2.

⁵⁵⁶ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 489.1974..1.

söyledikleri bu teşkilâtın, asıl gayesinin şimdilik içimizde karışıklıklar çıkarmak ve ilkbaharda yollar açılır açılmaz geniş mikyasa talancılık ve şekavet yapmak için şimdiden hazırlıkta bulunmak olduğunu inanılır kaynaklardan duymaktayız. Asker ve Jandarma ile bazı küçük idarecilerimizin şiddetli tazyik ve zulümler ile hali işbaa gelmiş olan Kürt köylülerine karşı yöneltilen bu propagandalar ufak bir zuhurunda bunları taşırmaya kâfi gelecektir. Nasıl ki temas ettiğimiz birçokları bunu açıkça itiraf etmektedirler.”⁵⁵⁷

CHP'nin Doğu örgütlenmesinde dayandığı temel toplumsal tabaka olan seçkinler katmanının önemi, Müfettişlerin raporlarında da sık sık dile getirildi. Parti Müfettişi İhsan Olgun, Temmuz 1949'da Genel Sekreterliğe gönderdiği raporda Van'ın seçkinlerinin örgüte dâhil edildiğini bildiriyordu:

“Van'ın kalburüstü gelen ve hatırı sayılan evladı, Partimizin sinesinde toplanmıştır. İl İdare Kurulumuz arasında ufak tefek anlaşmazlıklar varsa da ehemmiyeti haiz ve hizmeti durduracak ve aksatacak mahiyette değildir. Teşkilât vazifesini bu muhitin imkânları ile mukayyet olarak yapmaya çalışmaktadırlar.”⁵⁵⁸

Seçkinlerin, teşkilât içerisinde yer alması gerektiği, Sılan'ın Tunceli hakkındaki Kasım 1949 tarihli raporunda da yer buldu:

“...Vatandaşlar üzerinde itibar ve nüfuzu olmayanların Parti teşkilatımızda iş başına gelmemesi, getirilmemesi için çok dikkatli ve çok uyanık bulunmak, Parti prestijimiz bakımından, zaruri görülmüştür.”⁵⁵⁹

Ağrı İdare Kurulu Başkanlığı'ndan Ağustos 1949'da gönderilen yazıda seçkinlerin örgüte dâhil edilmesi gerektiği Genel Sekreterliğe tavsiye ediliyordu: *“Partili arkadaşlar içinde sevgi ve her bakımdan verimli çalışmaya*

⁵⁵⁷ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 1976.

⁵⁵⁸ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 193.766..

⁵⁵⁹ “Doğu Sorunu” Necmeddin Sahir Sılan Raporları (1939-1953), s. 376.

kudretli kalburüstü şahısların idare kurullarına seçilmesinin sağlanması, birinci derecede ehemmiyeti haizdir.”⁵⁶⁰

Parti Müfettişi Hasib Ahmet Aytuna'nın Kasım 1941 tarihli raporunda, hem bölgenin yerlilerinin hem de dışarıdan gelen memurların, Parti'nin çizgisine uygun çaba göstermemelerinden yakınılıyordu:

“Van, kültür itibarile oldukça geri bir muhittir. Van'nun göl vasıtası ile ve karayolları itibari ile daha ileri, işlek ve nispeten uyanık merkezlerle irtibatı olmasına rağmen, kültür durumu geridir. Bunda, Van'ın bir lisesi veyahut sanat ve meslek mektepleri olmayışının tersiri görüldüğü gibi, yerli gençlerden yüksek tahsil yapanların memleketlerine dönmemeleri, İstanbul, Ankara gibi büyük merkezlerde vazife alarak kalmaları da rol oynamıştır. Van, muhtelif mesleklere hazırlanmış ve yetişmiş adamlarını kaybettiği için ızdırap duymaktadır. Dışarıdan gelen memurlar da Van'ı benimsediklerinden bunlar Van'ın ileri bir içtimai muhit haline gelmesi için çalışmağa lüzum görmemektedir. Bunların bir kısmı, hizmet senelerinin dolmasını beklemekte ve yalnız dairelerinin işlerini ancak ifa eylemeğe çalışmakta, bir kısmı da Van'a ayak bastığı günden itibaren, buradan ayrılmak için çeşit vasıtalarla başvurmakta, kendi enerjisinden ve bilgisinden kasabaya ve halka mümkün olanları vermek arzusu ile çalışmamaktadır.

Van Halkevi de 1932 senesinden beri açık bulunduğu halde kasabanın içtimai hayatını ve halkın kültür seviyesini ilerletecek verimli işler görememiş, Halkevi etrafında değil halkı, münevver zümreyi dahi toplayarak ahenkli ve samimi çalışmaya sevk edememiştir... Halkın maişet derdine düşmesi, hayat pahalılığı karşısında zaruri ihtiyaçları karşılamak endişesinin kat kat artmış bulunması da muhitde, içtimai hayat uyandırmak için yapılan teşebbüslerin ilerlemesinde, netice vermemesinde âmil olmaktadır. Bu hal, Halkevi çalışmaları üzerinde de tesirini göstermekten halî kalmamaktadır. Bütün bu sebepler bertaraf edilmedikçe Van,

⁵⁶⁰ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 360.1509..1.

uyanık ve ileri bir içtimâî muhit olamayacak ve bu hususta çalışan fertlerin veya müesseselerin daha ciddi ve hususi gayretler sarfetmeleri lazım gelecektir.”⁵⁶¹

Aytuna, Van ve çevresinde çalışan memurların yozlaşmalarını hayat pahalılığına bağlıyordu:

“Bu hayat gâilesi, memurların günlük işleri başındaki çalışmalarına tesir ettiği gibi onların karakterleri ve dürüst çalışmaları üzerinde de müesir olmakda, ahlak zayıflıklarına sebebiyet vermektedir. Yine bu yüzden, Halkevi'nin muhtelif şubelerinde muvaffakiyetle çalışabilecek durumda olan memurların büyük bir kısmı kendilerini Halkevi'ne verememekte cemiyet işleri içinde çalışmaya yanaşmamaktadırlar.”⁵⁶²

Doğu örgütüne ait yazışmalarda göze çarpan diğer bir konu ise bölgede bulunan devlet görevlilerinin halka hitap etme şekliyle ilgiliydi. Örneğin Genel Sekreterliğe Nisan 1949'da Tunceli'den dokuz kişinin imzasını taşıyan bir şikâyet dilekçesi gönderildi. Dilekçede çok sert bir şekilde konuya girildi: *“Tunceli İli'nin Ovacık İlçesi'ne bağlı Havaçor Bucağı, Cumhuriyet kanunlarına bağlı bir nahiye midir? Yoksa bir devlet midir? Bu cihetler katiyen anlaşılammaktadır.*” Bazı devlet görevlilerinin kendilerini şu şekilde tehdit ettiklerinden yakınıyorlardı: *“Her sözüüm bir emirdir. Hilafında hareket sürgünlüğünüze sebep olur. Tunceli Kanunu'nu temdit ettiririm.*”⁵⁶³ Aynı tarihte, Tunceli İl İdare Kurulu Başkanı Ali Aras ise şu değerlendirmeyi yapıyordu: *“Zavallı ve fakir Tunceli halkı halen birçok yerlerde memurun tesirinden kurtulmamıştır.*”⁵⁶⁴

⁵⁶¹ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 1004.876..2

⁵⁶² BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 1004.876..2.

⁵⁶³ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 489.1974..1.

Bazı memurların katı tavırla hareket etmesi daha erken tarihte 1936'da Üçüncü Umûmî Müfettiş Tahsin Uzer'in de tepkisini çekti. Uzer, Erzurum'da verdiği konferansın metnini tüm vilâyetlere tamim ettirdi: *“Küçük memurların, maalesef bu küçük memurlar içinde yerli olanlardan bir takımlarının her sınıf halka ve bu arada köylüye, çiftçiye hattâ insan muamelesinden uzak ve ruhu rencide edecek hareketlerde bulduklarını da ızdırapla karşıladım... Bu duyuguyu taşıyan memur, Cumhuriyet prensipleri bakışına göre mürteciden başka bir şey değildir.*”Bkz. “Üçüncü Umûmî Müfettişin Vilâyetlere Tamimi”, *Varlık Birlikle Yaşar*, 11 Haziran 1936.

⁵⁶⁴ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 489.1974..1.

Parti Müfettişi Münir Soykam, Tunceli'nin Ovacık İlçesi hakkındaki Temmuz 1942 tarihli raporunda, "geçmişin izlerini silmek" için memurların daha dikkatli davranması gerektiğini vurguluyordu:

*"Halk, merkezde ve Zeranik nahiyeye merkezinde güzel Türkçe konuşuyor. Cumhuriyet'e ve büyüklere içten itaât ediyor. Nahiyeye merkezindeki öğretmen öğrencilerinden erkek ve kızlardan bir kaçını imtihan ettim çok memnun kaldım. Bu halkın ülkümüze kolayca bağlanacağı muhakkaktır fakat memurlarımızın bunlara eyi muâmele etmesi, geçmişleri unutturması şartıdır. Bu önemli noktaya bu kadar riayet etmiyorlar, tavsiyeleri de tam yapmıyorlar kanâtindeyim."*⁵⁶⁵

Parti Müfettişi Muhtar Ertan'ın Tunceli bölgesine ait Ekim 1943'teki raporunda devlet görevlilerinden yetkilerini aşip halka şiddet uygulayanların tezelden uzaklaştırılması gerektiğini belirtiliyordu:

*"Memurlar arasında ahenk mevcut değildir, bilakis anlaşmazlık vardır. Bu hal, halkın üzerinde çok fena tesir uyandırmaktadır. Bilhassa kazalarda, adliye, jandarma, kaymakam geçimsizliği had bir duruma varmıştır. Jandarmanın halka muamelesi çok ağırdır. Dayak vakaları sık sık işitiliyor. Tunceli Kanunu'nun verdiği geniş yetkilerle halkı tehdit ederek bazı memurlar menfaatler temin etmektedir. Memur ve jandarmada bir ayıklama yapılmasına lüzum vardır... Halkı yaklaştırmak ve geçmişin acı hatıralarını unutturmak için idarecilerin şefik davranmalarına ihtiyaç vardır. Fazla tazyik ve kanunsuz muamelenin, esasen aksulamel uyandıracağını idareci arkadaşlarımızın hiçbir zaman unutmaması lazımdır."*⁵⁶⁶

1944'ün Eylül'ünden itibaren CHP, Doğu'da örgütü bulunmayan bölgelerde şubelerini kurmaya başladı. Bu tarihten sonra, Doğu örgütlerinden gelen raporlarda ve yazışmalarda hem CHP'nin örgütsel yeni girişimleri, hem de "CHP'nden başka siyasi bir unsurun"⁵⁶⁷ faaliyetleri hakkında bilgiler yer almaya başladı. Parti

⁵⁶⁵ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 1003.874..1.

'Elâziz' ismi 1937'de 'Elazığ' olarak değiştirildi. Bkz. Düstur, Üçüncü Tertip, Cilt: 19, No: 24, Kararname No: 2/7806.

⁵⁶⁶ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 1576.418..1.

⁵⁶⁷ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 191.758..1.

Müfettişi Feyzi Halfegil, Eylül 1945 tarihli raporunda, Muş'un Malazgirt İlçesi örgütüne aday olanların 'hal tercümeleri' ni şöyle tanımlıyordu:

"Parti İdare Kurulu'na seçtiklerimle bir misli yedeklerin hal tercümelerini asıl yerliler, Bitlis, Siirt vesair yerlerden gelip yerleşmiş ve yerli hükmünde bulunmuş kimselerce müştereken sevilip sayılma kendilerine her bakımdan güvenilme, fedakârlık ve işe yarayıp görebilme kabiliyet ve vasıfları bakımından ele alarak sıralarken hususiyet arz eden hallerinin ayrıca hanelerinde katıt edileceğini sunar, görevlerinin onanmasını üstün saygılarımla rica ederim." ⁵⁶⁸

Yukarıdaki örnekte görüldüğü gibi Parti örgütü olmayan yerlerde Parti Müfettişleri'nin yönlendirmeleri ve çalışmaları sonucunda tabi ki merkezin onayıyla örgütlenme gerçekleşiyordu. Halfegil, Kasım 1945'deki yazısında da Malazgirt Parti Başkanlığı adaylığı hakkında şu örnek üzerinde durdu: *"Belediye Reisi yerlilerden, ilkokul mezunu 318 doğumlu tüccar ve çiftçi Şemsettin Erden'dir. Namuslu, temiz, güvenilir, mevcuda göre en çok işten anlar bir şahıstır. Kurulacak Parti teşkilâtı için de en önde gelen olarak gösterilebilir."* ⁵⁶⁹

Bölgede, *"Parti işlerinde çalışacak unsurları bulmak hususunda zorluklarla karşılaşıldığını"* ⁵⁷⁰ belirten Silan, Kasım 1949 tarihli Tunceli raporunda teşkilât kurmanın yöntemini şu şekilde açıkladı:

"...Resmî ve mahallî teşekküllerle vukubulan temaslardan sonra, vasıflı olduğu söylenen vatandaşlar arasından ve kendileri tarafından seçilmek suretile, faaliyete başlaması, o zaman o çevrede bulunan Parti Bölge Müfettişlerimizin delâletiyle sağlanmıştır." ⁵⁷¹

⁵⁶⁸ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 179.714..1.

⁵⁶⁹ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 1001.866..2.

⁵⁷⁰ "Doğu Sorunu" Necmeddin Sahir Silan Raporları (1939-1953), s. 362.

⁵⁷¹ "Doğu Sorunu" Necmeddin Sahir Silan Raporları (1939-1953), s. 359.

Sılan, Bingöl hakkındaki Kasım 1942 tarihli raporunda, Bingöl'de Parti teşkilâtının genişletilmesi fikrine idari yetkililerin (Umumi Müfettişler) karşı çıktıklarını belirtiyordu:

*“Bingöl vilâyeti bölgesinde yalnız Kiğı kaza merkezinde Parti teşkilâtı bulunmaktadır. İdare Âmirleri, üç yıl önce de arzedildiği veçhile, teşkilâtın yayılmasına taraftar bulunmamakla beraber aziz vatanımızın büyük bir sahasını kucaklıyan Parti teşkilâtımızın Bingöl gibi Doğu illerimizde kurulmaması bazı yanlış düşüncelere yol açmakta, hattâ Bingöl vilâyetinin bir kazasında Parti teşkilâtı olduğu halde diğer kazalarında bulunmaması türlü türlü tefsirlere vesile olmaktadır.”*⁵⁷²

Sılan, Tunceli'nin Pülümür kazası hakkındaki Aralık 1943 tarihli raporunda teşkilatlanmada temkinli olunması gerektiğini vurguluyordu:

*“Kaza merkezindeki görüşmelerde, Garp'a nakledilmiş olanların bazı yakınlarına ve bu arada dayı, yeğen, teyzeoğlu, damat gibi çok yakından münasebette olanlara İdare Hey'etinde yer verilmiş olmasından şikâyet edilmiş ve nahiyelerdeki Parti teşekküllerinde dahi bu tarzda hareketlere teşebbüs edilmesinin uyandırdığı menfi tesirlere işaret olunmuştur... Parti teşkilâtımızın, bu çevrede, herhangi bir sebeple, tedrici şekilde bile tatbikine iştirak edilmediği takdirde, Çemişgezek, Pertek ve Mazgirt gibi önemli kazalarda şimdilik birer muhabir âza bulundurulması suretiyle, Parti hareket ve faaliyetlerine başlanması temenniye şayan bulunmuştur.”*⁵⁷³

Sılan, Bingöl hakkındaki Kasım 1949 tarihli raporunda bölge insanının partcilik bakımından deneyimsiz olmasının bir takım sorunlara yol açtığını yazıyordu:

“...Ancak, muhiti hazırlamadan, yoklamadan ve Parti camiasında yer almak isteyen vatandaşları iyice tanımadan, teşkilata geçilmesi hasebile, Parti saflarımızda

⁵⁷² “Doğu Sorunu” Necmeddin Sahir Silan Raporları (1939-1953), ss. 181-182.

⁵⁷³ “Doğu Sorunu” Necmeddin Sahir Silan Raporları (1939-1953), ss. 339-340.

vazife alanlardan bazılarının mevzuubahs kurullara gelişlerinde bazı isabetsizlikler olduğu anlaşılmış ve bu, sonradan bu çevreye memur edilmiş olan Parti Bölge Müfettişimiz tarafından da tesbit ve teyid olunmuştur.”⁵⁷⁴

Muş İl İdare Kurulu Başkanı Hamdi Dayı, Eylül 1946 tarihli yazısında DP destekli büyük bir isyan ihtimalinden bahsediyordu:

“DPartisinin yaptığı propaganda yalnız cahil halkımıza değil, birçok memur ve jandarmalara kadar tesir yapmıştır... Hal böyle devam ederse iş anarşiye döner. 1925 yılı isyanını andıran bir halin zuhuru muhtemeldir. Buna şimdiden tesirli bir çare düşünmek lazımdır.”⁵⁷⁵

Dayı, Ekim 1946’da “Toplu olarak Partimizden ayrılmış bir kimse olmadığı gibi ufak bir ahenksizlik bile mevcut değildir” derken, Parti Müfettişi İhsan Olgun aynı tarihli raporunda, Muş örgütünün yeterince çalışmamasından yakınıyordu:

“Geçirmiş olduğumuz üç seçimde de Partimiz mütesanit olarak çalışmamıştır. Bunu bir fırsat bilen DP mensupları alabildiğine ağız dolusu kötü propaganda yaparak sakin olan Muş havasını bulandırmışlardır. Her üç seçimde de Muş’taki idari mekanizma kendisine düşen vazifeyi şerefle ifa etmiş, Partimizin seçimlerde başarı kazanmasını sağlamışlardır. Muş’taki Parti teşkilâtımız iyi çalışmamıştır.”⁵⁷⁶

Dayı’nın, “İnkılâp Partisi’ne olan manevi bağımla ilgili değildir” diye not düştüğü istifa yazısında DP’yi küçümsemekle ne kadar hata ettiklerini şöyle ifade etti:

“DP’nin Muş’ta teşekkülü: Milletvekili seçiminden az evvel idi ki memleketimizde bir DP kurmak için üç dört kişiden mürekkep bir hey’eti müteşebbise işe başlamıştı. Bunlar da Partimize kayıtlı üyelerden idiler. Partiden istifaya

⁵⁷⁴ “Doğu Sorunu” Necmeddin Sahir Silan Raporları (1939-1953), s. 359.

⁵⁷⁵ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 179.714..1.

⁵⁷⁶ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 179.714..1.

kalkıştıkları zaman kendilerini (baldırıçıplaklar) diye vasıflandırmış ve bu hareketlerinin mizah ve karikatör olmaktan ileri geçmiyeceğine hükmederek aşkın bir çehre ve hudbin bir hareketle gaflete dalmıştı. Memleketin kalkınmasına ve halkın huzur ve refahına ait yeni hüûmet programı yayılınca baldırıçıplak diye vasıflandırdığımız Demokrat müteşebbisleri bu yayımı kendi teşkilâtlarının kuruluşuna mal ederek kuvvetli propagandalara girişmiş ve bu sayede hem kütle halinde Partimizden istifaların vuku bulmasını hem de Genel Meclis Seçimi'nde iki üyenin kazanmasını sağlamışlardı. Onlar böyle çalışırken biz onlara baldırıçıplaklar demekte devam edip durmuştuk...

Derhal ilave edeyim ki Valimiz Hamit Onat'ın nafiz bakış ve sezişi ve kuvvetli görüşü olmasaydı Partimiz Millet ve Genel Meclis Seçimleri'nde hiçte muvaffak olamayacak ve memleketi kurtaran İnkılâp Partisi de Muş'ta çökecekti. Bu öyle bir hakikattir ki üzeri ne taşla ne toprakla ve ne de her hangi bir silindirle kapatılamayacaktır... İki senede 200 üye Parti'ye temin edemeyen bizlerin gözü önünde baldırıçıplaklar dediğimiz bu adamlar 500'e yakın üye kaydına muvaffak olmakla kalmadılar, İl'e bağlı ilçelerde bucaklarda ve köylerde bile teşkilâta koyuldular."⁵⁷⁷

Genel Sekreterliğe sadece Parti örgütünden değil, diğer kurumlar aracılığı ile de ulaşan raporlar vardı. Örneğin Van Valisi Nurettin Aynuksa, Aralık 1947'de Dahiliye Vekâleti'ne gönderdiği yazıda " *Hiçte iyi olmayan 'biz!, siz!'* diye ikiliklerin de belirmeye başlaması CHP İl Teşkilâtı'nı iyi elemanlardan tertip etme zaruretini süratle mecburi kalmıştır." demektedir. DP Van İl Teşkilâtı'nın Temmuz 1946'da kurulduğunu ifade eden Aynuksa, milliyeti şüpheli tehlikeye dikkat çekiyordu:

"Hakiki şahsiyetlerini çizdiğim bu şahıslar, demokrat ruhu ile memleket menfaati, bu sınır ilinin mukadderatı, hükûmet ve halk irtibatının hakiki bir Partici olarak manasını anlamaktan uzak cahillerdir. Aralarında milliyetlerinden şüphe edilenler bulunduğu için yurt bütünlüğü bakımından demokrat maskesi ile fena rol

⁵⁷⁷ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 179.714..1.

oynayabilirler. Kasdi veya gayri kasdi devlet memurunun mazide veya halen yaptığı hataları dillerine dolayan bu şahısların yaratacakları tenkit havasının tesiri, manası ve yapacağı aksülameller çok tehlikeli olabilir.”⁵⁷⁸

Aynuksan, CHP örgütü hakkındaki eleştirilerini Ocak 1949’da Genel Sekreterliğe gönderdiği yazıda da sürdürdü. “Partili arkadaşlar” için “Partimizin prensiplerini öğrenip kavramamışlardır. Bu baktaki imanları da sağlam da değildir.” değerlendirmesinde bulunuyordu. Parti Müfettişi İhsan Olgun için de “Bu arkadaş da Parti çalışma usullerinde yetişmeye muhtaçtır.” deyip eleştirisine ağır şekilde devam ediyordu: “Burada Parti ile benim aramda hiçbir ihtilaf yoktur. Kendileri ile daima temas ederim. Kendilerinden çok daha iman etmiş bir Partici oluşum işlerine gelmiyor ve bir Vali olarak adaletten ayrılmamak da menfaatlerine uygun düşmüyor.”⁵⁷⁹

Parti örgütü dışında Genel Sekreterliğe ulaşan diğer bir rapor da 24 Ekim 1949’da Ağrı İl Jandarma Komutanı Albay Galip Yüksel’in gönderdiği rapordu:

“Sayın büyüğüm... Van’dan Ağrı’ya geldim Van’ın son durumu hakkındaki bilgim şöyledir: Van’ı çerçevileyen merkez ilçesi diğer ilçe, bucak ve köy halkı ekseriyetle CHP’ni sevmektedirler. Halkın bu sevgileri iktidar Partimizin bol lütuflarına mazhar oluşlarından ileri gelmektedir. Yoksa İl ve İlçe Parti Başkanlarınızın şahsi nüfuzlarından ve planlı ve azimli çalışmalarından değildir. Ele alınacak kıymetli bir baş yoktur... DP Başkanı piyade subaylığından emekli Vanlı Şükrü’dür. Halk üzerinde şahsi bir nüfuzu yoktur. Askerliğin verdiği gurur neticesi olarak halkın içine giremediği için kendisine muhit yapamamaktadır... Millet Partisi Başkanı Malatyalı Kör Ahmet nam ile mağruf tezvirafile iştihar etmiş, bilhassa memurlarca sevilmeyen ve halkça da saygı gösterilmeyen bir ahlak düşkünüdür. Dolayısı ile varlığı yokluğu müsavidir.”⁵⁸⁰

⁵⁷⁸ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 193.766..

⁵⁷⁹ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 193.766..

⁵⁸⁰ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 1976.

Ağrı İdare Kurulu Başkanlığı'ndan Ağustos 1949'da Genel Sekreterliğe gönderilen yazıda, seçim propagandası için hangi temaların kullanılması gerektiği merkeze tavsiye ediliyordu:

“Broşürde ilimizin kalkınma ihtiyaçlarından olan elektrik, yol ve su işleri üzerindeki hükümet hamlelerinden, başarılarından ve istikbale matuf kati prensiplerden bu işleri tamamlamaya matuf azimden ve kuraklık dolayısıyla tohumluk, insan ve hayvan yiyecek ihtiyaçları hakkında hükümetin aldığı ciddi tedbir ve başarılarından da bahsedilmesi yerinde olur.”⁵⁸¹

Parti Müfettiş Salim Altuğ, genel seçimden önce Nisan 1950'deki raporunda, Ağrı'daki CHP örgütünün zaafı sebebiyle DP'nin yükseliş geçtiğini ifade ediyordu:

“Milletvekili arkadaşlarıma öteden beri ifa edegelmekte oldukları değerli hizmetleri izah, meclis ve Parti için çok kıymetli birer uzuv oldukları yolunda devamlı ve ısrarlı olarak yaptığım telkin ve tavsiyeler maalesef boşa gitmiş tesirsiz kalmıştır. Parti teşkilâtındaki bu temayülâtin yoklamadan önce tezahür etmesi teşkilât ve eleman bakımından zayıf olan Demokratlar'ı harekete getirmiş ve karşımıza kuvvetli rakipler aramaya sevk etmiştir ...

Partimiz listesinin bu bakımdan kuvvetli bir adayla takviyesine lüzum olduğu hakkında iki günden beri Partili arkadaşlarım ve delegelerin noktai nazarını dinliyorum. Kanuni takibata imkân vermeyecek şekilde yapılan dini propagandaya bir de Şark'da ün salmış bir Şeyh adamın alet edilmesi mücadelemizi güçleştirecektir... Bundan başka seçim, kabile ve aşiret fikrini de canlandırmaktadır. Nitekim Alpaslan'ın mebusluğu bir istihkak sayılmış, yoklama neticesi gayri memnunluğu artırmıştır. Zilan Aşireti'nden Mamikli Mustafa da müstakil adaylığını koymuştur. Ağrı'da particilik hayatı henüz yeni olup ideâl ve prensipten ziyade şahsiyet hâkimdir.”⁵⁸²

⁵⁸¹ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 360.1509..1.

⁵⁸² BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 360.1509..1.

Parti Müfettişi Hüsamettin Tugaç, genel seçimlerden biraz önce 12 Mayıs 1950'de hazırladığı raporunda, dönemin siyasi bir söylemi haline gelen irtica ile siyaset arasındaki bağa dikkat çekiyordu:

*“Ağrı'nın merkezinde ve ilçelerinde ve bazı nahiye ve köylerinde irticai propagandalara karşı şiddetli mukabele yapmaktayız. Yarın Doğu Bayazıt'ta konuşacağım. Cüretli sözlerimiz halk üzerinde hayret ve takdir uyandırmış müsbet tesir yapmıştır. Fakat köylerde pek çok olan müfrevi mürit ve mütesifleri şeyhe oy vermeye bir iman mahiyetinde telâkki ettiklerinden dar zamanda mücadele imkânsızdır. İdare ve adliyenin de bu irticai zihniyet salgının bertaraf etmesi şimdilik mümkün değildir. Biz bütün kuvvetimizle seçimi biraz üçte iki nispetinde kazanmaya çalışıyoruz. İrtica faaliyetine savcılığın dikkatini çektim.”*⁵⁸³

⁵⁸³ **BCA, CHP Kataloğu**, Fon: 490..1.0.0 Yer: 360.1509..1.

Siyasetin ötesindeki Ağrı'da, coğrafyanın yaratmış olduğu çetin zorluklar hüküm sürmekteydi: *“Halk hayvancılık ve ziraatle iştigal eder. Kış geç gidip erken geldiği için ziraatçilik verimli değildir. Bir tek geçim vasıtası olan hayvancılık da iptidaî şekilde yapıldığı ve otlakilerle meralarda mütemadiyen tahrip edildiği için açlık ve yiyecek sıkıntısının halkı tehdit etmediği yıl az bulunmaktadır. Halk, sekiz ay süren kış dolayısı ile işsizliğin getirdiği her türlü fenalıkla baş başadır.”* Bkz. H.Ragıp Uğural, “Ardahan İlçesi”, **İdare Dergisi**, Yıl: 20, Sayı: 200, Eylül-Ekim, 1949, İçişleri Bakanlığı, Ankara, s. 254.

5.3. Kapatılan Parti Örgütlerinin Yeniden Açılışı ve Seçimler

“Parti teşkilâtı olmayan yerlerde Parti tüzüğüünün 18. maddesinin ‘c’ fıkrası gereğince yapılacak Parti teşkilâtına ait iki numaralı talimat” doğrultusunda Doğu illerinde örgütlenme çalışması yürütülecekti. Talimatta il örgütlerinin hangi yöntemlerle oluşturulacağı şöyle açıklanıyordu:

“Doğu illerimizden, 1 numaralı ve 4 Ağustos 1943 tarihli talimat hükümleri gereğince Parti teşkilâtı yeni kurulmuş olan il ve ilçe merkezlerinde Parti il ve ilçe idare kurullarınca şimdiye kadar kaydedilenlerden il veya merkezinin her mahallesinde oturanları ihtiva etmek üzere, Parti tüzüğüünün 18 ve 21. maddeleri hükümlerine uygun olarak, mahalle ocakları veya tercihan semt ocakları kurulur.

Henüz Parti teşkilâtı yapılmamış ve tamamlanmamış olan ilçe ve bucak merkezlerinde, ilgili il idare kurullarınca (müteşebbis bir zat veya heyet) yollanarak, tüzüğüümüzün 8. inci maddesinin saydığı şartları haiz yeter sayıda Parti üyesini Parti’ye yazabildikçe, oralar da da, ilk kongreye kadar devam etmek üzere birer (geçici idare kurulu) teşkil ederler.

Her ilgili Parti il idare kurulu, yukarıda söylenen esaslar dairesinde, yapmak isteyeceği yeni Parti kademe teşkilâtı için, ilk önce Parti Bölge Müfettişi’ne danışarak uyuştuktan sonra, teşkil etmek istediği Parti kademe teşkillerini tesbit ederek Genel Sekreterliğe bildirir ve Genel Sekreterlik’ten alacakları cevaba göre harekete geçer.

Parti teşkilâtı kurulmuş illerdeki Halkevleri başkanlarını oradaki Parti il idare kurulları ya kendi aralarından veya dışarıdan seçerler ve bu Halkevleri başkanları Halkevleri işleri için kendi Parti il idare kurulları başkanlarıyla yazışırlar.”⁵⁸⁴

⁵⁸⁴ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 6.29..4.

Doğu'da yeniden Parti örgütlenmesine girişilmesi konusunda ilk resmi açıklamalar, VI. Kurultay'da yapıldı.

“12 Haziran 1943 bu tarihte nizamname projesi üzerinde görüşmeler esnasında General Kazım Sevüktekin, “Diyarbakır”, Parti teşkilâtı olmayan vilâyetlerde yapılacak teşkilâtın zamanla mukayyed bulunması dolayısıyla bu teşkilâtın kurulmasında gözetilecek sıranın ne suretle tayin edileceğini sormuştur. Program ve Nizamname Encümeni Reisi Mümtaz Ökmen verdiği cevapta vaktiyle bazı yerlerde Parti teşkilâtı yapılmamış olduğu ve buralardaki yurttaşların bundan hakikaten müteessir bulduklarını ve yeni nizamname ile bu hususta ileri bir adım atıldığını işaret ederek bu teşkilâtın mümkün olduğu kadar süratle bu yerlerde de kurulmasının başlıca bir hedef olduğunu bildirmiştir.”⁵⁸⁵

Bitlis CHP İl Başkanlığı, Ocak 1945'te Genel Sekreterliğe şu suali yöneltti:

“Vilâyet CHP, 20 Ekim 1944 de kurulmuştur. Kaza itibariyle Partimize bağlı bulunan, Halkevi ve Halk odalarının Talimatnamesi'ne tevfikan bütçe ve hesap işlerine Partimize bakılmakta ise de kazalarda Parti teşkilâtı henüz yapılamamış olduğundan yapılıncaya kadar bu kaza ve nahiyelerdeki Halkevi ve Halkodaları'nın bütçeleri Vilâyet İdare Heyetince mi yoksa eskisi gibi Umûmî Müfettişlik makamınca tatbik ve tasdik edileceği kesdirilememiştir. Ne suretle muamele yapılacağına emir buyurulmasını rica eder sonsuz tazımlarımı sunarım”⁵⁸⁶

Merkezin verdiği cevapta da görüleceği gibi Umûmî Müfettişlikler bölgede Parti teşkilâtı açısından önemli mekanizmaydı: *“Parti teşkilâtı bulunmayan yerlerdeki Halkevi ve Odaları yine eskisi gibi Umûmî Müfettişliklere bağlı kalmaları Genel Başkanlık kararından olduğunu arz eder saygılarımı sunarım.”⁵⁸⁷*

Doğu'da yeniden örgütlenme çalışmaları merkezlerde 1944'ün sonbaharından itibaren başladı fakat daha ufak birimleri de içine alan genel bir teşkilât yapısına

⁵⁸⁵ **Ayın Tarihi**, Sayı: 115, 1-30 Haziran 1943. s. 12.

⁵⁸⁶ **BCA, CHP Kataloğu**, Fon: 490..1.0.0 Yer: 284.1135..3.

⁵⁸⁷ **BCA, CHP Kataloğu**, Fon: 490..1.0.0 Yer: 284.1135..3.

ancak 1947’de ulaşılabildi. Genel Sekreter Faik Ahmet Barutçu, Mayıs 1946’da “CHP İl Başkanlığına” diye şu genelgeyi yayınladı:

*“Henüz Parti teşkilâtı kurulmamış olan yerlerdeki belediye seçimlerinde Parti yoklamasıyla aday gösterilemeyeceğine göre mahalli halkının iyi tanıdığı ve güvendiği aynı zamanda Partimize sevgi ve bağlılığı belirli olan yurttaşların seçilmesi için oralaradaki Halkevi ve Odaları Başkanlarıyla iş birliği yapmanızı dilerim.”*⁵⁸⁸

Barutçu’nun selefi Hilmi Uran, 1947’de Doğu örgütünün oluşumuna devam ettiklerini bildiriyordu:

*“Genel Sekreterliğiniz son zamanlara kadar teşkilâtımızın yayılmamış olduğu bazı illerde de Partimiz teşkilâtını tamamlamaya ihtimam etmiş ve buralarda da halkımızın sevgi ve sempatileri ile kucak kucağa çalışmalarımız başlamış bulunmaktadır.”*⁵⁸⁹

CHP yönetimi, Doğu örgütlerini hızla tamamlarken, karşıdakiler/Demokrat Partililer her ne kadar öncelikli ve ağırlıklı olarak Batı bölgelerinde teşkilâtlanmaya hız verseler de Doğu’da da alt yapılarını oluşturuyorlardı. DP lideri Bayar, bu konuda şunları söylüyordu:

*“Doğu’dan bize sitem yağmuru yağdırdılar, neden bize gelmiyorsunuz dediler. Biz İstanbul’da Ankara’da teşkilâtımızın ne kadar çabuk kurulmasını istiyorsak Siirt’te de Muş’ta da aynı hızla kurulmasının istiyorduk. Fakat her şey imkânla mukayyettir... Bu arkadaşlar bizim geikmememizi, bizi dilhun edecek bir şekilde bize müstemleke nazarile mi bakıyorsunuz, bundan dolayı mı gelmiyorsunuz diyorlardı. Biz müşterek bir vatanın sahibiyiz. Külfette ve nimette vatandaşlar müsavi haklara sahiptir.”*⁵⁹⁰

⁵⁸⁸ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 179.714..1.

⁵⁸⁹ C.H.P. Yedinci Büyük Kurultayında Genel Sekreter Hilmi Uran’ın Söylevi, 1947, s. 4.

⁵⁹⁰ Celal Bayar Diyor ki... 1920-1950, Nutuk-Hitabe-Beyanat-Hasbıhal, (haz. Nazmi Sevgen), İstanbul, 1951, s. 350.

İki Parti'nin, hassasiyeti çok yüksek kaygan bir zemin olan Doğu coğrafyası üzerinde birbirleriyle mücadeleye tutuşma olasılığı İnönü'yü kaygılandıran bir tabloydu. Metin Toker, İnönü ile Bayar'ın Doğu örgütlenmesi hakkında gizli bir konuşma yaptıklarını yazdı:

“İnönü, Bayar'a demiştir ki: ‘Hudut bölgelerimizde ve Doğu’da Parti teşkilâtları kurmayalım. Siz kurmayınız, biz de bizimkileri lağvedelim. Oralar halkı vuruşkan, ateşli kimselerdir. Particiliğin milli birliği bozmasından endişe ederim.’ Şüpheli Bayar, derhal pirelenmiştir. Kendi kendine düşünmüştür. ‘CHP devlettir. Oradaki teşkilâtının lağvetse de varlığını muhafaza edecektir. Halbu ki biz meçhul kalacağız. Onun için bu teklifi kabul etmemeliyim.’”⁵⁹¹

Toker'in ileri sürdüğü bu konuşmayı teyit edecek başka bir ifade veya kanıt yoktur. Ancak İnönü'nün Doğu örgütlenmesi konusunda duyarlılık gösterdiği kesindir. İnönü, VII. Kurultay'da bu konuda şu konuşmayı yaptı:

“Yalnız Cumhuriyet devrinde, bazı Doğu bölgelerimizde, her biri bir sefer sayılabilecek, on kadar hareket olmuştur. Eskiden gelen ve türlü anlaşmazlıklar yüzünden yeniden çıkan bu olayların her birinde hesapsız insan, mal ve para kaybettik. On seneden beri sükûnete kavuşan bölgelerimiz, hudut ötelерinden gelebilecek tesirlere temiz bir vatansızlıkla karşı gelmektedir. Şimdi bu hududa, Parti teşkilâtlarının birbirine hiç inananmayan feryatlarını götürmekten sakınmalıyız. Geçmiş hadiselerin ve İskân Kanunu'nun kırgınları içinde, herhangi bir dağ başında vukua gelecek hâdise, kolaylıkla bir partiler meselesi olabilir. Ve ortada inanılacak bir müessese de olmayınca meselede hakikatin ne olduğunu bulmak mümkün olmaz. Böyle bir ruh haleti, hudut bölgelerimizin iç ve dış her türlü emniyetini tehlikeye düşürecek şartları hazırlar. Bu ihtimaller beni ciddi olarak kaygılandırdı. Yerinde tetkikler yapıp, kendimce ehemmiyetli saydığım tehlikeleri önlemek çarelerini aramak istedim. En az on vilâyetin karşılıklı siyasi teşekkülleri ve şahsiyetleriyle

⁵⁹¹ Metin Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1970, ss. 141-142.

temas ettim... Şimdi siyasi partilerin Doğu bölgelerinde çalışmalarına karşı çok daha sakin ve huzurlu durumdayım."⁵⁹²

İnönü'nün kaygılarını hafifleten gelişme, Doğu bölgesine yaptığı gezideki izlenimleriydi. Bayar, İnönü'nün geziye çıkmadan önce kendisine eşlik etmesi için DP'li bir mutemetin görevlendirilmesini istediğini ve teklife olumlu karşılık verdiğini anlattı:

"Devlet Reisi bana dedi ki, 'Şark'a gideceğim. Orada memleketin müteaddid Partilerle idaresinin bir zaruret olduğunu söyleyeceğim. Vatandaşlara karşı müsavî muamele yapılmasını isteyeceğim, valilere bitaraf muamele yapmalarını emredeceğim. İstiyorum ki benim bu işi yaptığım zaman sizin mutemet bir arkadaşınız da benim yanım da bulunsun ve buna şahit olsun."⁵⁹³

1946'ların yaratmış olduğu belirsiz ani değişim havası CHP yönetiminin örgüte olan yaklaşımını da etkiliyordu. Genel Sekreterlik, Mayıs 1946'da örgüte gönderdiği yazıda şöyle diyordu:

"Partimizin yeni başlayacak olan kongreleri için Genel İdare Kurulunuzca mütalâa edilmiş bazı noktaları burada hatırlatmayı faydalı bulurum. Parti teşkilâtı köylerden ve ocaklardan başlayarak kurulduğu ve temel teşkilât bu kademeler olduğuna göre köy ve ocak kongrelerine çok önem vermek zarureti meydandadır... Bazı ocaklarda son seçimler dolayısıyla hayli gevşemeler görülmüştür. İl ve İlçe İdare Kurullarımız böyle ocakların bulunduğu merkezde sizinle de istişare ederek buraların geçici İdare Kurullarına alınması, zaman ve üye sayısı müsait olursa bu geçici İdare Kurulları ile kongrelerin yapılması düşünülebilir."⁵⁹⁴

1946'ların temel tartışma konusu olan tek parti ve demokrasi hakkında CHP yöneticilerinin genel fikri, "*CHP'nin asıl hedefi memleketi hakiki demokrasiye erdirmektir. Çünkü memlekette tam manası ile hürriyet rejimi kurulmadıkça,*

⁵⁹² C.H.P Yedinci Büyük Kurultayında Genel Başkan İsmet İnönü'nün Söylevi, 1947, ss. 5-6.

⁵⁹³ "Celal Bayar'ın Tarihi Nutku", *Vatan*, 24 Haziran 1949.

⁵⁹⁴ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 6.32..1.

yaşamak ve yükselmek imkânları da olamazdı”⁵⁹⁵ biçimindeki söylemken, kuruluş dönemi muhaliflerinden olan Hüseyin Avni Ulaş ise bunun aksi yönünde bir düşünceyi savunuyordu: *“Yukarıdan aşağıya, millete emir vermek, halktan hiçbir hak ve arzu kabul etmemek, kendi Parti mebuslarını bir askeri kıta gibi kullanmak yolundan bir santim dahi inhiraf etmemiştir.”*⁵⁹⁶

“Bu seçimlerde parti adamları yerine halkın sevdiklerinin seçilmesi için her türlü propagandaya sahifelerimiz açıktır” biçiminde yayına giren Tunceli Postası gazetesi, mevcut tüm partilere karşı muhalif bir duruş sergiliyordu:

*“Gerek DP’nin ve gerekse MP’nin (Millet Partisi) başında bulunanlar yakın zamana kadar CHP’de büyük vazifeler almışlardı... Eğer gidişattan memnun olmadıkları halde susuyorlardı ise demek oluyor ki haksızlığa, istibdada karşı gelecek cesaretleri yoktu. Bugün meydanı boş bulunca hürriyet kahramanı kesildiler.”*⁵⁹⁷

1946 sonrasında çok partili siyasal hayata geçmek, aynı zamanda yoğun çekişmelerin ve ayrışmaların yaşandığı bir sürecin başlaması anlamına da geliyordu. CHP-DP mücadelesinin ilk yoğun evresi 1946 genel seçimlerinin öncesinde ve sonrasında yaşanmıştı. Demokrasi tarihimizin en çok tartışılan seçimi olarak kayıtlara geçen bu seçimde, DP’liler, CHP’lilerden ve idare amirlerinden baskı gördüklerini propaganda ederken, CHP’liler ise bunları, bozguncu muhalefetin işi olarak tanımladılar.

DP’lilerin vatan haini/nifakçı, CHP’lilerin ise istibdatçı/diktacı diye suçlandığı her türlü ve her dozajda propagandanın kullanıldığı çok partili dönemde, CHP Sinop mebusu Cevdet Kerim İncedayı’nın Aydın Halkevi’nde yaptığı konuşmada Şark İllerini kasederek, *“Seçim günlerinde buralarda jandarma vasıtası ile tedbir almazsak, o cahil halk reylerini Hasoya veya Memoya verirler.*

⁵⁹⁵ C.H.P 35. Yıl, s. 11.

⁵⁹⁶ Hüseyin Avni Ulaş, “Günün Düşünceleri Seçimler!”, **Mesu’liyet**, Sayı: 1, 17 Temmuz 1946, s. 4.

⁵⁹⁷ **Tunceli Postası**, 25 Ağustos 1948.

*Buna sizlerin vicdanınız razı olur mu?*⁵⁹⁸ biçimindeki açıklaması büyük tepki uyandırdı.

İlk tepki Doğulu Üniversite gençliğinden geldi ve gençler şu açıklamada bulundular:

*“Cevdet Kerim İncedayı, vatandaşları birbirinden ayırmak ve Şark vilâyetlerinde yaşayanları jandarmanın tahakkümüne tâbi ve haktan mahrum diye göstermek cüretini nereden alıyor? Vatandaşlar arasında bir ayrılık cereyanı yaratmaya çalışmak acaba memleketin bu sırada şiddetle muhtaç olduğu birliğe ve tesanüde bir hizmet midir?”*⁵⁹⁹

Konuşmanın yapıldığı Aydın’da, DP İl Başkanı Etem Menderes de şunu soruyordu: *“Bu sözler siyasi bir Parti’nin salâhiyetli uzvu için çok acı bir gaflet eseridir. Şark vilâyetleri halkı cahil kaldı ise bu mesuliyet kimin olabilir?”*⁶⁰⁰

Diyarbakır’da bir protesto mitingi yapıldığını söyleyen ve bir beyanname yayınlayan DP Diyarbakır Vilâyet İdare Heyeti Reisi Kamil Tayşi şu açıklamayı yaptı:

*“Tek parti ve tek şef ruh ve zihniyetinin, çift parti maskesi ile değiştirilmesi istenilmeyen siyasi, muayyen ve mahdut bir kadronun dipçikli tahakküm ve vasiliğini bir müddet daha devam ettirmek maksadile, içtimai ahlak ve nezaret kaidelerine uygun düşmeyen sözlerinize misil ve manası ile mukabelede bulunmak için Hasso ve Memo diyerek tehcil ettiğiniz ve küçümsediğiniz yurdsever ve kadirbilir Doğuluların fitri ahlak ve içtimai durumları buna asla müsaade vermemiştir.”*⁶⁰¹

Muhalefetin de ısrarla işlediği konu haline gelen İncedayı’nın sözleri, uzun bir dönem gündemde kaldı. Protesto mitinglerinin düzenlendiği diğer bir il

⁵⁹⁸ “İncedayı’nın Demokrasi Anlayışı”, *Vatan*, 2 Şubat 1949.

⁵⁹⁹ “Doğulu Üniversite Gençlerinin İncedayı’yı Protestosu”, *Vatan*, 3 Şubat 1949.

⁶⁰⁰ “İncedayı C.H.P’ yi Müşkül Duruma Soktu”, *Vatan*, 10 Şubat 1949.

⁶⁰¹ “Diyarbakırlılar İncedayı’yı Protesto Ettiler”, *Vatan*, 14 Şubat 1949.

Elazığ'dı. "Ruhsuz bir kalabalığın mahsulü olan İncedayı'nın Aydın'da Şarklılar için söylediği sözler, mensup olduğu topluluğun ruhunun ifadesidir. Hiçbir haksızlığa kulağımızı ve gözümüzü kapamayacağız" şeklinde konuşmaların yapıldığı mitingde, açılan pankartlarda yazılanlar da tepkiseldi: "Jandarmadan medet! Haso ve Memo biz ve babalarımızdır! Artık zor yeter! Jandarmalı seçim aczin kendisidir!"⁶⁰²

CHP'nin 1925 sonrasında daralttığı Doğu örgütünü yeniden genişletmek istediği, DP'nin de teşkilatlanmaya hız verdiği çok partili evreye geçiş döneminde yapılan 1946 seçimi, "idarecilerin murakabesi altında" yapıldığı için DP tarafından beklentileri karşılayamadı. Hem DP hem de CHP, Doğu örgütlenmesini tamamlamadığından, 1946 seçimleri Partilerin mukayeseye edilmesi için uygun veriler sunmaz. "Adliyenin murakabesi altında" yapılan 14 Mayıs 1950 seçiminde, partilerin aldıkları oy miktarları ve oranları DP'nin lehine neticelendi:⁶⁰³

<u>Partiler</u>	<u>Oylar</u>	<u>Genel Oy Oranı</u>	<u>Mebus Sayısı</u>	<u>Meclis'te Temsil Oranı</u>
DP	4.242.833	% 53.35	408	% 83,57
CHP	3.165.095	% 39.78	69	% 14,40
MP	240.209	% 3.02	1	-
Bağımsız	267.955	% 3.85	9	% 1,83

Doğu ve Güneydoğu illerinde Partilerin aldıkları oy miktarları şöyleydi:⁶⁰⁴

Adıyaman

Seçmen Sayısı: 70.608

Oyunu Kullanan: 63.734

Katılım Oranı: % 90.26

Partiler Aldıkları Oy %

⁶⁰² "Elazığ'da Protesto Mitingi Yapıldı", *Vatan*, 17 Şubat 1949.

⁶⁰³ Cemal Aygen, "Memleketimizde Seçimler ve Neticeleri", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 17, No: 1, Mart 1962, ss. 204-205.

İhsan Sabri Çağlayangil, 14 Mayıs 1950 seçimindeki "parolayı" şöyle ifade etti: "Valiler çay için, seçimleri seyretsin. Seçim siyasi iştir idari iş değildir." Bkz. Çağlayangil, a.g.e., s. 116.

⁶⁰⁴ Aygen, a.g.m., ss. 222-285.

DP	36.561	58.27
CHP	26.183	41.72

CHP'nin 1954 Seçiminde İldeki Oranı: % 39.69

CHP'nin 1957 Seçiminde İldeki Oranı: % 37.33

CHP'nin 1961 Seçiminde İldeki Oranı: % 37.52

Ağrı

Seçmen Sayısı: 57.424

Oyunu Kullanan: 53.180

Katılım Oranı: % 92.61

<u>Partiler</u>	<u>Aldıkları Oy</u>	<u>%</u>
DP	34.115	64.64
CHP	18.664	35.36

CHP'nin 1954 Seçiminde İldeki Oranı: % 28.96

CHP'nin 1957 Seçiminde İldeki Oranı: % 41.42

CHP'nin 1961 Seçiminde İldeki Oranı: % 32.35

Bingöl

Seçmen Sayısı: 35.469

Oyunu Kullanan: 32.734

Katılım Oranı: % 92.28

<u>Partiler</u>	<u>Aldıkları Oy</u>	<u>%</u>
DP	9.021	34.32
CHP	15.700	59.74
Bağımsız	1.559	5.03

CHP'nin 1954 Seçiminde İldeki Oranı: % 28.24

CHP'nin 1957 Seçiminde İldeki Oranı: % 36.39

CHP'nin 1961 Seçiminde İldeki Oranı: % 31.06

Bitlis

Seçmen Sayısı: 30.505

Oyunu Kullanan: 27.707

Katılım Oranı: % 90.81

<u>Partiler</u>	<u>Aldıkları Oy</u>	<u>%</u>
DP	7.984	30.27
CHP	16.025	60.75
Bağımsız	2.366	8.97

CHP'nin 1954 Seçiminde İldeki Oranı: % 22.95

CHP'nin 1957 Seçiminde İldeki Oranı: % 37.43

CHP'nin 1961 Seçiminde İldeki Oranı: % 30.84

Diyarbakır

Seçmen Sayısı: 121.840

Oyunu Kullanan: 98.148

Katılım Oranı: % 80.55

<u>Partiler</u>	<u>Aldıkları Oy</u>	<u>%</u>
DP	53.989	52.91
CHP	48.066	47.09

CHP'nin 1954 Seçiminde İldeki Oranı: % 35.55

CHP'nin 1957 Seçiminde İldeki Oranı: % 39.22

CHP'nin 1961 Seçiminde İldeki Oranı: % 32.77

Elazığ

Seçmen Sayısı: 86.636

Oyunu Kullanan: 74.269

Katılım Oranı: % 85.72

<u>Partiler</u>	<u>Aldıkları Oy</u>	<u>%</u>
DP	37.982	53.53
CHP	32.972	46.47

CHP'nin 1954 Seçiminde İldeki Oranı: % 38.04

CHP'nin 1957 Seçiminde İldeki Oranı: % 44.54

CHP'nin 1961 Seçiminde İldeki Oranı: % 35.36

Erzincan

Seçmen Sayısı: 78.947

Oyunu Kullanan: 71.924

Katılım Oranı: % 91.10

<u>Partiler</u>	<u>Aldıkları Oy</u>	<u>%</u>
DP	25.111	39.39
CHP	38.634	60.61

CHP'nin 1954 Seçiminde İldeki Oranı: % 47.76

CHP'nin 1957 Seçiminde İldeki Oranı: % 48.50

CHP'nin 1961 Seçiminde İldeki Oranı: % 48.45

Erzurum

Seçmen Sayısı: 175.124

Oyunu Kullanan: 151.188

Katılım Oranı: % 86.33

<u>Partiler</u>	<u>Aldıkları Oy</u>	<u>%</u>
DP	93.377	65.48
CHP	49.216	35.51

CHP'nin 1954 Seçiminde İldeki Oranı: % 28.25

CHP'nin 1957 Seçiminde İldeki Oranı: % 32.29

CHP'nin 1961 Seçiminde İldeki Oranı: % 28.07

Gaziantep

Seçmen Sayısı: 132.453

Oyunu Kullanan: 120.422

Katılım Oranı: % 90.91

<u>Partiler</u>	<u>Aldıkları Oy</u>	<u>%</u>
DP	69.935	58.64
CHP	49.319	41.35

CHP'nin 1954 Seçiminde Oranı: % 41.07

CHP'nin 1957 Seçiminde Oranı: % 47.19

CHP'nin 1961 Seçiminde Oranı: % 47.01

Hakkâri

Seçmen Sayısı: 19.302

Oyunu Kullanan: 12.384

Katılım Oranı: % 64.15

<u>Partiler</u>	<u>Aldıkları Oy</u>	<u>%</u>
DP	-	-
CHP	12.384	100

CHP'nin 1954 Seçiminde İldeki Oranı: % 30.44

CHP'nin 1957 Seçiminde İldeki Oranı: % 30.62

CHP'nin 1961 Seçiminde İldeki Oranı: % 41.27

Kars

Seçmen Sayısı: 156.502

Oyunu Kullanan: 139.749

Katılım Oranı: % 89.29

<u>Partiler</u>	<u>Aldıkları Oy</u>	<u>%</u>
DP	54.130	41.33
CHP	76.551	58.45
Bağımsız	274	0.21

CHP'nin 1954 Seçiminde İldeki Oranı: % 49.85

CHP'nin 1957 Seçiminde İldeki Oranı: % 58.64

CHP'nin 1961 Seçiminde İldeki Oranı: % 48.15

Malatya

Seçmen Sayısı: 124.114

Oyunu Kullanan: 108.469

Katılım Oranı: % 87,39

<u>Partiler</u>	<u>Aldıkları Oy</u>	<u>%</u>
DP	33.568	32,85
CHP	68.603	67,14

CHP'nin 1954 Seçiminde İldeki Oranı: % 64,04

CHP'nin 1957 Seçiminde İldeki Oranı: % 65,29

CHP'nin 1961 Seçiminde İldeki Oranı: % 67,20

Mardin

Seçmen Sayısı: 104.553

Oyunu Kullanan: 92.178

Katılım Oranı: % 88.16

<u>Partiler</u>	<u>Aldıkları Oy</u>	<u>%</u>
DP	45.914	47.04

CHP	44.872	45.97
Bağımsız	6.824	6.99

CHP'nin 1954 Seçiminde İldeki Oranı: % 42.55

CHP'nin 1957 Seçiminde İldeki Oranı: % 53.13

CHP'nin 1961 Seçiminde İldeki Oranı: % 43.25

Muş

Seçmen Sayısı: 37.892

Oyunu Kullanan: 34.015

Katılım Oranı: % 89.76

<u>Partiler</u>	<u>Aldıkları Oy</u>	<u>%</u>
DP	16.880	51.28
CHP	16.039	48.72

CHP'nin 1954 Seçiminde İldeki Oranı: % 23.68

CHP'nin 1957 Seçiminde İldeki Oranı: % 30.37

CHP'nin 1961 Seçiminde İldeki Oranı: % 31.34

Siirt

Seçmen Sayısı: 55.570

Oyunu Kullanan: 48.714

Katılım Oranı: % 87.66

<u>Partiler</u>	<u>Aldıkları Oy</u>	<u>%</u>
DP	22.190	59.38
CHP	15.180	40.62

CHP'nin 1954 Seçiminde İldeki Oranı: % 32.76

CHP'nin 1957 Seçiminde İldeki Oranı: % 43.37

CHP'nin 1961 Seçiminde İldeki Oranı: % 47.69

Tunceli

Seçmen Sayısı: 41.096

Oyunu Kullanan: 33.982

Katılım Oranı: % 82.68

<u>Partiler</u>	<u>Aldıkları Oy</u>	<u>%</u>
DP	13.592	40.00
CHP	9.204	27.08
Bağımsız	10.796	33.01

CHP'nin 1954 Seçiminde İldeki Oranı: % 45.25

CHP'nin 1957 Seçiminde İldeki Oranı: % 49.30

CHP'nin 1961 Seçiminde İldeki Oranı: % 35.14

Urfa

Seçmen Sayısı: 122.703

Oyunu Kullanan: 108.828

Katılım Oranı: % 88.69

<u>Partiler</u>	<u>Aldıkları Oy</u>	<u>%</u>
DP	55.959	51.88
CHP	51.890	48.11

CHP'nin 1954 Seçiminde İldeki Oranı: % 43.97

CHP'nin 1957 Seçiminde İldeki Oranı: % 51.99

CHP'nin 1961 Seçiminde İldeki Oranı: % 42.93

Van

Seçmen Sayısı: 51.500

Oyunu Kullanan: 45.417

Katılım Oranı: % 88.18

<u>Partiler</u>	<u>Aldıkları Oy</u>	<u>%</u>
DP	16.783	35.06
CHP	20.710	43.26
Bağımsız	10.374	21.67

CHP'nin 1954 Seçiminde İldeki Oranı: % 35.64

CHP'nin 1957 Seçiminde İldeki Oranı: % 57.38

CHP'nin 1961 Seçiminde İldeki Oranı: % 32.63

Yukarıdaki veriler değerlendirildiğinde şu neticelere ulaşılır:

- CHP'nin Doğu ve Güneydoğu illerinde aldığı oy miktarı 635.260 adettir. Bu rakamın, yurt genelinde aldığı toplam 3.165.095 adetlik oy miktarının içerisindeki oranı % 20'dir.

- DP'nin Doğu ve Güneydoğu illerinde aldığı oy miktarı 649.857 adettir. Bu rakamın, yurt genelinde aldığı toplam 4.242.833 adetlik oy miktarının içerisindeki oranı % 15'dir.

- 18 ilde CHP ve DP'nin aldığı oyların yüzdelik oranları ise şöyledir:

CHP: % 48.24

DP: % 49.34

CHP 27 yıllık iktidarlığın getirmiş olduğu yıpranmaya rağmen % 48.24'lük bir oy aldı. DP, yeni bir teşkilat olmanın getirmiş olduğu imkansızlıklara rağmen % 49.34'lük bir oy oranını yakaladı. Doğu ve Güneydoğu illerindeki seçimlerde DP'nin CHP'yi 1 puanlık bir oranla geçmiş olması başarı anlamındaki bir üstünlükten ziyade bir eşitlik durumunun göstergesi olarak değerlendirilmesi gerekir. Şöyle ki: CHP'nin 27 yıllık yıpranmışlığı ile DP'nin yeni bir teşkilat olmanın getirmiş olduğu zorlukları, her iki Parti için olumsuz etkenler demektir, bu etkenlere rağmen % 50'ye yakın bir orana ulaşmaları her iki Parti'nin belli bir dengede bulunduğunu gösterir.

DP'nin Batı'ya nazaran daha düşük oy oranına sahip olması, Doğu bölgelerinde liberalist eğilimlerin/endüstrileşmenin zayıflığıyla ilişkilidir.

5.4. CHP'nin Doğu Bölgelerinde Dayandığı Toplumsal Taban

Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri'nin örgütlenmesinden, Büyük Taarruz'un zaferle sonuçlanmasına kadar yürütülen tüm mücadelenin en önemli öncüleri asker-sivil bürokrat kesimler oldu. Bu toplumsal kategoriler hiyerarşisi, mücadeleyi yürütmek amacıyla gerekli olan şeylerin temini için toplum içinde en güçlü grup olan yerel/mahalli eşrafa dayanmak zorundaydı. Fırka kurulduktan sonra bu zorunlu birlikteliğin sonucu olarak asker-sivil bürokrat ve yerel eşraf, Fırka'nın toplumsal tabanını oluşturdu.⁶⁰⁵ Hem Fırka açısından hem de devlet açısından taşra ile merkez arasındaki koordineyi bu kesim yerine getirdi. Tek parti dönemi boyunca hükûmetler, özellikle de memurları devletin temsilcileri olarak gördüler ve bu grubun sisteme olan bağlılığının ödülünü vermekten çekinmediler.⁶⁰⁶ Memur grubu, rejim açısından taşra örgütünde hem en güvenilir kesimdi hem de resmi görevli olmaları sebebiyle denetimi daha kolay olan kitleydi.⁶⁰⁷ Memur grubunun sahip olduğu "*Parti'den önce/önde gelme*" durumu, Parti Müfettişleri'nin kullandıkları tâlimatnâmeler doğrultusunda korunması gereken bir konu haline getirildi.⁶⁰⁸

Tek parti döneminde, memurların/bürokratların devlet mekanizması içerisindeki konumlarının pekiştirilmesi gerektiği, farklı şekillerde dile getirildi. Örneğin bir eserde "*Güzide (Elite) denilen okumuş sınıfın vazifeleri Türkiye'de her yerdekinden fazladır.*"⁶⁰⁹ denirken diğer bir eserde "*memur her şeyden evvel devlete tam bir sadakatle hizmet etmelidir.*"⁶¹⁰ denip şöyle bir açıklama getirilmekteydi:

"İnkılâbımız, bütün mevzuatı ile modern âmme hukuku prensiplerini kurmuş ve yaymış bulunuyor. Bu inkılâp prensiplerini eskiye, feodal zihniyete sapsadan tatbik edebilmek inkılâbın bizzat hayatı bakımından başlı başına bir zarurettir. Bu

⁶⁰⁵ Sencer, a.g.e., s. 116.; Öz, a.g.e., ss. 72-73.

⁶⁰⁶ II. Dünya Savaşı esnasında, hükûmetin memur kesimine yapmış olduğu yardımlar için bkz. Fatih Tuğluoğlu, "Tek Parti Döneminde Hükûmet Memur Dayanışması", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 27-28, Mayıs-Kasım 2001, ss. 353-373.

⁶⁰⁷ Hakkı Uyar, "Türkiye'de Tek Parti Döneminde CHP'nin Toplumsal Kökenleri İkinci Seçmenler Örneği (1935)", *Bilgi Bellek*, Yıl: 1, Sayı: 2, Yaz 2004, s. 142.

⁶⁰⁸ Cemil Koçak, "Tek-Parti Döneminde CHP Parti Müfettişliği'ne İlişkin Ek Bilgi(ler)", *Mete Tunçay'a Armağan*, (der. Mehmet Ö. Alkan vd.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 679.

⁶⁰⁹ Orhan Conker, *Millî İdeal*, Berkalp Kitapevi, Ankara, 1943, s. 13.

⁶¹⁰ Hasan Şükür Adal, *Modern Devlette Memur*, Yeni Cezaevi Matbaası, Ankara, 1939, s. 232.

muazzam işi elit bir memur kadrosunu, kelimenin hakikî manasile, organize etmeden başarmağı hiçbir aklîselim kabul etmez."⁶¹¹

Cumhuriyet idarecileri, yeni rejimin farklılığını ve başarısını, Osmanlı geçmişiyle kıyas neticesinde ortaya koymaya çalıştılar. Örneğin Osmanlı dönemi maliye memuruyla Cumhuriyet dönemi maliye memuru şöyle karşılaştırılıyordu:

"Doğu fena memurların menfası olmuştu. Tecziye edilmek istenen memur buralara tayin kılınırdı... Cumhuriyet maliyesi, yaranın mahiyetini anlayınca çare ve tedbirlerini aldı. Mazinin sakim ve kara zihniyeti yenildi. Doğu'ya kötü memurların değil, güzidelerin gönderilmesi prensip haline kondu. Mektepten çıkmış, maliyenin her sahasında bilgi edinmiş, kalpleri vatan ve memleket aşkile çarpan genç maliyeciler, Doğu'nun her köşesinde çalışmak için dağıldılar. Bizzat inkılâp içinde yetişen bu gençler vatana olan borçlarını ve halka karşı vazifelerini müdriktirler."⁶¹²

Cumhuriyetle birlikte memurların "tembellikleri ve kötümserlikleri" de ortadan kalkmıştı: *"Yukarı Doğu'da vergi tahsilâtı çok geri idi. Bu gerilikte iktisadî durumun fenalığı kadar memurların çalışmamaları ve iyi niyet sahibi bulunmamaları haizi tesirdi... Cumhuriyet'in teessüsünden ve son senelerde iktisad alanında atılan kuvvetli adımlardan sonra durumda önemli değişiklikler olmuştur. Memurlar gidişlerini değiştirmişler, halk, Cumhuriyet'in fazilet ve varlığına inanmıştır.*"⁶¹³

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra yurt içinde filizlenmeye başlayan Müdafaa-i Hukuk fikrinin, Doğu ve Güneydoğu ile ilgili ilk oluşumu 4 Aralık 1918'de İstanbul'da "*Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti*" olarak kuruldu. Cemiyetin kurucuları Bitlis eski Valisi Harputlu Nedim Bey, Beyrut eski Valisi Diyarbakırlı İsmail Hakkı Bey, Diyarbakır mebusu Feyzi Bey, Sivas mebusu Rasim Bey, Sivaslı Yedek Subay Abdülmuttalip Bey ve Diyarbakırlı Cavit Bey'lerden oluşuyordu. Cemiyet'in beylerden/bürokratlardan oluşan bir tür seçkinler katmanı olduğu göze çarpar. Cemiyet'in Erzurum Şubesi 3 Mart 1919'da açıldıktan

⁶¹¹ Adal, a.g.e., s. 3.

⁶¹² Doğu Cumhuriyetin 15. Yılında, s. 32.

⁶¹³ Doğu Cumhuriyetin 15. Yılında, s. 32.

sonra örgütlenme çalışmaları öncelikle anlaşma devletleri tarafından Ermenilere vaat edilen Erzurum, Van, Bitlis, Harput, Diyarbakır ve Sivas illerinde yürütüldü. Erzurum'da düzenlenen kongreye, İstanbul Hükûmeti'ne bağlı yöneticilerin engellemeleri sebebiyle Doğu illerinden sadece Bitlis, Van ve Erzurum vilâyetlerine bağlı birimlerden gelen delegeler katılabildi.⁶¹⁴ Erzurum ve Sivas Kongresi'ne ve daha sonra Son Osmanlı Mebusan Meclisi'ne katılan delegelerin mesleki yapıları şöyleydi:⁶¹⁵

Erzurum Kongresi

Bürokrasi (sivil idare, eğitim, askerlik): % 33

Serbest Meslek (Hukuk, Doktorluk, Dişçilik-Eczacılık-Veterinerlik, Mühendislik, Gazetecilik): % 16

Girişimci (ticaret, tarım, bankacılık): % 28

Din görevlisi: % 13

Diğer: % 1

Bilinmeyen : % 9

Sivas Kongresi

Bürokrasi (sivil idare, eğitim, askerlik): % 42,1

Serbest Meslek (Hukuk, Doktorluk, Dişçilik-Eczacılık-Veterinerlik, Mühendislik, Gazetecilik): % 13,1

Girişimci (ticaret, tarım,): % 15,7

Din görevlisi: % 7,8

Diğer (öğrenci): % 5,2

Bilinmeyen : % 15,7

Son Osmanlı Mebusan Meclisi

Bürokrasi (sivil idare, eğitim, askerlik): % 34

Serbest Meslek (Hukuk, Doktorluk, Dişçilik-Eczacılık-Veterinerlik, Mühendislik,

⁶¹⁴ Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi, Milli Mücadele ve T.B.M.M. I. Dönem, 1919-1923*, Cilt: 1, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, Ankara, 1993, ss. 6, 8-9.

⁶¹⁵ Mehmet Turhan, *Siyasal Elitler*, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1991, ss. 104-106. (Yazar, yüzdelerde ufak sapmalar olabileceğini belirtmiştir.)

Gazetecilik): % 12
Girişimci (ticaret, tarım, bankacılık): % 13
Din görevlisi: % 7
İşçi: % 1
Diğer: % 1
Bilinmeyen : % 33

Farklı mesleklere, toplumsal kökenlere, siyasi ve ideolojik fikirlere mensup fakat “kuramsal tartışmalardan uzak, Anadolu’nun gerçek sorunlarının içinde yetişen insanların oluşturduğu”⁶¹⁶ I. Dönem Meclisi’nin yapısı, II. Dönem’e göre daha heterojen bir yapıya sahipti. II. Dönem için milletvekilliği belirlenirken Doğu illeri temsilcilerinin “mümkün oldukça” toprak sahibi/çiftçi, aşiret reisi, şeyh gibi toplumsal katmanlardan olmayanlarından, devletle bütünleşmesi daha kolay olabilecek idare, eğitim, askerlik gibi mesleklere sahip olanlarından seçmek gibi pragmatik bir eğilim vardı. Örneğin Diyar Ağa *Dersim*, Mustafa Ağa (Öztürk) *Dersim*, Hüseyin Bey (Aksu) *Erzincan*, Pozan (Bozan) Bey *Urfa*, Hasan Sıddık Bey (Haydari) *Van*, Fevzi Efendi *Erzincan*, Mahmut Bey (Sığnak) *Ergani*, Mehmet Yasin Sani Bey (Kutluğ) *Gaziantep*, Ali Rıza Bey (Ataman) *Kars*, Garîp Ağa *Malatya*, Kasım Bey (Dede) *Muş* ve Kadri Bey (Oktay) *Siirt* gibi isimler II. Dönem’de Meclis’te yer alamadılar.

Her ne kadar iki dönem arasında toplumsal katmanlar nazarında farklılıklar bulunsa da, I. ve II. Dönem’de Meclis’te bulunan tüm Doğu ve Güneydoğu bölgesi temsilcilerinin, hakkında bilgileri saptanabilen 160 kişinin toplumsal kökenleri tasniflendiğinde asker-sivil aydın bürokrat ve eşraf ağırlıklı şöyle bir liste ortaya çıkar:⁶¹⁷

⁶¹⁶ İhsan Güneş, *Birinci TBMM’nin Düşünce Yapısı (1920-1923)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1997, s. 389.

⁶¹⁷ Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi, Milli Mücadele ve T.B.M.M. I. Dönem, 1919-1923, I. Dönem Milletvekillerinin Özgeçmişleri*, Cilt: 3, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, Ankara, 1993, ss. 43-980.; Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi, Milli Mücadele ve T.B.M.M. II. Dönem, 1923-1927*, Cilt: 3, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, Ankara, 1993, ss. 23-796: **Kamu Kuruluşlarında Çalışan Memur:** Arif Hikmet Bey (Özdemir) *Bitlis*, Şaban (Vehbi) Bey (Öztekin) *Bitlis*, Hasan Tahsin (Berk) *Elâziz*, Hüseyin Bey *Elâziz*, Mehmet (Feyzi) Bey (Celayir) *Elâziz*, Mehmet Naci Bey *Elâziz*, Ali Sırrı Bey (Özata) *Ergani*, Mustafa Durak Bey (Sakarya) *Erzurum*, Abdurrahman Lami Efendi *Gaziantep*, Ragıp Bey (Yoğun) *Gaziantep*, Hamdi Bey (Yılmaz)

Kamu kuruluşlarında çalışan memur: 28

Eski mebus: 28

İdari görevli: 25

Genç, İbrahim Fikri Efendi (Ergün) *Genç*, Mehmet Tufan Bey (Ülker) *Hakkâri*, Derviş Bey *Mardin*, Esat Bey (Önen) *Mardin*, Hasan Tahsin Efendi *Mardin*, İbrahim Bey (Turhan) *Mardin*, Mehmet Necip Bey (Güven) *Mardin*, Abdülğani Bey (Ertan) *Muş*, Ahmet Hamdi Efendi (Bilgin) *Muş*, Necmettin Bey *Siirt*, Mehmet (Sırrı) Bey *Siverek*, Salih Hayali Efendi *Urfa*, İhsan Hamit (Tigrel) *Ergani*, Mehmet Hamdi (Arpağ) *Erzincan*, Mehmet Nazmi (Dilaveroğlu) *Hakkâri*, Abdurrezzak (Şatana) *Mardin*, Sadullah Fevzi Bey *Bitlis*. / **Eski Mebus**: Süleyman Sudi Bey *Bayazıt*, Feyzi Bey *Diyarbakır*, Zülfi Bey (Tigrel) *Diyarbakır*, Mustafa (Şükrü) Efendi (Çağlayan) *Elâziz*, Rüştü Efendi *Ergani*, Mehmet Ali Cenani Bey *Gaziantep*, Mehmet Celal Bey *Genç*, Mithat Bey *Mardin*, İlyas Sami Bey (Muş) *Muş*, Osman Kadri Bey *Muş*, Rüstem Bey (Hamşioğlu) *Oltu*, Yasin Bey (Haşimoğlu) *Oltu*, Bekir (Sıdkı)Bey (Ocak) *Siverek*, İhsan Bey (Sağlam) *Siverek*, Hakkı Bey (Ungan) *Van*, Tevfik Bey *Van*, Talât (Sönmez) *Ardahan*, Hasan Tahsin Bey (Uzer) *Ardahan*, M. Şefik (Baydar) *Bayazıt*, Mehmet Ziya Gökalp *Diyarbakır*, Mustafa Saffet Bey (İspir) *Elâziz*, Raif (Dinç) *Erzurum*, Süleyman Asaf (Doras) *Hakkâri*, Ahmet Ağaoğlu *Kars*, Ali Fuat (Bucak) *Urfa*, Hüsrev Bey (Gerede) *Urfa*, Mustafa Saffet Kemalettin (Yetkin) *Urfa*, Münip (Boya) *Van*. / **İdari Görevli**: Mehmet Atıf Bey (Bayazıt) *Bayazıt*, Şevket Bey (Bayazıt) *Bayazıt*, Hüsnü Bey (Orakçioğlu) *Bitlis*, Resul Sıdkı Bey *Bitlis*, Mehmet Kadri Bey (Üçok) *Diyarbakır*, Muhittin Bey *Elâziz*, Ahmet Nüzhet Bey (Saraçoğlu) *Ergani*, İbrahim (Hakkı) Bey (Akgün) *Ergani*, Mehmet Emin Bey *Ergani*, Mehmet Emin Bey (Lekili) *Erzincan*, Mehmet Tevfik Bey (Kütükbaşı) *Erzincan*, Fikri Fâik Bey (Güngören) *Genç*, Mazhar Müfit Bey (Kansu) *Hakkâri*, Lütfullah Bey *Malatya*, Haydar (Hilmi) Bey (Vaner) *Van*, Süleyman Karakaya *Elâziz*, Sabit Sağıroğlu *Erzincan*, Münir Hüsrev (Göle) *Erzurum*, Halet Sağıroğlu *Erzurum*, Bahri (Saritepe) *Erzurum*, Ahmet Remzi (Güres) *Gaziantep*, Ömer Lütfi (Tarım) *Kars*, Ömer Cudi Paşa *Siverek*, Refet Topçuoğlu *Urfa*, İbrahim (Arvas) *Hakkâri/Van*. / **Asker**: Ahmet Ramiz Bey *Dersim*, Hasan Hayri Bey *Dersim*, Mustafa Zeki Bey (Saltık) *Dersim*, Kadri (Abdülkadir) Ahmet Bey (Kürkü) *Diyarbakır*, Şükrü Bey (Aydındağ) *Diyarbakır*, İsmail Naim Bey *Erzurum*, Zihni Bey (Orhon) *Erzurum*, Kılıç Ali Bey (Kılıç) *Gaziantep*, Ali Vasıf Bey (Telli) *Genç*, Câvit Bey/Paşa *Kars*, Abdülğani Bey (Ensari) *Siverek*, Ali Saib Bey (Ursavaş) *Urfa*, Halit Paşa *Ardahan*, Muhittin Nami *Bitlis*, Cevad (Çobanlı) *Elâziz*, Abdülhak (Fırat) *Erzincan*, Rüştü Paşa (Soydan) *Erzurum*, Mustafa İsmet Bey/Paşa (İnönü) *Malatya*, Dr.Mehmet Hilmi (Oytaç) *Malatya*, Mahmut Nedim (Zabcı) *Malatya*, Mahmut Soydan *Siirt*. / **Müderris-muallim**: Mustafa Sabri Efendi (Baysan) *Siirt*, Mehmet Efendi *Bayazıt*, Abdülhamit Hamdi Efendi *Diyarbakır*, Mustafa Akif Bey (Tütenk) *Diyarbakır*, Mehmet Salih Efendi (Yeşiloğlu) *Erzurum*, Mehmet Şahin Bey *Gaziantep*, Mustafa Fevzi Efendi (Bilgili) *Malatya*, Halil Hulki Efendi (Aydın) *Siirt*, Salih Efendi (Atalay) *Siirt*, Mustafa Lütfi Bey (Azer) *Siverek*, Abdurrahman Şeref (Uluğ) *Diyarbakır*, Kâzım Vehbi Oral *Ergani*, Mehmet Cazım (Duru) *Erzurum*, Ziyaettin Gözübüyük *Erzurum*, Ali Rıza (Erten) *Mardin*, Yahya Kemal (Beyatlı) (Ahmet Ağâh) *Urfa*, Mehmet Refet (Ülgen) *Urfa*. / **Toprak sahibi-çiftçi**: Mahmut Bey (Sığınak) *Ergani*, Mehmet Yasin Sani Bey (Kutluğ) *Gaziantep*, Ali Rıza Bey (Ataman) *Kars*, Garip Ağa *Malatya*, Reşit Ağa (Ağar) *Malatya*, Kasım Bey (Dede) *Muş*, Kadri Bey (Oktay) *Siirt*, Ahmet Şükrü (Kulualp) *Dersim*, Mehmet Nuri (Budak) *Diyarbakır*, Muhittin Emin *Genç*, Mahmut Odabaşı *Siverek*. / **Tüccar**: Yusuf Ziya Bey *Bitlis*, Asım (Vasfi) Bey (Mühürdaroğlu) *Erzurum*, Nuri Bey (Payam) *Siirt*, Mustafa Ferit (Arsan) *Gaziantep*, Halil Fahri (Gürmen) *Siverek*, Hilmi Bey *Ardahan*, Derviş Bey *Bitlis*, Rıza Bey (Kotan) *Muş*. / **Aşiret reisi-şeyh**: Diyap Ağa *Dersim*, Mustafa Ağa (Öztürk) *Dersim*, Hüseyin Bey (Aksu) *Erzincan*, Bedir Ağa *Malatya*, Pozan (Bozan) Bey *Urfa*, Hasan Sıddık Bey (Haydari) *Van*, Fevzi Efendi *Erzincan*. / **Avukat**: Mustafa Rasim Bey (Tekin) *Elâziz*, Celalettin Arif Bey *Erzurum*, Hüseyin Avni Bey (Ulaş) *Erzurum*, Feridun Fikri (Düşünsel) *Dersim*. / **Doktor**: İbrahim Refik Bey(Saydam) *Bayazıt*, Ali Haydar Bey *Genç*, İbrahim Tali (Öngören) *Diyarbakır*. / **Hakim-savcı**: Tevfik (Abdülhak Tevfik) Bey (Gençtürk) *Dersim*, Hüseyin Sıtkı Bey (Gür) *Malatya*, Mahmut Sait Bey (Yetgin) *Muş*. / **Müftü-imam**: Osman Fevzi Efendi (Topçu) *Erzincan*, Mehmet Nusret Efendi *Erzurum*. / **Gazeteci-yazar**: Süleyman Necati Bey (Güneri) *Erzurum*, Yakup Kadri Karaosmanoğlu *Mardin*. / **Mühendis**: Server Ahıska Bey (Atabeyoğulları) *Ardahan*.

Asker: 21
Müderris -muallim: 17
Toprak sahibi/çiftçi: 11
Tüccar: 8
Aşiret reisi-şeyh: 7
Avukat: 4
Doktor: 3
Hâkim-savcı: 3
Müftü- imam: 2
Gazeteci-yazar: 2
Mühendis: 1

Yukarıdaki liste, toplumsal katmanlar bazında gruplandırıldığı zaman şu yüzdeler oranlara ulaşılır:

Asker-sivil bürokrat/aydın: %	77.5
Eşraf: %	16.25
Serbest Meslek %	6.25

Frederick W. Frey, 1920-1957 tarihleri arasında görev yapmış olan Türk parlamenterlerini birçok yönden analiz ettiği eserinde, "*Türk siyasi seçkinlerinin reformları uygulama aracı*" olarak devlet mekanizmalarını kullandıklarını, biçim olarak da "*ferman niteliğinde kararlar ve kanunlar*" çıkararak başarıya vardıkları belirtmektedir. Frey bunu "*Türk siyasi liderlerinin toplumsal arka planlarındaki güçlü entelektüel ve resmi karakterlerine*" bağlayarak açıklamaktadır.⁶¹⁸ Ayrıca "*elit olan Kemalist hareketin*" toplumsal görüşlerini geliştirmek için "*milli, milliyetçi ve siyasal memurlar ve bürokratlara yüklenen modernize etme*" misyonunu kullandığını da ileri sürmektedir.⁶¹⁹

Frey, eserinde "*ulusal-yerel çatlağı*" olarak ifade ettiği meclis temsilinde doğum yerinin esas alınması ya da alınmaması faktörüne de dikkat çekmektedir. II.

⁶¹⁸ Frederick W.Frey, *The Turkish Political Elite*, The M.I.T. Pres, Cambridge, 1965, ss. 155-158.

⁶¹⁹ FREY, a.g.e., s. 188.

Dünya Savaşı'na kadar coğrafik nüfus hareketliliğinin az olmasından hareketle yamılgının az olacağını ifade eden Frey, Doğu bölgesinin coğrafik temsilde zayıf kaldığını ifade etmektedir.⁶²⁰

“Ülkede genel olarak nüfusun ve milletvekillerinin doğum yerlerine göre dağılımında açıkça göze çarpan bir değişiklik olmamıştır. Dolayısıyla genel olarak meclisin coğrafik anlamda ülkeyi oldukça iyi temsil edebildikleri söylenebilir. Fakat bu 37 yılda devamlı fazlasıyla temsil edilen tek bölge olmuştur. Ve bu bölge, Marmara (özellikle İstanbul), I. ve X. arasındaki her mecliste hatırı sayılır derecede fazlasıyla temsil edilmiştir. Bu aşırı temsil neredeyse bütün diğer bölgelerin göz ardı edilmesiyle oluşmuştur, fakat Ege Bölgesi ve Akdeniz Bölgesi, Doğu ve Orta Anadolu'dan çok daha iyi durumda kalmıştır.”

Doğu bölgesinin özel durumundan dolayı Batı'ya göre farklı tarzda bir siyasete maruz kaldığını ifade eden Frey ayrıca şu değerlendirmede bulunmaktadır:
621

“Doğu, Kemalist görüşe göre o kadar imkânsız idi ki çok sıkı kontrol edildi; o kadar kesinsizdi ki, kesinleştirildi. Siyasal yaşam durduruldu. Diğer yandan Batı daha modern ve daha güçlüydü; dolayısıyla siyasal yaşam göreceli olarak daha açık olabilirdi ve olmalıydı.”

Kemalistlerin, Doğu bölgesine yönelik farklı bir siyaset ile yaklaştıkları yargısı doğru bir tespittir ki bu zaten koşulların getirmiş olduğu bir zorunluluktur. Ancak bunu siyasal yaşamı sekteye vuracak boyut olarak resmetmek zorlama bir

⁶²⁰ FREY, a.g.e., s. 186.
1920-1923 I. Meclis
1923-1927 II. Meclis
1927-1931 III. Meclis
1931-1935 IV. Meclis
1935-1939 V. Meclis
1939-1943 VI. Meclis
1943-1946 VII. Meclis
1946-1950 VIII. Meclis
1950-1954 IX. Meclis
1954-1957 X. Meclis

⁶²¹ FREY, a.g.e., s. 191.

iddia olur. Eğer ki dışarıdan/başka kişilerin mebusluğu siyasal yaşamı durduracak bir gelişimse, başta Mustafa Kemal Atatürk olmak üzere Balkan kökenli yöneticilerin ülkeyi yönetmedeki meşruluğu tartışma konusu olur ve bir neticeye varılmaz. Doğu illerinin bazılarında Parti örgütü yoktu bundan dolayı kongrelere delegeler gönderilemiyordu. Fakat düzenli yapılan seçimlerle belirlenen, bir kısmı bölgede doğanlardan bir kısmı da dışarıdan seçilen mebuslar, hem kongrelere katılıyor hem de sürekli açık tutulan Meclis'te bölge temsiliyetini gerçekleştiriyorlardı.

Frey, tek parti dönemindeki yerellik/bölgecilik oranlarının değişimini ise şu şekilde verdi: ⁶²²

“Yüksek bir yerelcilik düzeyi, mecliste temsil ettikleri bölgede doğmuş bütün milletvekillerinin ortalama % 62’siyle ilk mecliste görülebilmektedir. Bu yüzde II. Meclis’te biraz azalmış, V. ve sonuncu Atatürk Meclisi olan Mecliste % 34’e düşene kadar, Atatürk döneminin sonraki bütün meclislerinde hızla azalmıştır. I. Meclis ile V. Meclis arasında yerel alanlarında doğan milletvekili sayısı neredeyse yarıya inmiştir. Atatürk’ün ölümü ve İnönü’nün iktidara geçmesi ile yerelcilikte başlangıçta VI. ve VII. Meclis’lerde az, fakat 1946’da çok partili ilk Meclis seçildiğinde göz ardı edilemeyecek büyüklükte bir artış görülmüştür. Bu eğilim Demokratlar’ın iktidarı altında da devam edip X. ve dönemin son Meclis’inde yerelciliğin yüksek noktasına ulaşılmıştır. Aslında, XI. Meclis’te yerelciliğin yüzdesi % 66’ya ilerlemiştir.”

Frey’in analizlerine göre 1923’ten, İnönü’nün Cumhurbaşkanlığının başına kadar Doğu bölgesinin temsilini en çok dışarıdan/başka kişiler yerine getirmiş, İnönülü dönemle birlikte yerellik/bölgecilik artmıştı. Temsildeki bu çizelge Ahmet Demirel’in araştırmasında sunduğu meclisin yenilenme oranları ile paralellik gösterir:

“Birinci Meclis, muhalefetli meclis olduğundan en büyük yenilenme oranına sahip meclis 1923-27 arasında görev yapan İkinci Meclis’tir. İkinci Meclis’e seçilen milletvekillerinde % 62,5 Birinci Meclis’te görev yapmayan kişiler arasından

⁶²² FREY, a.g.e., ss. 187-188.

seçilmiştir. Meclislerin bir önceki meclise görev yenilenme oranları 1927-1931 meclisinde % 37,8'e, 1931-1935 meclisinde 31,9'a düştükten sonra, 1935-1939 meclisinde % 38,3, 1939-1943 meclisinde % 36,4, 1943-1946 meclisinde ise % 35,0 olarak gerçekleşti."⁶²³

Erzurum Kongresi'nden itibaren asker-sivil bürokrat ile yerel eşraf arasındaki birliktelik 1946'ya kadar devam etti. Öte yandan bürokratların meclisteki oranı çok partili döneme geçinceye kadar üstünlüğünü sürdürdü. Meclisin yarısı bürokratlardan oluşuyordu. Çok partiye geçiş dönemi olan 1946 ve sonrasında ise, bu oran % 36 geriledi. 1950 den sonra bürokratların oranı % 30'u geçemedi. 1923-1950 sürecinde bürokratik oranı kendi içinde de bir takım değişiklikler geçirdi. Örneğin askerler 1923'de % 20 iken, 1946'da % 11'e düştü, sivil idare 1923'de % 25 iken, 1946'da % 14'e düştü.⁶²⁴

CHP'nin, Doğu örgütündeki üyelerinin mesleki yapılarına bakıldığında "güzideler, kalburüstüler, elitler" diye tabir edilen seçkinler katmanının örgüt içerisinde ağırlık taşıdığı görülür:

CHP Vilâyet İdare Heyetleri

1936'da Gaziantep Vilâyet İdare Heyeti Üyeleri:⁶²⁵

Doktor: 2

Eczacı: 1

⁶²³ Ahmet Demirel, "Tek Parti Meclisleri Üzerine Bazı Sayısal Veriler", **Toplumsal Tarih**, Sayı:118, Ekim 2003, ss. 84-87, Sayı: 120, Aralık 2003, s. 12 (ek düzeltme)

⁶²⁴ Turhan, a.g.e., s. 111.

Çok partili dönemle birlikte bürokratik kökenli siyasal sistem daha rahat sorgulanmaya başladı. Örneğin 1947 tarihli bir eserde yazar, Türkiye özeline eğilmeden şu değerlendirmelerde bulunmaktaydı: "Cemiyet bünyesinin zamanla değişen unsurlarına bürokrasi tesirlerinin sirayetini önlemek lâzımdır... Hükümetin kendi faaliyet sahasını sınırlamağı bilmesi lâzımdır. Halbu ki teşri, icra ve kaza kuvvetleri yanında bir dördüncü kuvvet haline gelen bürokrasi, gayet sinsi bir sirayet seyri takip etmektedir... Bürokrasinin tahakkümünü hissedebilecek en hassas barometre, halkın şuurudur. Bürokratin istibdadını önleyebilmek için, halka karşı mesuliyet prensibinin fiilî tatbik sahasını yalnız içtimai ve siyasî hiyerarşinin en üst katını teşkil eden iktidar mevkiine inhisar ettirmeyerek idare mekanizmasının bütün kademelerine teşmil etmeğe ihtiyaç vardır."Bkz. Feridun Ergin, **Bürokrasiye Dair**, Sakarya Basımevi, 1947, s. 16.

⁶²⁵ C.H.P. 1936 İl Kongreleri, 1937, s. 181.

Ziraat Bankası Veznedarı: 1

Tüccar: 2

Çiftçi: 1

Mesleği Belirtilmeyen: 1

1944'de Gaziantep Vilâyet İdare Heyeti Üyeleri:⁶²⁶

Belediye Reisi: 1

Avukat: 2

Fabrikatör: 1

Diş Doktoru: 1

Dişçi: 1

Müteahhit: 1

Tüccar: 1

Çiftçi: 1

Mart 1945'te Mardin Vilâyet İdare Heyeti Üyeleri:⁶²⁷

Dava Vekili: 1

Tüccar: 3

Çiftçi: 1

Ekim 1945'te Mardin Vilâyet İdare Heyeti Üyeleri :⁶²⁸

Belediye Reisi: 1

Davavekili: 1

Fabrikatör: 1

Tüccar: 2

Esnaf: 1

Çiftçi: 1

Yedekler:

Genel Meclis Üyesi: 1

Ticaret Odası Reisi: 1

⁶²⁶ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 276.1107..1.

⁶²⁷ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 278.1119..2.

⁶²⁸ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 278.1119..2.

Türk Hava Kurumu Muhasibi: 1

Tüccar: 2

Eczacı: 2

1936'da Malatya Vilâyet İdare Heyeti Üyeleri:⁶²⁹

Emekli Yarbay: 1

Emekli Jandarma Yüzbaşı: 1

Genel Kurul Üyesi: 1

Tüccar: 1

Esnaf: 1

Çiftçi: 1

1944'de Malatya Vilâyet İdare Heyeti Üyeleri:⁶³⁰

Emekli Jandarma Yarbayı: 1

Avukat: 1

Müteahhit: 2

Tüccar: 2

Eczacı: 1

Çiftçi: 3

1936'da Kars Vilâyet İdare Heyeti Üyeleri:⁶³¹

Belediye Reisi: 1

İl Genel Kurul Üyesi: 3

Ziraat Bankası Müdürü: 1

Fabrika Müdürü: 1

Tüccar: 1

Mesleği Belirtilmeyen: 1

⁶²⁹ C.H.P. 1936 İl Kongreleri, s. 304.

⁶³⁰ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 278.1116..3.

⁶³¹ C.H.P. 1936 İl Kongreleri, s. 260.

1944'de Kars Vilâyet İdare Heyeti Üyeleri: ⁶³²

Belediye Reisi: 1

Süt Fabrikası Müdürü: 1

Serbest Avukat: 1

Tüccar: 4

Serbest Eczacı: 1

Diş Tabibi: 1

1934'de Erzurum Vilâyet İdare Heyeti Üyeleri: ⁶³³

Belediye Reisi: 1

Halkevi Reisi: 1

Vatan Gazetesi Müdürü: 1

Ticaret Odası Reisi: 1

Avukat: 1

Mesleği Belirtilmeyen: 3

1936'da Erzurum Vilâyet İdare Heyeti Üyeleri: ⁶³⁴

Belediye Üyesi: 1

İl Meclis Üyesi: 2

Ticaret Odası Başkanı: 1

Avukat: 2

Tüccar: 1

Çiftçi: 1

1936'da Erzincan Vilâyet İdare Heyeti Üyeleri: ⁶³⁵

Belediye Reisi: 1

Meclis Umûmî Üyesi: 2

Ziraat Bankası Müdürü: 1

⁶³² BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 281.1129..2.

⁶³³ "C.H.F. Vilâyet Kongresi Toplandı", Varlık Birlikte Yaşar, 20 Birinci Kânun 1934.

⁶³⁴ C.H.P. 1936 İl Kongreleri, s. 165.

⁶³⁵ C.H.P. 1936 İl Kongreleri, s. 141.

Emekli Yarbay: 1

Tüccar: 1

Eczacı: 1

1944'de Erzincan Vilâyet İdare Heyeti Üyeleri:⁶³⁶

Emekli Tuğbay: 1

İnşaat Mütcaahhidi: 1

Mütcaahhid: 1

Tüccar: 2

Eczacı: 1

Çiftçi: 1

1944'de Muş Vilâyet İdare Heyeti Üyeleri:⁶³⁷

Halkevi Reisi (Çiftçi): 1

Avukat: 1

Tüccar: 2

Çiftçi ve Tüccar: 1

1946'da Muş Vilâyet İdare Heyeti Üyeleri:⁶³⁸

Tüccar: 2

Çiftçi: 3

1947'de Muş Vilâyet İdare Heyeti Üyeleri:⁶³⁹

Dava vekili: 1

Tüccar: 6

Serbest: 1

Ziraat: 1

Emekli: 2

⁶³⁶ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 276.1104..2.

⁶³⁷ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 278.1115..1.; CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 179.714..1.

⁶³⁸ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 278.1115..1.

⁶³⁹ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 179.714..1.

1949'da Muş Vilâyet İdare Heyeti Üyeleri:⁶⁴⁰

Avukat: 1

Maliye Gelir Memurluğundan Emekli: 1

Tüccar: 4

Çiftçi: 5

1944'de Bitlis Vilâyet İdare Heyeti Üyeleri:⁶⁴¹

Encümen Azası: 1

Avukat: 1

Tüccar: 3

1945'de Diyarbakır Vilâyeti İdare Heyeti Üyeleri:⁶⁴²

Avukat: 1

Gazeteci: 2

Tüccar: 3

Çiftçi: 1

Yedekler

Vilâyet Daimi Encümen Üyesi: 2

Avukat: 1

Tüccar: 2

Çiftçi: 1

Simsar: 1

1945'de Siirt Vilâyet İdare Heyeti Üyeleri :⁶⁴³

Belediye Reisi: 1

Vilâyet Daimi Encümen Üyesi: 1

Tüccar: 3

⁶⁴⁰ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 179.714..1.

⁶⁴¹ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 277.1112..3.

⁶⁴² BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 277.1112..

'Diyarbakır' ismi 1937'de 'Diyarbakır' olarak değiştirildi. Bkz. Düstur, Üçüncü Tertip, Cilt: 19, No: 23, Kararname No: 2/7789.

⁶⁴³ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 278.1114..3.

Eczacı: 1

Emekli:1

1945’de Hakkâri Vilâyet İdare Heyeti Üyeleri:⁶⁴⁴

Eski Belediye Reisi: 1

Daimi Encümen Üyesi: 1

Çiftçi: 3

CHP Kaza İdare Heyetleri

1946’da Mardin Kazaları İdare Heyeti Üyeleri:⁶⁴⁵

Belediye Reisi: 5

Genel Meclis Üyesi: 2

Halkevi Reisi: 1

Dava Vekili: 5

Tüccar: 13

Çiftçi: 13

1944’de Gaziantep Kazaları İdare Heyeti Reisleri :⁶⁴⁶

Merkezde: Yüksek Mimar

Kazalarda

Avukat: 1

Çiftçi: 2

1945’de Gaziantep Kazaları İdare Heyeti Reisleri :⁶⁴⁷

Merkezde: Yüksek Mimar

Kazalarda

Avukat: 1

Çiftçi: 2

⁶⁴⁴ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 278.1114..2.

⁶⁴⁵ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 278.1119..2.

⁶⁴⁶ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 276.1107..1.

⁶⁴⁷ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 276.1107..1.

1944'de Malatya Kazaları İdare Heyeti Reisleri:⁶⁴⁸

Tüccar: 2

Çiftçi: 3

1947'de Malatya Kazaları İdare Heyeti Reisleri :⁶⁴⁹

Merkezde: Çiftçi

Kazalarda

Emekli Muallim: 1

Emekli Memur: 1

Tüccar: 2

Esnaf: 1

Çiftçi: 4

1944'de Kars Kazaları İdare Heyeti Reisleri:⁶⁵⁰

Merkezde: Müteahhit

Kazalarda

Tüccar ve Belediye Üyesi: 1

Davavekili: 1

Belediye Kâtibi: 1

Çiftçi ve Tüccar: 1

Çiftçi: 2

1945'de Kars Kazaları İdare Heyeti Reisleri :⁶⁵¹

Tüccar: 2

Müteahhit: 1

Çiftçi ve Tüccar: 1

1945'de Erzincan Kazalarında İdare Heyeti Reisleri :⁶⁵²

⁶⁴⁸ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 278.1116..3.

⁶⁴⁹ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 278.1116..3.

⁶⁵⁰ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 281.1129..2.

⁶⁵¹ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 281.1129..2.

⁶⁵² BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 276.1104..2.

Merkezde: Emekli Yarbay

İlçelerde

Dava Vekili: 1

Tüccar- Çiftçi: 1

Tüccar: 2

Çiftçi: 1

1944'de Erzincan Kazalarında İdare Heyeti Reisleri :⁶⁵³

Merkez Kaza: Müteahhid.

Diğer Kazalarda

Belediye Reisi: 1

Dava Vekili: 1

Tüccar: 3

1947'de Bulanık Kaza İdare Heyeti Üyeleri:⁶⁵⁴

Tüccar: 5

Esnaf: 1

1945'de Bulanık Kaza İdare Heyeti Üyeleri:⁶⁵⁵

Dava Vekili: 1

Tüccar : 1

Esnaf: 1

Çiftçi: 2

1949'da Muş Kazalarında İdare Heyeti Reisleri :⁶⁵⁶

Tüccar: 2

Çiftçi: 2

⁶⁵³ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 276.1104..2.

⁶⁵⁴ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 179.714..1.

⁶⁵⁵ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 179.714..1.

⁶⁵⁶ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 179.714..1.

1946'da Muş Kazaları İdare Heyeti Reisleri :⁶⁵⁷

Bulanık: Tüccar

Malazgirt: Tüccar

1946'da Bulanık Kaza İdare Heyeti Üyeleri:⁶⁵⁸

Dava Vekili: 1

Tüccar: 1

Esnaf: 1

Çiftçi: 2

1945'de Malazgirt Kaza İdare Heyeti Üyeleri:⁶⁵⁹

Halkodası Reisi: 1

Esnaf: 1

Çiftçi: 3

1946'da Diyarbakır'ın Bismil, Lice ve Silvan Kazaları İdare Heyetleri Üyeleri:⁶⁶⁰

Belediye Reisi: 2

Belediye Üyesi: 1

Vilâyet Umûmî Meclis Üyesi: 2

Dava Vekili: 1

Tüccar: 3

Esnaf: 1

Çiftçi: 5

1944'de Kiğı Kaza İdare Heyeti Üyeleri:⁶⁶¹

Emekli Bucak Müdürü: 1

Dava Vekili: 1

Tüccar: 3

⁶⁵⁷ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 278.1115..1.

⁶⁵⁸ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 278.1115..1.

⁶⁵⁹ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 278.1115..1.; CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 179.714..1.

⁶⁶⁰ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 277.1112..

⁶⁶¹ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 277.1111..1.

1945’de Erzurum Kazalarında İdare Heyeti Reisleri : ⁶⁶²

Merkezde: Belediye Üyesi (Tüccar)

Kazalarda

Belediye Başkanı: 2

Genel Meclis Üyesi (Arzuhalci): 2

Genel Meclis Üyesi (Ziraatçı): 1

Tüccar: 1

1945’de Ahlat Kaza İdare Heyeti Üyeleri: ⁶⁶³

Emekli Muallim: 1

Tüccar: 1

Esnaf: 1

Çiftçi: 1

1946’da Tatvan Kaza İdare Heyeti Üyeleri: ⁶⁶⁴

Müteahhit: 1

Esnaf: 2

Çiftçi: 2

Belediye Meclis Azası Adayları

Mardin Belediye Meclis Azası adaylarının yer aldığı 1934’tarihli listede “zâde, bey, efendi” ünvanlı kişilerin sayısı fazlaydı. 12 isim ise önceki yıllarda azalık yapmış kişilerdi. Bunların dışında, mesleği belirtilenler aşağıdaki gruplar içerisinde yer aldılar: ⁶⁶⁵

Kaza Müddei Umûmî’den Mütেকait

Dava Vekili

⁶⁶² BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 248.1119..2.

⁶⁶³ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 277.1112..3.

⁶⁶⁴ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 277.1112..3.

⁶⁶⁵ “Şehrimizde Belediye Seçimleri Bugün Başladı”, Halk Sesi, 4 Birinci Teşrin 1934.

Eytam Müdürü
Jandarma Tabur Kâtibi
İdare Kâtibi
Kütüphane Memuru
Tahsil Memuru
Fabrikatör
Tüccar
Esnaf

Mardin Belediye Meclis Azası adaylarının yer aldığı 1946 tarihli listedeki mesleki gruplar aşağıdaki biçimdeydi.⁶⁶⁶

Ağırceza Reisliğinden Emekli
Dava Vekili
Eski Belediye Üyesinden
Belediye Reisi
Fabrikatör
Müteahhit
Tüccar
Eczacı
Esnaf
Emekli
Çiftçi

Erzurum Belediye Meclis Azası adaylarının yer aldığı 1934 tarihli listede “*bey ve zâde*” ünvanı taşıyanlar fazlaydı. Mesleği belli olanlar aşağıdaki gruplar içerisinde yer aldılar.⁶⁶⁷

Mütekait Kaymakam

⁶⁶⁶ “Şehrimizde Belediye Seçimi İçin CHP Tarafından Gösterilen Asıl ve Yedek Üye Adayları”, **Ulus Sesi**, 17 Mayıs 1946.

⁶⁶⁷ “Belediye İntihabı”, **Varlık Birlikte Yaşar**, 4 Birinci Teşrin 1934.

CHP Reisi
Belediye Reisi
Ticaret Odası Reisi
Mütekait Telgraf Müdürü
Ticaret Odası Başkâtibi
Varlık Gazetesi Müdürü
Mütekait
Avukat
Diş Tabibi
Kâtip
Eczacı
Esnaf

Malatya Belediye Meclis Azası adaylarının yer aldığı 1934'tarihli listede "ağa, bey, efendi, beyefendi, oğlu, efendi oğlu" ünvanlı kişiler fazlaydı. Mesleği belli olanlar aşağıdaki gruplar içerisinde yer aldılar:⁶⁶⁸

Belediye Reisi
Mütekait Yüzbaşı
Sabık İnkisar Müdürü
Sabık Nahiye Müdürü
Dava Vekili
Sabık Tahrirat Kâtibi
Baytar Müdürlüğü Memuru
Mütekait Mülazım
Tüccar
Esnaf

Diyarbakır Belediye Meclis Azası adaylarının mesleklerinin belirtilmediği 1934'tarihli listede yer alan 58 kişiden 40'ı "beyefendi", 17'si "efendi" 1 kişi de ünvensız olarak yer aldı. Toplumda daha çok eğitilmişlere yönelik kullanılan

⁶⁶⁸ "CHF'nın Şehir Meclis Azalığı İçin Gösterdiği Namzetler", Fırat, 4-11 İkinci Teşrin 1934.

“*beyefendi*” ünvanının bürokratları karşıladığı kabulünden hareketle, bürokratların sayısının diğer katmanlara göre daha fazla olduğu düşünülebilir.⁶⁶⁹

Gaziantep Belediye Meclis Azası adaylarının yer aldığı 1934’tarihli listede “*zâde efendi*” ünvanlı kişilerin sayısı fazlaydı. Mesleği belli olanlar aşağıdaki gruplar içerisinde yer aldılar:⁶⁷⁰

Mütekait Kaymakam

Avukat

Fabrikatör

Diş Tabibi

Sabık Polis

Sabık Muallim

Esnaf

Kuyumcu

Sarraf

İkinci Seçmenler

Gaziantep’te İkinci Seçmenlerin yer aldığı 1935 tarihli listede yer alanların büyük kısmı “*ağazâde, efendi, efendi oğlu, ağa, şih oğlu, ağa oğlu, hoca oğlu*” gibi ünvanlara sahiplerdi. Mesleği belirtilenler aşağıdaki grup içerisinde yer aldılar:⁶⁷¹

İnhisar Muhakemat Amiri

İnhisar Müdürü

İnhisarlar Baş Müdürü

Ağır Ceza Reisi

Meclisi Umûmî Azası

Sıhhat Müdürü

Mahkeme Baş Kâtibi

⁶⁶⁹ “C.H.F. Tarafından Gösterilen Belediye Aza Namzetleri”, **Diyanbekir**, 8 Birinci Teşrin 1934.

⁶⁷⁰ “C.H.Fırkası Vilâyet İdare Heyeti Reisliğinden”, **Gaziantep**, 8 Teşrin Evvel 1934.

⁶⁷¹ “CHF İkinci Müntahib Namzetleri”, **Gaziantep**, 17 İkinci Kânun 1935.

Nahiye Müdürü
Dava Vekili
Sabık Polis
Diş Tabibi
Doktor
Avukat
Muallim
Mektupçu
Tahsildar
Eczacı
Esnaf

Urfa'da İkinci Seçmenler'in yer aldığı 1943 tarihli listede mesleği belirtilenler aşağıdaki gruplar içerisinde yer aldılar: ⁶⁷²

Vali
Vali Eşi
Belediye Reisi
Halkevi Reisi
Ziraat Odası Reisi
Belediye Baş Kâtibi
Belediye Yedek Azası
Umûmî Azası
Belediye Azası
Ziraat Odası Azası
Eski Nahiye Müdürü
Nahiye Müdürü
Hususi Muhasebe Müdürü
Okul Müdürü
Hususi Muhasebe Müdürü
Maliye Varidat Müdürü

⁶⁷² Akgün, 13 Şubat, 1943.

Sıhhat Kâtibi
Nüfus Kâtibi
İdare Heyeti Baş Kâtibi
Orta Okul Kâtibi
Maarif Baş Kâtibi
Maarif Kâtibi
Vilâyet Tahrirat Baş Kâtibi
Nafia Baş Kâtibi
Vilâyet Evrak Memuru
Maliye Memuru
Vilâyet Memuru
Maliye Veznedarı
Zabıta Komiseri
Emekli Komiser
Emekli Albay
Elektrik Muhasibi
Köy Sahibi
Baş Muallim
Muallim
Fabrikatör
Avukat
Doktor
Dişçi
Eczacı
Muhtar
Müftü
Gazeteci
Tacir
Esnaf
Çiftçi

Mardin’de İkinci Seçmenlerin yer aldığı 1935 tarihli listede mesleği belirtilenler aşağıdaki gruplar içerisinde yer aldılar:⁶⁷³

Belediye Azası

Encümen

İdare Müdürü

Varidat Müdürü

Gümrük Müdürü

Dava Vekili

Defterdar

Doktor

Komiserlikten Mütakait

Muhtar

Muallim

Kütüphane Memuru

Memur

Esnaf

Yukarıdaki tüm listelerde yer alan kişilerin toplumsal katmanları kategorileştirildiği zaman bürokrat ve eşrafların diğer katmanlara göre baskın olduğu görülür. CHP’nin politik söylemi olan toplumun tüm katmanlarını temsil etme fikrinin, Doğu örgütlerinde de hayata geçirildiği açıktır. Ancak temsil edilme durumu ile temsil gücü farklı konulardır. Yukarıdaki listelerde yer alan mesleki grupların, kendi içerisinde bir tür güçlülük veya zayıflık derecelenmesinin var olduğu inkâr edilemez. Kendine özgü kapalı toplum yapısına sahip Doğu bölgesinde, yüksek bürokrat kesimin ve eşrafların daha fazla söz söyleme ve Ankara ile temas kurabilme imkânına sahip olduğu düşünülebilir.

⁶⁷³ “Şarımızda Seçim Pazar GünüYapılacak”, *Ulus Sesi*, 17 İkinci Kânun 1935.

Mardin’de 1927’deki mesleki yapı büyükten küçüğe doğru şöyle bir görüntü arz ediyordu: Mesleksiz/meçhul, ziraatçı, ordu, sınai, ticari, muhtelif, memur, serbest, ptt ve hâkim. Bkz. **Mardin Aşiret-Cemaat-Devlet**, (haz. Suavi Aydın vd.), Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001, s. 372.

CHP'nin örgüt kurmada kullandığı, seçkinlerin liderliğini gizli kabul durumu, CHP içerisindeki bölünmeler/ayrılmalar sonucunda kurulan DP'nin tercihlerine de aksetti. Örneğin Mardin'de kurulan DP Müteşebbis Heyeti Üyeleri, eczacı, Ticaret ve Sanayi Odası Baş Kâtibi, İl Genel Meclis Üyesi, Belediye Üyesi, Dava Vekili ve çiftçi ⁶⁷⁴ gibi katmanlardan oluşuyordu. Diğer bir örnek ise Urfa DP örgütü kurucularının yer aldığı listedir:

“Urfa Noteri CHP Azası olan Reşit Kemal Timuroğlu, 10 sene Belediye Azası iken bu devrede kazanamayan CHP A.Reşit Akyüz, yine 14 senelik Belediye Azası iken bu seçimde düşen yine Partili Mustafa Güven, yine Parti Azalarından tüccar Halil Akyol ve Mehmet Hatipoğlu tarafından açılmıştır.”⁶⁷⁵

Bölgenin toplumsal özelliklerine göre siyasi rotatifler belirleme konusunda her iki Parti'nin benzerlik taşıdığı görülür. Asker-sivil bürokratların CHP'ye, yerel eşrafın da DP'ye destek verdiği yargısı kolaycı bir genellemeden öteye geçemez. Her iki Parti'nin de sosyal tabanları birbirine yakındır. Partilerle alakalı tüm gelişmeler bu sosyal zemin üzerinde gerçekleşti.

⁶⁷⁴ “Şehrimizde DP Müteşebbis Heyeti Kuruldu”, *Ulus Sesi*, 13 Temmuz 1946.

⁶⁷⁵ “Demokrat Parti”, *Akgün*, 29 Haziran 1946.

SONUÇ

Türk toplumu, Batı toplumlarının, Coğrafi Keşifler ile Sanayi Devrimi arasında gerçekleştirdikleri dönüşümleri/geçişleri yaşamadığı gibi bu türden gelişmelerin neticesi olan yayılmacı devlet tehlikesini bizzat kendi toprakları üzerinde hissetti. Milli Mücadele'yi yürüten ve kurtuluşu gerçekleştiren kadro, kuruluştan sonra tüm bu birikimleri güçlü bir prestij olarak kullandı. Deneyimlerin getirmiş olduğu izlenimler sonucunda, yaşamak için değişimin şart olduğunu düşünen kadro, ülkedeki/toplumdaki tüm farklılıkları, çağdaş uygarlık seviyesinde dengeleyebilmek için yoğun gayret içerisine girişti.

Milli Mücadele sürecinde, Doğu toplumunun öncüleri/aşiret reisleri mevcut durumları ile mücadelede sorunsuz olarak yer alırken, devrimci dinamizm döneminde aşiret temelli sosyolojik yapı, çözülmeye muhtaç bir problem olarak görülmeye başlandı. Çünkü, Doğu bölgelerinin kalıtımsal özelliği olan aşiret kültürü/kültü, devrimci bir enerjiyle hareket eden CHP'nin tüm toplumu ortak seviyede eşitlemek fikriyle çelişen bir görüntü arz ediyordu.

Cumhuriyet dönemi kuşağı aynı zamanda Osmanlı son döneminin genç kuşağıydı. Son dönemde yaşanan bütün olaylar ve olayların toplumdaki yansımaları, bu genç kuşağın dünya görüşüne, bilincine ve de davranışlarına etki etti. Meşrutiyet döneminin deneyimleri/dersleri tek parti döneminin genel karakterlerini belirledi. Öte yandan kuşağın, 1889-1923 tarihleri arasında edindiği cemiyet kurma, örgütlenme ve yönetme kabiliyeti, deneyimsel olarak CHP'nin yurt genelindeki örgütlenme çalışmalarında başarıyla kullanıldı.

Geleneksel toplum/kültür yapısını asırlarca muhafaza etmiş, kendi otoritelerini yaratmış bir coğrafya olan Anadolu'nun Doğu bölgelerinin, ulus-devlet modeli içerisindeki yeni konumunu belirleyebilmek demek aynı zamanda meşakkatli bir sürecin de başlaması anlamına geliyordu. Cumhuriyet'in hemen başında gerçekleşen Şark İsyanı hadisesi, hem CHF'nin örgütsel yapısını değiştirecek hem de devlet politikalarının temel iskeletini şekillendirecek çapta bir gelişmeydi. Şark

İsyanı, CHP'nin siyasal örgütlenme biçimini ve bölge idaresiyle ilgili yeni yönelişleri belirleyecek şekilde gelişmelere sebebiyet verdi.

Olayın gelişim tarzı ve amacıyla ilgili incelemeler ve yargılamalar sürerken, CHF yönetimi, şu sorunun cevaplandırılmasını özellikle istedi: Yöre yöneticilerinin ihmalkârlıkları ya da isyancıları desteklemeleri söz konusu mudur? Parti'nin olaya bu şekilde yaklaşması sebepsiz değildi. Çünkü soruşturmalar neticesinde, CHF ve TpCF mensuplarının, idari görevlilerin, askeri personelin ve de bölge halkının belirli bir kısmının doğrudan veya dolaylı olarak olayların içerisinde yer aldığı bir tablo ortaya çıktı.

Geç modernleşmeyi gerçekleştirmek için teşkilât ağını tamamlamak isteyen devrimci CHF, Şark İsyanı'ndan sonra, tam tersi bir yönelim ile şubelerinin bir kısmını kapatmayı tercih etti. Dönemle ilgili yapılan bütün taramalarda, CHP örgütlerinin kapatılması ile Şark İsyanı hadisesi arasındaki ilişkiye dair bir kanıt veya habere rastlanmadı. Çok sayıdaki Parti yayınında ve resmi yayınlarda yapılan incelemelerde, Doğu örgütündeki bazı iller hakkında, "*Parti teşkilatı yoktur.*" ibaresi dışında tek bir yoruma bile yer verilmemesi manidardır. Takriri Sükûn Kanunu'na dayanılarak basın üzerinde yoğun bir denetim mekanizması kurulması sebebiyle gazetelerde, 'İsyancılar ve CHP Örgütleri' biçimindeki yazıların kaleme alınması mümkün değildi.

Genel kabul gören bir yargı olan, Şark İsyanı'nın hemen akabinde CHP örgütlerinin kapatıldığı fikri hatalıdır. "*CHF 1927 Büyük Kongresi Raporları Tetkik Encümeni Mazbatası*"nı hazırlayan kurul üyelerinden ikisi Siirt ve Elâziz Fırka mümessilleriydi. Örgütün var olmadığı illerden mümessillerin katılması mümkün olamayacağına göre her ne kadar merkezin isteklerini karşılayacak düzeyde güçlü bir organizasyona sahip olmasa da örgütlü bir yapının varlığından söz etmek mümkündür. Siirt ise 1933'e kadar örgütsel varlığını korudu. Eğer ki Şark İsyanı'nın hemen ardından bölgedeki tüm örgütlerin kapatıldığı yargısı doğru olsaydı, çatışmaların başladığı alan olan Genç-Ergani-Elazığ üçgenindeki Elazığ teşkilâtının hepsinden önce kapatılması gerekirdi.

1927'deki yerel bir gazete haberinde, Urfa'da örgütsel yapının varlığından bahsediliyordu. Ancak Urfa, 1927'deki kongreye Fırka mümessili göndermedi/gönderemedi. 1931'de Siirt, Van ve Muş illerinde örgütsel yapının varlığı söz konusuydu ancak bu üç il 1933'te "*Van, Siirt, Muş vilâyetlerindeki teşkilâtımızda, Fırka'nın nizamlı çalışmasında faydalı olacak bir yürüyüşle gidemiyorlardı.*" gerekçesiyle kapatıldı. Diğer yandan 1936'daki listede Bingöl'ün Kığı, Tunceli'nin Pülümür ilçelerinde örgütün var olduğu ifade ediliyordu.

Görüldüğü gibi Doğu örgütlenmesi hakkında genelleyci yargılarda bulunmak sakıncalıdır. Fırka, her ne olursa olsun bir yerde örgütünü sürdürmek zorunluluğunu duymuyordu. Genel Sekreterliğin taleplerini yerine getirmeyen/getiremeyen kadrolar tasfiye edilebiliyordu. Ayrıca il bazında örgütlenmediği bazı yerlerde, ilçe örgütüyle faaliyetini sürdürebiliyordu ya da sürdürülmesine izin verebiliyordu.

CHP yöneticileri ve de Parti yayınları, örgütün daraltılma sebebini açıklamaktan özenle kaçınırken, Parti teşkilâtı bulunmayan yerlerde Umûmî Müfettişliğin bu boşluğu zaten doldurmakta olduğu gerçeğinden hareketle, durumun normalliğine vurgu yapmak amacıyla Umûmî Müfettişliğin başarılarından söz etmek tercih ediliyordu. 1927'de Umûmî Müfettişlik kurulduktan sonra sorunlu veya zayıf bazı il örgütlerinin kapatılmış olması mümkündür. Geç modernleşmeden dolayı otoriter modernleşmeye yönelen CHF yöneticileri, bazı illerin temsiliyetini sadece mebuslarla gerçekleştirmek ve bölgeyi daha kontrollü biçimde yönetmek istemiş olabilirler.

Umûmî Müfettişlik ile CHP arasında resmi derecede bir bağ bulunmaktaydı. Parti yöneticilerinin açıklamaları ve resmi yayınlardaki ifadelerle göre Parti, Umûmî Müfettişlik bünyesinde Parti işlerini yürütecek olan Fırka Kâtibi'ni 1933'te Müfettişliğe gönderdi, 1935'te "*C.H.Partisi işleri bürosu*" kuruldu ve bu birimin personeli 1938'de resmi kadro içerisinde yer aldı. Müfettişliğin, Parti işlerini yürütmekle ilgili işlevinin 1933-1938 sürecinde şekillendiği çıkarımı yanlıtıcı olacaktır. Bunun daha evvelden başlayan, birliktelik özelliği taşıdığı büyük

olasılıktır. 27 Kasım 1927 tarihli “Umûmî Müfettişlik Teşkiline Dair Kararname”de yer alan, “Umûmî Müfettiş, muntakası dâhilinde Hükûmetin vekili ve umum vekillerin mümessilidir.” ifadesinden de anlaşılacağı gibi yüksek ve kapsayıcı bir mevki söz konusuydu. Bu konumda bulunan teşkilat, araştırmada bolca örneği görüldüğü gibi elbette ki Parti hakkındaki kararlarda ve girişimlerde söz sahibi olacaktı. CHP örgütünü ve Halkevleri’ni denetlemek, takip etmek, bunları makbul bir çizgide tutmak görevini yerine getiren Umûmî Müfettişlik, müşavirleri, amirleri, müdürleri, memurları, kâtipleri ile özellikle de Parti örgütünün var olmadığı illerde, Parti işlerini temsil eden en üst makam durumundaydı.

Parti yöneticileri, 1930’lardan itibaren hem köylü toplum özelliği taşıyan hem de eğitim seviyesi düşük olan toplumu dönüştürebilmek için genel halk eğitiminin şart olduğunu düşündüler. Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde CHP’nin yurt ve dünya görüşünü işleyen en önemli iki kuruluş olan Halkevleri/Halkodaları ve Köy Enstitüleri, gerek Doğu’nun dönüşümünde önemli bir işlevde bulunmaları, gerekse bölgede Parti’nin temsiliyetini sağlaması açısından önemli fonksiyonları yerine getirdiler.

Örgütsel işleyiş açısından merkezi ve otoriter bir yapı sergileyen CHP yönetimi, hem mebusların kendi seçim bölgesi hakkında hazırladıkları raporlar, hem de Parti Müfettişi ünvanı taşıyan mebusların Genel Sekreterliğin hazırlamış olduğu bir talimatnameye göre hazırlamış oldukları raporlarla, aynı bölgeyi çift yönlü olarak denetliyordu. Ancak Genel Sekreterliğe gelen raporlar sadece bu iki kaynaktan ibaret değildi. Başta İçişleri Bakanlığı olmak üzere çeşitli Bakanlıklardan, Umûmî Müfettişlikler’den Halkevleri ve Halkodaları Başkanlıkları’ndan, CHP İl ve İlçe Başkanlıkları’ndan, valilerden, ordu mensuplarından, belediye başkanlıklarından, heyet üyelerinden, halktan... birçok farklı yerden değişik konuları içeren raporlar sürekli olarak merkeze akıyordu. Dönemin iletişim ve ulaşım gibi teknik imkânlarının yaratmış olduğu haber almadaki kısıtlılık hali, farklı yerlerden gelen bu raporlar sayesinde giderilmiş oluyordu.

Genel Sekreterliğe gelen raporlar içerisinde, örgütsel işleyiş hakkında en detaylı olanı Parti Müfettişleri'nin hazırladıkları raporlardı. Bu raporlardan anlaşılacağı üzere 1940'lara gelinmesine rağmen, Doğu örgütlerinin barınma ve maddi sorunları halledilmemişti. Raporlarda, bir çok teşkilatın sadece ismen kâğıt üzerinde var olduğu, faaliyetlerinin ve işlevlerinin çok zayıf olduğundan yakınıyor, Ankara'nın bölgeyle daha fazla ilgilenmesi talebinde bulunuluyordu. Öte yandan 1941'e gelinmesine rağmen, illerde Parti'ye kayıtlı üye sayısı, il nüfusunun % 2'si ile % 17'si arasındaydı. Henüz % 10'u bile bulamayan illerin sayısı % 50'ye yakındı. Örneğin Doğu örgütündeki Erzincan'da % 5, Erzurum'da % 2.8, Gaziantep'te % 4, Kars'ta % 10, Malatya'da % 5 gibi oransal değerler söz konusuydu.

Parti örgütünün yaşamış olduğu problemler elbette ki Halkevleri/Halkodaları için de söz konusuydu. Genel Sekreterlik, Halkevleri/Halkodaları konusunun sadece kültürel bir kuruluş olarak görmüyor bizzat örgütün temel ayaklarından biri olarak değerlendiriyordu. Denetlemeler sonucunda çalışmalarını yetersiz bulunan Halkevleri merkez tarafından sertçe uyarılıyordu. Doğu bölgelerindeki Halkevleri'nin yoğun gayret gösterdikleri "*Türkçe seferberliği*"nin umut edilen sonuçları vermediği raporlarda sıkça konu edildi. Doğu bölgelerinin geleneksel sosyo-kültürel yapısı elbette ki birçok girişimi yeniden şekillendiren ve çoğu zaman da direnç gösteren bir özellik taşıyordu.

Raporlarda, bölge halkının CHP'ye/Devlet'e olan davranış şekli, "*korkuya müstenit bir itaat, saygı ile karışık çekinme, korku ve endişe, sinsî çalışma ve ölç alma*" şeklinde tanımlanıyor ve sevgiye dayalı bir yöneliş için vali, asker, memur gibi devlet görevlilerinin daha dikkatli olmaları gerektiği vurgulanıyordu. Ayrıca devlet görevlilerinden yetkilerini aşp ve kanunları bir tehdit aracı gibi kullanıp halka şiddet uygulayanların bir an önce bölgeden uzaklaştırılması gerektiği belirtiliyordu. "*Geçmişin izlerini silmek ve geçmişin acı hatıralarını unutturmak için idarecilerin şefik davranmalarına ihtiyaç vardır.*" ifadelerinin kullanıldığı raporlarda, kışkırtıcı davranışlardan özenle kaçınılması gerektiği vurgulanıyordu.

CHP'nin, kapalı olan Doğu örgütlerini çok partili döneme geçilmesiyle yeniden açtığı yönündeki genelleyici ifadelerden kaçınmak gerekir. Çünkü CHP, kapalı olan örgütlerini açmaya 1944'ün Eylül ayında başladı. Öte yandan bu girişimlerin hazırlık evresi 1943'ün Haziran ayına kadar iner. Raporlarda, Parti örgütü kurulmasıyla ilgili taleplerin dile getirildiği tarih ise 1942'e kadar gider. Görüldü gibi CHP'nin Doğu örgütlerini genişletme girişimi, MKP (Millî Kalkınma Partisi) ve DP'nin kuruluşundan çok önce başlayan ve II. Dünya Savaşı'nın en yoğun olduğu yıllara ait bir girişimdi.

Yeni örgütlerin kuruluş girişimleri, Parti Müfettişleri'nin yönlendirmeleri ve çalışmaları sonucunda elbetteki Genel Sekreterliğin onayı ile sonuçlanıyordu. Her ne kadar bölgede örgütün daraltılmasından sonra birçok yönden Parti'nin işleyişi devam ettirilse de partililik kültürü ve anlayışı yerleşmediği için Parti'nin çizgisine uygun hareket edebilecek şahısların bulunmasında zorluklar yaşandı. Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren bir çok askeri harekâtın gerçekleştiği bölgede, olaylara kendisinin veya yakınlarının adının karışmadığı uyumlu kişilerin bulunmasında zorlanıldı. Rapordaki, *“muhiti hazırlamadan, yoklamadan ve Parti camiasında yer almak isteyen vatandaşları iyice tanımadan teşkilata geçilmesi hasebile, Parti saflarımızda vazife alanlardan bazılarının mevzuubahs kurullara gelişlerinde bazı isabetsizlikler olduğu anlaşılmış”* biçimindeki değerlendirmelerden de anlaşılacağı gibi, örgütlenme konusu hemen çözüme ulaştırılacak bir durum değildi. Nitekim Doğu'da yeniden örgütlenme çalışmaları merkezlerde 1944'ün sonbaharından itibaren başladıysa da daha ufak birimleri de içine alan genel bir teşkilât yapısına ancak 1947'de ulaşılabildi.

CHP ve DP'nin, hassasiyeti çok yüksek kaygan bir zemin özelliğine sahip Doğu bölgelerinde siyasi/fikri mücadele içerisine girişme ihtimali İsmet İnönü'yü kaygılandıran bir durumdu. İnönü'nün DP lideri Celal Bayar'a *“Doğu örgütlerini karşılıklı olarak kaldıralım”* biçiminde bir konuşmayı gerçekleştirdiği konusu belirsizdir ancak İnönü'nün bu konuda aşırı duyarlılık gösterdiği açıktır. İnönü, o dönemdeki konuşmasında *“Herhangi bir dağ başında vukua gelecek hâdise, kolaylıkla bir partiler meselesi olabilir.”* derken bu kaygısını açığa vuruyordu.

Doğu'da 1950 seçimlerinde CHP, 27 yıllık iktidar olmanın getirdiği olduğu yıpranmalara rağmen % 48.24'lük gibi yüksek sayılabilecek bir oy aldı. DP ise yeni bir teşkilat olmanın getirdiği aksaklıklara rağmen % 49.34'lük bir oy oranını yakaladı. Doğu ve Güneydoğu illerindeki seçimlerde DP'nin, CHP'yi 1 puanlık bir oranla geçmiş olması ne DP'nin bir başarısı ne de CHP'nin bir hezimetidir. Başarı anlamındaki bir üstünlükten ziyade eşitlik olduğu düşünülebilir. Çünkü CHP'nin 27 yıllık yıpranmışlığı ile DP'nin örgütlenmedeki zayıflıkları her iki Parti için olumsuz bir etken oluşturmaktaydı. Bu etkenlere rağmen % 50'ye yakın bir orana ulaşmaları her iki Parti'nin belli bir dengede bulunduğunu gösterir.

Milli Mücadele'yi yürüten öncü kadro, asker-sivil bürokrat/aydın kesimden oluşuyordu. Bu kadronun kolektif hareket ettiği/etmek zorunda kaldığı diğer bir kesim ise yerel eşraftı. Sürecin ve şartların getirdiği zorunluluklar neticesinde oluşan bu birliktelik, CHF kurulduktan sonra Fırka'nın toplumsal tabanını oluşturdu. I. ve II. Dönem'de Meclis'te yer alan mebuslardan meslekleri saptanabilen 160 kişinin toplumsal kökenine bakıldığında, asker-sivil bürokrat/aydının % 77.5, yerel eşrafın % 16.25, serbest meslekliilerin % 6.25 biçiminde bir görüntü sergilediği görülmektedir.

CHP, taşra örgütünün idaresini seçkinler vasıtasıyla gerçekleştirirken bu katman içerisinde, devletle bütünleşmesi daha kolay olabilecek asker-sivil bürokrat/aydın grubuna ağırlık vermekteydi. CHP'nin politik söylemi olan, başka bir teşekküle ihtiyaç duyulmayacak derecede tüm toplumsal kökenleri bünyesinde barındıran Parti imajının, Doğu örgütünde yer alanların toplumsal konumlarına bakıldığında hayata geçirildiği görülür. Ancak temsil edilme durumu ile temsil gücü farklı konulardır. Kendine özgü kapalı toplum yapısına sahip Doğu bölgesinde, yüksek bürokrat kesimin ve eşrafın daha fazla söz söyleme ve Ankara ile temas kurabilme imkânına sahip olduğu açıktır.

CHP, kuruluşundan itibaren, devrimlere karşı direnç ve refleksle karşılık veren veya verme ihtimali yüksek olarak görülen aşiretsel yapıları tehlikeli görüp,

yakın takip altına alırken, Parti'yle mücadeleden kaçınan aşiretsel yapılara fazla müdahalede bulunmadı. CHP, hem kendi teşkilatı içerisinde hem de devlet kuruluşları içerisinde oluşturduğu çok sayıdaki kurum ile kapalı toplum yapısını çözüp ortalama ülke standartlarının sağlanmasına çalıştı.

CHP'yi öncülerinden ve hatta ardıllarından ayıran nokta, modernleşme kavramını bütünlük ölçüğünde ele almış olmasıdır. CHP, devrimleri devlet eliyle yürüttüğü için zorunlu bir değişim sürecini de başlatmış oldu. Durağan ve kadim yapılar tereddüde düşülmeden ortadan kaldırıldı. Değişimle birlikte ortaya çıkan enerji, özellikle de Doğu bölgelerinin geleneksel yapılarıyla çatışma içerisine girdi.

KAYNAKÇA

Arşivler

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Sürelî Yayınlar

Gazeteler

Akgün

Cumhuriyet

Diyarbakir

Dünya

Fırat

Gaziantep

Halk Sesi

İkdam

Kars

Kilis

Resmi Gazete

Tunceli Postası

Ulus

Ulus Sesi

Vakit

Varlık Birlikle Yaşar

Vatan

Yenilik

Dergiler

Akgün

Altan

Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi

Ayın Tarihi
Başpınar
Belgelerle Türk Tarihi Dergisi
Belleten
Bilgi Bellek
Büyük Doğu
Demiryolları Dergisi
Derme
Doğuş
Fikir Hareketleri
İdare Dergisi
İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi
İstanbul Teknik Üniversitesi Dergisi
Jandarma Mecmuası
Kadro
Karacadağ
Köye Doğru
Mesu'liyet
Resimli Ay
Siyasal Bilgiler Okulu Dergisi
Tarih Vesikaları
Tarih ve Toplum
Toplumsal Tarih
Ülkü

Resmi Yayınlar

Atatürk, T.C. Genelkurmay Harp Tarihi Encümeni Başkanlığı, Askeri İstanbul Matbaası, 1939.

Atatürk'ün Silahlı Kuvvetlerle İlgili Söylev, Demeç, Tamim ve Telgrafları, T.C. Genkur. Baş. Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, İstanbul, 1973.

Amerikan Heyeti Raporundan: Maarif İşleri, Devlet Basımevi, İstanbul, 1939.

Birinci Coğrafya Kongresi, 6-21 Haziran 1941, Raporlar Müzakereler Kararlar, T.C. Maarif Vekilliği, 1941, Ankara.

Birinci İdareciler Kongresi, 20. Ocak. 1947- 31. Ocak. 1947, T.C. İçişleri Bakanlığı Yayınları, Akın Matbaası, Ankara, 1947.

1935 Genel Nüfus Sayımı Harita ve Grafik Albümü, Başvekâlet İstatistik Umûm Müdürlüğü, Devlet Basımevi, İstanbul, 1938.

Dersim, T.C Dâhiliye Vekâleti Jandarma Umûm Kumandanlığı, III. Şube I. Klasör sayı:55058.

Doğu Anadolu Coğrafyası, Tabii, Zirai, Beşeri, Baytari, Genelkurmay Başkanlığı Coğrafya Encümeni, Genelkurmay Matbaası, Ankara, 1938.

Düster, Üçüncü Tertip, Cilt: 1, Başvekâlet Müdevvenat Müdüriyeti, Milliyet Matbaası, İstanbul, 1929.

Düster, Üçüncü Tertip, Cilt: 6, Başvekâlet Neşriyat Müdürlüğü, Başvekâlet Matbaası, Ankara, 1934.

Düster, Üçüncü Tertip, Cilt: 9, Başvekâlet Müdevvenat Müdüriyeti, Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi, İstanbul, 1931.

Düster, Üçüncü Tertip, Cilt: 10, Başvekâlet Neşriyat Müdürlüğü, Başvekâlet Matbaası, Ankara, 1934.

Düster, Üçüncü Tertip, Cilt: 15, Başvekâlet Neşriyat Müdürlüğü, Başvekâlet Matbaası, Ankara, 1934.

Düster, Üçüncü Tertip, Cilt: 17, Başvekâlet Neşriyat Müdürlüğü, Başvekâlet Matbaası, Ankara, 1936.

Düster, Üçüncü Tertip, Cilt: 19, Başvekâlet Neşriyat ve Müdevvenat Dairesi Müdürlüğü, Başvekâlet Matbaası, Ankara, 1938.

Düster, Üçüncü Tertip, Cilt: 26, Başbakanlık Neşriyat ve Müdevvenat Umum Müdürlüğü, Devlet Matbaası, Ankara, 1945.

Düster, Üçüncü Tertip, Cilt: 30, Başbakanlık Neşriyat ve Müdevvenat Umum Müdürlüğü, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara, 1949.

Doğu Cumhuriyetin 15. Yılında, Üçüncü Umûmî Müfettişlik Neşriyatından, 1938.

9 Mayıs 1935 Devrim Partisi Kongresi Günü İlbay General Kâzım Dirik'in Adagüme ve Fata Köylerinde Söylevi ve O Günkü Gazetelerde Çıkan Yazılar, T.C. İzmir Vilâyeti Köy Bürosu, Dereli Basımevi, İzmir, 1935.

Emniyet İşleri Umûm Müdürlüğü, Geçen Dört Yılda Yapılan ve Gelecek Dört Yıl İçinde Yapılacak İşler Hülâsası, T.C. Dâhiliye Vekilliği, Başvekâlet Matbaası, Ankara, 1935.

Geçen Yıllarda Yapılan ve Gelecek Yıllarda Yapılacak Olan İşler Hülâsası, Dâhiliye Vekâleti, Cumhuriyet Matbaası, 1938.

Güneydoğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1939.

HALLI, Reşat, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar (1924-1938)**, Genel Kurmay Harp Tarihi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1972.

İktisat Vekili Celâl Bayar'ın Şark Raporu, Birincikânun 1936, Belge 1, Gayet Mahrem ve Zate Mahsustur.

Köy Enstitüleri 2, Maarif Matbaası, Ankara, 1944.

Köy Enstitüleri Kanunu Lâhiyası, T.C. Maarif Vekilliği, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940.

Maarif Vekili Hasan Ali Yücel'in 1939 Maarif Şûrasını Açış Nutku, Maarif Matbaası, İstanbul, 1939.

Maarif 1937-1938 İstatistliği, No:145, Başvekâlet İstatistik Umûm Direktörlüğü, Sühulet Basımevi, İstanbul, 1939.

Maarif 1940-1941 İstatistliği, No:199, Başvekâlet İstatistik Umûm Müdürlüğü, Ankara Basım ve Ciltevi Ankara, 1943.

Milli Eğitim Ortaöğretim İstatistikleri 1943-1944, No: 247, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Pulhan Matbaası, 1946.

Nüfus Müdürlüğü, Geçen Dört Yılda Yapılan ve Gelecek Dört Yıl İçinde Yapılacak İşler Hülâsası, T.C. Dâhiliye Vekilliği, Başvekâlet Matbaası, Ankara, 1935.

ÖZKÖK, Kur. Bnb. Bürhan **Osmanlılar Devrinde Dersim İsyanları**, İstanbul Askeri Matbaası, 1937.

Tarih IV Türkiye Cumhuriyeti, Devlet Matbaası, İstanbul, 1931.

Türkiye Cumhuriyeti Hükûmetleri (1923-1960) Cilt: 1, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1978.

Türkiye'de Tahsilin Bugünkü Durumu ve Ana Meseleleri Hakkında Rapor, Maarif Basımevi, İstanbul, 1939.

URSAVAŞ, Ali Saip, **Kilikya Dramı ve Urfa'nın Kurtuluş Savaşları**, Genelkurmay Basım Evi, Ankara, 2000.

Parti Yayınları

C.H.F. Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları 10-18 Mayıs 1931, Devlet Matbaası, İstanbul, 1931.

C.H.F. Mardin Halkevi Broşürü, Ulus Sesi Basımevi, 1935.

C.H.P. Altıncı Büyük Kurultayına Sunulan Vilâyet Kongreleri Dilekleri Hülâsası, Çankaya Matbaası, Ankara, 1943.

C.H.P. 1936 İl Kongreleri, 1937.

C.H.P. 1940 Kongre Dilekleri, CHP Genel Sekreterliği Neşriyatından.

C.H.P. Büyük Kurultay Âzalarının İsimleri, Ankara, 1939.

CHP Broşürü 1937.

C.H.P. Dördüncü Büyük Kurultayında R. Peker'in Söylevi, Ankara, 1935.

CHP Grup Toplantısı Tutanakları 1923-1924, (haz. Yücel Demirel, Osman Zeki Konur), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2002.

CHP Konferansları, Recep Ulusoğlu Matbaası, Ankara, 1939.

C.H.P'nin Yirmi Dokuzuncu Yıldönümü 9 Eylül 1952.

C.H.P'nin Otuz İkinci Yıldönümü 9 Eylül 1955, Güzel İstanbul Matbaası, Ankara, 1955.

C.H.P 35. Yıl, C.H.P İstanbul İl Gençlik Kolu, 1958.

C.H.P 36 Yaşında, Gün Matbaası, 1959, İstanbul.

C.H.P. XVI. Yıldönümünde Halkevleri ve Halkodaları, Ulus Basımevi, Ankara, 1948.

C.H.P Teşkilâtı Kurulmamış Vilâyetlerdeki Halkevleri ve Halkodaları Teftiş Talimatnamesi, Zerbamat, Ankara, 1940.

C.H.P. Teftiş Talimatnamesi, Sümer Matbaası, Ankara, 1943.

C.H.P. Yedinci Büyük Kurultayında Genel Sekreter Hilmi Uran'ın Söylevi, 1947.

C.H.P. Yedinci Büyük Kurultayında Genel Başkan İsmet İnönü'nün Söylevi, 1947.

C.H.P. 25 Yıl, Ulus Basımevi, Ankara, 1948.

Cumhuriyetin 18'inci Yıldönümünde Hitabeler ve Konferanslar, Çankaya Matbaası, Ankara, 1941.

Cumhuriyet Halk Fırkası Urfa Heyet-i İdaresi Mukarrerat Defteri (1924-1926), (haz. Müslüm Akalın), Şurkav Yayınları, Urfa, 1999.

Cümhuriyet Halk Fırkası Kâtibiumumiliğinin Fırka Teşkilâtına Umumi Tebligatı, Mayıs 1931'den Birincikanun 1932 Nihayetine Kadar, Cilt: 1, (Mahremdir. Hizmete mahsustur. Fırka bürolarında kullanılacaktır.), Hâkimiyeti Milliye Matbaası, Ankara, 1933.

Cümhuriyet Halk Fırkası Kâtibiumumiliğinin F.Teşkilâtına Umumî Tebligatı, Temmuz 1933'ten Birincikânun 1933 sonuna kadar, Cilt: 3, (Mahremdir. Hizmete mahsustur. Fırka bürolarında kullanılacaktır.), Hâkimiyeti Milliye Matbaası, Ankara, 1934.

Cumuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin Parti Örgütüne Genelgesi, İkinci Kanun 1935'den 16 Mayıs 1935'e Kadar, Cilt: 6, (Gizlidir. İşe özgü ve özeldir. Parti bürolarında kullanılacaktır.), Ulus Basımevi, Ankara, 1935.

Cumuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin Parti Örgütüne Genelgesi, 1 İkinci Kanun 1936'dan 30 Haziran 1936 Tarihine Kadar, Cilt: 8, (Gizlidir. İşe özgü ve özeldir. Parti bürolarında kullanılacaktır.), Ulus Basımevi, Ankara, 1936.

Cumuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin Parti Örgütüne Genelgesi, Temmuz 1936'dan 30 Birincikanun 1936 Tarihine Kadar, Cilt: 9, (Gizlidir. İşe özgü ve özeldir. Parti bürolarında kullanılacaktır.), Ulus Basımevi, Ankara, 1937.

Cumuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin Parti Örgütüne Genelgesi, İkincikanun 1937'den 30 Haziran 1937 Tarihine Kadar, Cilt: 10, (Gizlidir. İşe özgü ve özeldir. Parti bürolarında kullanılacaktır.), Ulus Basımevi, Ankara, 1937.

Cumuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin Parti Örgütüne Genelgesi, Halkevlerini İlgilendiren Kısım İkinci Kanun 1938'den 30 Haziran 1938 Tarihine Kadar, Cilt: 12, (Gizlidir. İşe özgü ve özeldir. Parti bürolarında kullanılacaktır.), Ulus Basımevi, Ankara, 1938.

Cümhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin Parti Teşkilâtına Umumi Tebligatı, İkinci Kanun 1939'dan 30 Haziran 1939 Tarihine Kadar, Cilt: 14, (Gizlidir. Hizmete mahsustur. Parti bürolarında kullanılacaktır.), Zerbamat Basımevi, Ankara, 1940.

Cümhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin Parti Teşkilâtına Umumi Tebligatı, Temmuz 1939'dan 31 Birinci kanun 1939 Tarihine Kadar, Cilt:15, (Gizlidir. Hizmete mahsustur. Parti bürolarında kullanılacaktır.), Zerbamat Basımevi, Ankara, 1940.

Cümhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin Parti Teşkilâtına Umumî Tebligatı, Temmuz 1940'dan 31 Birincikânun 1940 Tarihine Kadar, Cilt: 17, (Gizlidir. Hizmete mahsustur. Parti bürolarında kullanılacaktır.), Zerbamat Basımevi, Ankara, 1941

Cümhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin Parti Teşkilâtına Umumi Tebligatı, 1 İkinci Kanun 1941'den 30 Haziran 1941 Tarihine Kadar, Cilt: 18, (Gizlidir. Hizmete mahsustur. Parti bürolarında kullanılacaktır.), Ulusal Matbaa, Ankara, 1941.

Cümhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin Parti Teşkilâtına Umumî Tebligatı, 1 İkincikânun 1942'den 31 İlk Kânun 1943 Tarihine Kadar, Cilt: 20, (Gizlidir. Hizmete mahsustur. Parti bürolarında kullanılacaktır.), Ankara, 1944.

Cümhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi, 15 Teşrinievel 1927'de İnikat Eden Cümhuriyet Halk Fırkası Büyük Kongrasının 22 Teşrinievel 1927 Tarihli İçtimamında Müzakere ve Kabul Edilmiştir, 1927.

Cümhuriyet Halk Partisi Şeref Kitabı, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1938.

Halkevleri 1932-1935, 103 Halkevi Geçen Yıllarda Nasıl Çalıştı, CHP Genel Sekreterliği.

Kuruluşlarının Yıldönümü Halkevleri (1932-1951-1963), CHP İstanbul İl Gençlik Kolu Yayınları, İstanbul, 1965.

Millet Hizmetinde 40 Yıl C.H.P.

On Beşinci Yıl Kitabı, Cumhuriyet Halk Partisi, Ankara, 1938.

On Yıl 1923-1933, Hâkimiyeti Milliye Basımevi, Ankara, 1933.

Recep Peker, C.H.F. Programının İzahı, Ulus Matbaası, Ankara, 1931.

Kitaplar

ADAL, Hasan Şükrü, Modern Devlette Memur, Yeni Cezaevi Matbaası, Ankara, 1939.

- AĞANOĞLU, Halit, **Köy Enstitüleri Yolunda**, Ahmet Sait Basımevi, İstanbul, 1949.
- AKŞİN, Sina, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1987.
- Ali Kemalî, **Erzincan, Tarihî Coğrafi, İçtimaî, Etnoğrafi, İdarî, İhsaî Tetkikat Tecrübesi**, Resimli Ay Matbaası, 1932.
- ALP, Tekin, **Kemalizm**, Cumhuriyet Gazete ve Matbaası, İstanbul, 1936.
- ANTER, Musa, **Hatıralarım**, Doz Yayıncılık, İstanbul, 1990.
- ARIKOĞLU, Damar, **Hatıralarım, Milli Mücadele**, Tan Gazetesi ve Matbaası, İstanbul, 1961.
- ATATÜRK, Kemal, **Nutuk, Vesikalar**, Cilt: 3, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1961.
- ATATÜRK, Kemal, **Nutuk, Vesikalar**, Cilt: 3, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1961.
- Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları**, (der. Hulûsi Turgut), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2006.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1997.
- Atatürk'ün Söylev Demeçleri, 1918-1937**, Cilt: 3 Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, TTK Basımevi, Ankara, 1954.
- ATAY, Falih Rıfki, **Çankaya**, Sena Matbaası, İstanbul, 1980.
- AYBARS, Ergün, **İstiklâl Mahkemeleri, 1923-1927**, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1982.
- AYDEMİR, Şevket Süreyya, **Suyu Arayan Adam**, Öz Yayınları, Ankara, 1959.
- AYDEMİR, Şevket Süreyya, **Tek Adam Mustafa Kemal 1922-1938**, Cilt: 3, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1965.
- AYDOĞAN, Erdal, **İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası 1908-1918**, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- AYDOĞAN, Erdal, **Türk Siyasi Hayatında Dr.İbrahim Tâli, Mustafa Kemal'le Trablusgarp'tan Cumhuriyet'e**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2008.
- AYKUT, Şeref, **Kâmalizm, (C.H.Partisi Programı İzahı)**, Muallim Ahmet Halit Kitap Evi, İstanbul, 1936.

- BALTAOĞLU, Ali Galip, **Atatürk Dönemi Valileri, (29 Ekim 1923-10 Kasım 1938)**, Ocak Yayınları, Ankara, 1998.
- BARDAKÇI, Cemal **Toprak Davasından Siyasi Partilere**, Işıl Matbaası, İstanbul, 1945.
- BARKAN, Ömer Lûtfi, **Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ve Türkiye’de Ziraat Reformun Ana Meseleleri**, Üniversite Matbaası, İstanbul, 1946.
- BARUTÇU, Faik Ahmet, **Siyasi Anılar**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1977.
- BATUR, Muhsin, **Anılar ve Görüşler-Üç Dönemin Perde Arkası**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1985.
- BAYDAR, Mustafa, **Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Anıları**, Menteş Kitapevi, İstanbul, 1968.
- BEDİRİKAN, Celadet Ali, **Bir Kürt Aydınından Mustafa Kemal’e Mektup**, Doz Yayıncılık, İstanbul, 1992.
- BEŞİKÇİ, İsmail, **Doğu Anadolu’nun Düzeni Sosyo-Ekonomik ve Etnik Temeller II**, Yurt Kitap Yayınları, Ankara, 1992.
- BEYSANOĞLU, Şevket, **Ziya Gökalp İçin Yazılanlar Söylenenler**, Cilt: 1, 1964, Ankara.
- BEYSANOĞLU, Şevket, **Ziya Gökalp’ta Diyarbakır Diyarbakır’da Ziya Gökalp, Sosyoloji Konferansları**, 14. Kitaptan Ayrı Basım, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, İstanbul Matbaası, 1976.
- BİLGİN, Nuri, **Sosyal Psikoloji**, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir, 2009.
- 1923-1981 Cumhuriyet Döneminde İstatistiklerle Türkiye**, Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği, 1981.
- Bir Yurttaş Yaratmak, Muâsır Bir Medeniyet İçin Seferberlik Bilgileri, 1923-1950**, (haz. Zafer Toprak), Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 1998.
- BİRİNCİ, Ali, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası, II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki’ye Karşı Çıkanlar**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1990.
- BLEDA, Mithat Şükrü, **İmparatorluğun Çöküşü**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1979.
- BOZKURT, Mahmut Esat, **Atatürk İhtilâli**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1940.
- BRUINESSEN, Martin Van, **Ağa, Şeyh, Devlet**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.

CEBESOY, General Ali Fuat **Siyasi Hâtıralar**, Cilt: 2, Doğan Kardeş Yayınları, İstanbul, 1960.

Celal Bayar Diyor ki... 1920-1950, Nutuk-Hitabe-Beyanat-Hasbıhal, (haz. Nazmi Sevgen), İstanbul, 1951.

CEMAL, Behçet, **Şeyh Sait İsyanı**, Sel Yayınları, İstanbul, 1955.

CEMİL PAŞA, Kadri (Zinar Silopi), **Doza Kurdistan**, (haz. Mehmet Bayrak), Özge Yayıncılık, Ankara, 1991.

CONKER, Orhan, **Millî İdeal**, Berkalp Kitapevi, Ankara, 1943.

Cumhuriyet, Resimli Almanak 1938, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul.

ÇAĞLAYANGİL, İhsan Sabri, **Anılarım**, Yılmaz Yayınları, İstanbul, 1990.

ÇAVDAR, Tevfik, **İttihat ve Terakki**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.

ÇAY, Abdulhalûk M., Yaşar Kalafat, **Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Kuvayı Milliye Hareketleri**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1990.

ÇEÇEN, Anıl, **Atatürk'ün Kültür Kurumu Halkevleri**, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2000.

ÇEVİK, Zeki, **Milli Mücadele'de "Müdafaa-i Hukuk'tan Halk Fırkası'na" Geçiş (1918-1923)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2002.

ÇIKAR, Mustafa, **Hasan Âli-Yücel ve Türk Kültür Reformu**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1997.

ÇOKER, Fahri, **Türk Parlamento Tarihi, Milli Mücadele ve T.B.M.M. I. Dönem, 1919-1923**, Cilt: 1 Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, Ankara, 1993.

ÇOKER, Fahri, **Türk Parlamento Tarihi, Milli Mücadele ve T.B.M.M. I. Dönem, 1919-1923, I. Dönem Milletvekillerinin Özgeçmişleri**, Cilt: 3 Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, Ankara, 1993.

ÇOKER, Fahri, **Türk Parlamento Tarihi, Milli Mücadele ve T.B.M.M. II. Dönem, 1923-1927**, Cilt: 3, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, Ankara, 1993.

DERSİMİ, Nuri, **Dersim'e ve Kürt Milli Mücadelesine Dair Hatıralarım**, (haz. Mehmet Bayrak), Özge Yayınları, Ankara, 1992.

Diyarbakir'e Bir Bakış, Cumhuriyetin Büyük Eserlerinden Olan Tren Diyarbakire Yeni Bir Hayat Getirdi, Diyarbakir Basımevi, 1935.

DOĞAN, Avni, **Kurtuluş Kuruluş ve Sonrası**, Dünya Yayınları, İstanbul, 1964.

- “Doğu Sorunu” Necmeddin Sahir Silan Raporları (1939-1953)**, (der. Tuba Akekmekçi, Muazzez Pervan), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010.
- Dünkü Bugünkü Yarınki Elazığ**, Elazığ Kültür Derneği, Ankara, 1949.
- ENGİN, M. Saffet, **Kemalizm İnkılâbının Prensipleri**, Cilt: 1, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1939.
- ERGİN, Feridun, **Bürokrasiye Dair**, Sakarya Basımevi, 1947.
- ERİŞİRGİL, M. Emin, **Bir Fikir Adamının Romanı Ziya Gök Alp**, İnkılâp Kitapevi, İstanbul, 1954.
- ERTÜRK, Hüsamettin, **İki Devrin Perde Arkası**, (haz. Samih Nazif Tansu), Hilmi Kitabevi, İstanbul, 1957.
- EVREN, Nazif, **Poyraz Köyünden Köy Enstitülerine**, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1992.
- FALKE, Friedrich, **Köylünün Mahiyeti ve Türkiye’de Köylü İktisatlarının Teşkiline Ait Temel Hatlar**, Yüksek Ziraat Enstitüsü, Ankara, 1935.
- FREY, Frederick W., **The Turkish Political Elite**, The M.I.T. Pres, Cambridge, 1965.
- General Ali Fuat Cebesoy, Bilinmeyen Hatıralar**, (haz. Osman Selim Kocahanoğlu), Temel Yayınları, İstanbul, 2001.
- GÖKÇEN, Sabiha, **Atatürk’ün İzinde Bir Ömür Böyle Geçti**, (haz. Oktay Verel), Türk Hava Kurumu Yayınları, 1982.
- GİRİTOĞLU, Fahir, **Türk Siyasi Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisi Mevkii**, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1965.
- GÜNEŞ, İhsan, **Birinci TBMM’nin Düşünce Yapısı (1920-1923)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1997.
- GÜZ, Nurettin, **Tek Parti İdeolojisinin Yayın Organları Halkevleri Dergileri (1932-1950)**, Bilge Yapım, Ankara, 1995.
- HANİOĞLU, M. Şükrü, **Bir Siyasi Örgüt Olarak ‘Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti’ ve ‘Jön Türklük’**, (1889-1902), Cilt: 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.
- HANİOĞLU, M. Şükrü, **Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1981.

- HİRSCH, Ernst E., **Anılarım, Kayzer Dönemi, Weimar Cumhuriyeti, Atatürk Ülkesi**, (çev. Fatma Suphi), Tübitak Yayınları, Ankara, 1997.
- HULUSİ, M. **Kurtuluş Yolunda Siyasi Kanaatlerim, Nereye Gidiyoruz?**, Bilgi Matbaası, İzmir, 1931.
- İbrahim Temo'nun İttihad ve Terakki Anıları**, Arba Yayınları, İstanbul, 1987.
- İĞDEMİR, Uluğ, **Heyet-i Temsiliye Tutanakları**, TTK Yayınları, Ankara, 1975.
- İNAN, Afet, **Medenî Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları**, TTK Yayınları, Ankara, 1969.
- İNAN, Rauf, **Mustafa Necati**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1980.
- İNÖNÜ, İsmet, **Defterler (1919-1973)**, (haz. Ahmet Demirel), Cilt: 1, YKY, İstanbul, 2001.
- İNÖNÜ, İsmet, **Hatıralar**, (haz. Sabahattin Selek), Cilt: 2, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1987.
- İPEKÇİ, Abdi, **İnönü Atatürk'ü Anlatıyor**, Cem Yayınevi, İstanbul, 1981.
- KABASAKAL, Mehmet, **Türkiye'de Siyasal Parti Örgütlenmesi (1908-1960)**, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1991.
- Kadri Kemal, **Cümhuriyet**, 1933.
- KANDEMİR, Feridun, **Hatıraları ve Söylemedikleri İle Rauf Orbay**, Sinan Matbaası, İstanbul, 1965.
- KANSU, Mazhar Müfit, **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber**, Cilt:1 TTK, Ankara, 1966.
- KARABEKİR, Kazım, **Kürt Meselesi**, (haz. Faruk Özerengin), Emre Yayınları, İstanbul, 2000.
- KARAOSMANOĞLU, Yakup Kadri, **Politikada 45 Yıl**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1984.
- KARPAT, Kemal H., **Osmanlı Nüfusu (1830-1914)**, (çev. Bahar Tırnakçı), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003.
- KAPLAN, Mevlüt, **Aydınlanma Devrimi ve Köy Enstitüleri**, Özgür Eğitim Yayınları, İzmir, 2003.
- KİLİ, Suna, Şeref Gözübüyük, **Türk Anayasa Metinleri "Senedi İttifaktan Günümüze"**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1991.

- KOCA, Hüseyin, **Yakın Tarihten Günümüze Hükûmetlerin Doğu-Güneydoğu Anadolu Politikaları, Umûmî Müfettişliklerden Olağanüstü Hal Bölge Valiliğine**, Mikro Yayınları, Konya, 1998.
- KOÇAK, Cemil, **Umûmî Müfettişlikler (1927-1952)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.
- KUMAŞ, Rahmi, **CHP'nin Soyağacı**, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1999.
- KUTAY, Cemal, **Mehmed Şeref Aykut**, Teknografik Matbaacılık, İstanbul, 1985.
- KÜRÜK, Dâniş Remzi, **Cümhuriyette Köye ve Köycülüğe Doğru, Millî ve İctimaî**, Türk Neşriyat Yurdu, İstanbul, 1943.
- Lozan Barış Konferansı, Tutanak Belgeler**, (çev. Seha L. Meray), Cilt: 1, Kitap I, Takım I, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1969.
- Mardin Aşiret-Cemaat-Devlet**, (haz. Suavi Aydın vd.), Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001.
- MAZICI, Nurşen, **Celal Bayar Başbakanlık Dönemi 1937-1939**, Der Yayınları, 1997.
- MUMCU, Uğur, **Kürt- İslam Ayaklanması**, Tekin Yayınevi, 1993.
- Naşit Hakkı, **Derebeyi ve Dersim**, 1932.
- Neşet Halil, **Büyük Meclis ve İnkılâp**, TBMM Matbaası, Ankara, 1933.
- Nutuk, Gazi Mustafa Kemal Tarafından**, Devlet Basımevi, İstanbul, 1938.
- OKYAR, Fethi, **Üç Devirde Bir Adam**, (haz. Cemal Kutay), Tercüman Yayınları, İstanbul, 1980.
- OZANKAYA, Özer, **Toplumbilim**, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1986.
- ÖZ, Esat, **Türkiye'de Tek-Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım (1923-1945)**, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1992.
- ÖZER, Ahmet, **Doğu Anadolu'da Aşiret Düzeni**, Boyut Yayınevi, İstanbul, 1990.
- ÖZOĞLU, Hakan, **Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği**, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005.
- ÖZTÜRK, Saygı, **İsmet Paşa'nın Kürt Raporu**, Doğan Kitap, İstanbul, 2008.
- PİTAR, Profesör, **Anadolu**, (çev. Reşat Nuri), Hakimiyeti Milliye Matbaası, Ankara, 1934.
- Rauf Orbay'ın Hatıraları (1914-1945)**, (haz. Osman Selim Kocahanoğlu), Temel Yayınları, İstanbul, 2005.

- Recep Peker, **İnkılâp Dersleri**, 1935.
- Reşit Paşa'nın Hatıraları**, (haz. Cevdet R. Yularkıran), Tan Matbaası, 1939.
- SARICA, Ragıp, **Fransa'da ve Türkiye'de Örfî İdare Rejimi**, Arkadaş Matbaası, İstanbul, 1941.
- SARINAY, Yusuf, **Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları 1912-1931**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1994.
- SCHULZE, Hagen, **Avrupa'da Ulus ve Devlet**, Literatür Yayınları, İstanbul, 2005.
- SELEK, Sabahattin, **Milli Mücadele I, Anadolu İhtilâli**, İstanbul, 1965.
- SENCER, Muzaffer, **Türkiye'de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri**, Geçiş Yayınları, İstanbul, 1971.
- SOYAK, Hasan Rıza, **Atatürk'ten Hatıralar**, Cilt: 1, Yapı Kredi Yayınları, 1973.
- ŞAPOLYO, Enver Behnan, **Ziya Gökalp İttihadı Terakki ve Meşrutiyet Tarihi**, İnkılâp ve Aka Kitapevleri, İstanbul, 1974.
- ŞEREFHAN, **Şerefnâme**, (çev. Mehmet Emin Bozarslan), Yöntem Yayınları, İstanbul, 1975.
- Şevket Süreyya, **İnkılâp ve Kadro, (İnkılâbın İdeolojisi)**, Ankara, 1932.
- TANÖR, Bülent, **Yerel Kongre İktidarları (1918-1920)**, Alfa Yayınları, İstanbul, 1992.
- TOKER, Metin, **Şeyh Sait İsyanı**, Akis Yayınları, 1968.
- TOKER, Metin, **Tek Partiden Çok Partiye**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1970.
- TONGUÇ, İsmail Hakkı, **Canlandırılacak Köy**, Remzi Kitapevi, İstanbul.
- TONGUÇ, İsmail Hakkı, **Mektuplarla Köy Enstitüsü Yılları (1935-1946)**, (haz. Engin Tonguç), Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1946.
- TÖKİN, İsmail Hüsrev, **Cumhuriyet Halk Partisi'nin Dünya ve Cemiyet Görüşü**, Ülkü Basımevi, Ankara, 1946.
- TUNAYA, Tarık Zafer, **Hürriyetin İlanı İkinci Meşrutiyetin Siyasi Hayatına Bakışlar**, Baha Matbaası, İstanbul, 1959.
- TUNAYA, Tarık Zafer, **Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952**, Doğan Kardeş, İstanbul, 1952.
- TUNAYA, Tarık Zafer, **Türkiye'de Siyasal Partiler, Cilt: 3, İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi**, Hürriyet Vakfı Yayınları, 1989.

TUNAYA, Tarık Zafer, **Türkiye’de Siyasi Partiler, Cilt: 1, İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918**, Hürriyet Vakfı Yayınları, 1984.

TUNÇAY, Mete, **T.C’nde Tek-Parti Yönetimi’nin Kurulması (1923-1931)**, Cem Yayınevi, İstanbul, 1992.

TURHAN, Mehmet, **Siyasal Elitler**, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1991.

TÜRKER, Hasan, **Türk Devrimi ve Basın (1922-1925)**, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir, 2000.

ULUĞ, Naşit, **Tunceli Medeniyete Açılıyor**, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1939.

URAN, Hilmi, **Hâtıralarım**, Ankara, 1959.

UYAR, Hakkı, **Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi**, Boyut Yayınevi, İstanbul, 1998.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Osmanlı Tarihi, Cilt: 2**, TTK Basımevi, Ankara, 1949.

VARDAR, Galip, **İttihad ve Terakki İçinde Dönenler**, (haz. Samih Nazif Tansu), İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1960.

VELİDEDEOĞLU, Hıfzı Veldet, **Türkiye’de Üç Devir İzlenimler-Anılar, Cilt: 2**, Sümer Matbaası, İstanbul, 1973

YAĞCIOĞLU, Eşref, **İttihat ve Terakki’nin Son Yılları 1916 Kongresi Zabıtları**, Nehir Yayınları, İstanbul, 1992.

YALMAN, Ahmet Emin, **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, Cilt: 3, (1922-1944)**, Yenilik Yayınları, 1970.

YAZMAN, Aslan Tufan, **Atatürk’le Beraber, Devrimler Olaylar Anılar (1922-1938)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1969.

YEŞİL, Ahmet, **Türkiye Cumhuriyeti’nde İlk Teşkilâtlı Muhalefet Hareketi, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası**, Cedit Neşriyat, Ankara, 2002.

YEŞİLKAYA, Neşe Gurallar, **Halkevleri: İdeoloji ve Mimarlık**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999.

Makaleler

A., C. “Tunçeli”, **Altan**, Yıl: 2, Sayı:15, 1936, ss. 1-3.

AKGÜN, Lâmi, “Beyaz Baykuş”, **Akgün**, 23 Aralık 1942.

- AKTAN, Reşat, “Türkiye’de Toprak Reformu Çalışmaları”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt: 26, No:3, Eylül 1971, ss. 37-83.
- AKYÜZ, Kenan, “Türk Ocakları”, **Bellekten**, Cilt: 50, Sayı: 196, Nisan 1986, TTK Basımevi, Ankara, ss. 201-228.
- ANKARA, Feridun, “Toprak Kanunu Karşısında Köylü”, **Ülkü**, Yeni seri: 93, 1 Ağustos 1945, ss. 6-7.
- ATAY, Falih Rıfkı, “Tunceli”, **Ulus**, 26 İlk Kânun 1935.
- AYGEN, Cemal, “ Memleketimizde Seçimler ve Neticeleri”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt: 17, No:1, Mart 1962, ss. 203-287.
- BALCIOĞLU, Mustafa, “Hamidiye Alaylarından Aşiret Alaylarına Geçerken, Harbiye Nezareti’ne Sunulan İki Rapor”, **Toplumsal Tarih**, Sayı: 4, Nisan 1994, ss. 48-51.
- BAŞARIR, Başar, “Urfa’da Cumhuriyet Halk Fırkası”, **Toplumsal Tarih**, Sayı: 21, Eylül 1995, ss. 6-12.
- ÇADIRCI, Musa, “Türkiye’de Kaza Yönetimi (1840-1876)”, **Bellekten**, Cilt: 53, Sayı: 206, TTK, Ankara, ss. 237-257.
- ÇAĞLAR, Behçet Kemal, “Her Köy Bir Samsundur, Mustafa Kemalini Bekliyor”, **Köye Doğru**, Yıl: 2, Sayı: 48, 15 Haziran 1942, ss. 6,7.
- ÇAKAN, Işıl, “Tek-Parti Döneminde Devrim Eğitimi Tartışmaları Bağlamında Halk Kitaplarının Modernizasyonu ve Yeniden Üretimi”, **İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 9, Mayıs 2006. ss. 53-88.
- ÇELENK, Selim, “Bir Cevap, Halkçı Gözüyle İdareciler Kongresi”, **Ulus**, 26 Ocak 1947.
- ÇUBUKÇU, C., “Genel İspekterimiz İşe Başlarken”, **Diyarbakir**, 27 Haziran 1935.
- ÇUBUKÇU, Tahsin Cahit, “Halkodaları Nasıl Bir Teşekküldür?”, **Karacadağ**, Cilt: 6, Sayı: 74, Ocak 1945, ss. 1-2.
- DEDEKTİF X BİR, “Doğu Faciası”, **Büyük Doğu**, Sayı: 18, 10 Şubat 1950, ss. 3,15.
- DEMİREL, Ahmet, “Tek Parti Meclisleri Üzerine Bazı Sayısal Veriler”, **Toplumsal Tarih**, Sayı: 118, Ekim 2003, ss. 84-87, Sayı: 120, Aralık 2003, s. 12 (ek düzeltme)
- DEMİRKAN, Selâhattin, “ Köy Davası-Şehir mi Köy mü?”, **Köye Doğru**, Yıl: 2, Sayı: 26, 15 Temmuz 1941, ss. 3, 18.

- DEMİRKAN, Selâhattin, “Toprak Kanununu Bekliyoruz”, **Köye Doğru**, Yıl: 2, Sayı: 32, 15 İlk Teşrin 1941, ss. 3-4.
- DURAN, Tülây, “Müdafaa-i Hukuk Örgütlerinin Yeniden Güçlendirilmesi ve Düzenlenmesi”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Dün Bugün Yarın**, Sayı: 32, 33, 34, Ekim-Kasım-Aralık 1987, Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezi Kurma ve Geliştirme Vakfı, İstanbul, Sayı: 32, ss. 8-13.- Sayı: 33, ss. 9-15 - Sayı: 34, ss. 24-29.
- DURUKAL, Hüsnü Sadık, “Cumhuriyet Rejiminin Demiryollar Siyaseti ve Neticeleri”, **Demiryolları Dergisi**, Devlet Demiryolları ve Limanları İdaresi Dergi Müdürlüğü, Ankara, Sayı: 291-293, Mart 1950, ss. 10-11.
- DURUKAN, Ayşe, “Cumhuriyetin Kültür Kurumu Olarak Halkevi Binaları”, **İTÜ Dergisi**, Sayı: 1, Cilt: 7, Mart 2008, s. 48.
- ERGİN, Necmeddin, “İdare Teşkilâtımız, Bir Anket Münasebetiyle” **İdare Dergisi**, Yıl: 18, Sayı: 184, Ocak-Şubat 1947, İçişleri Bakanlığı, Ankara, ss. 223-228.
- ERGÜDER, Muzaffer, “İdari Teşkilâtımız”, **İdare Dergisi**, Yıl: 17, Sayı: 183, Kasım-Aralık 1946, İçişleri Bakanlığı, Ankara, ss. 145-150.
- ERİM, Nihat, “İdarenin Rolü”, **Ulus**, 24 Ocak 1947.
- ERTUĞ, Hasan Refik, “Memleketimizde ‘Fevkalâde Hal’ Rejimleri, **Siyasal Bilgiler Okulu Dergisi**, Cilt: 3, Sayı: 1-2, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1948, ss. 67-82.
- FENİK, Mümtaz Faik, “Bu Bir İnkılâp Eseridir.”, **Ulus**, 6 Haziran 1945.
- GOBİ, A. Cevat, “Köy İnkılâbı”, **Doğuş**, Sayı: 18, 1 Nisan 1935, ss. 1-2.
- GÖKMEN, Ziya, “Doğu İllerimiz (1)”, **Altan**, Sayı: 4, 1935, ss. 29-31.
- GÜNEŞ, İhsan, “Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nden Halk Fırkası’na Geçiş”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt: 3, Sayı 8’den ayrı basım, Mart 1987, ss. 427-442.
- GÜR, T., “Bana Ne Deme ve Darılma”, **Altan**, Sayı: 23, 1937, ss. 2-5.
- HAMİTOĞULLARI, Beşir, “Türkiye’de Toprak, Toprak Reformu ve İktisadî Kalkınma”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt: 16, No: 1, Mart 1966, ss. 21-46.
- HEKİMGİL, Emin, “Halkevleri İşe Yaramıyor mu?”, **Ülkü**, Cilt: 3, Sayı: 28, Nisan 1949, s. 8.
- İNALCIK, Halil, “Osmanlılar” **İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 12/ I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1979, ss. 286-308.

İNÖNÜ, İsmet, “İlk Öğretim Dâvamız”, **Ülkü**, Cilt: 6, Sayı: 71, 1 Eylül 1944, ss.1-3.

İsmail Hüsrev, “Şark Vilâyetlerinde Derebeylik”, **Kadro**, Sayı: 12, Birinci Kânun 1932, ss. 18-24.

İsmail Hüsrev, “Türk Köylüsü Bir Toprak Reformu Bekliyor”, **Kadro**, Sayı: 21, Eylül 1933, ss. 21-24.

İsmail Hüsrev, “Türk Köylüsünü Topraklandırmalı, Fakat Nasıl?”, **Kadro**, Sayı: 23, İkinci Teşrin 1933, ss. 33-39.

KOÇAK, Cemil, “Tek-Parti Döneminde CHP Parti Müfettişliği’ne İlişkin Ek Bilgi(ler)”, **Mete Tunçay’a Armağan**, (der. Mehmet Ö. Alkan vd.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 675-681.

KOP, Kadri Kemal, “Türk Dilini Yurtta Hâkim Kılmak”, **Diyarbakir**, 4 Mayıs 1937.

MENDERES, Adnan, “İdareciler Kongresi’nin Asıl Mânası”, **Vatan**, 25 Ocak 1947.

METİNSOY, Murat, “ Erken Cumhuriyet Döneminde ‘Mebus’ların ‘İntihap Dairesi’ ve ‘Teftiş Bölgesi’ ”, **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar**, Sayı: 3 (243), Bahar 2006, ss. 103-169.

MINORSKY, V., “Kürtler”, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 6, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, ss. 1089-1114.

Nadir Nadi, “Toprak Kanunu Türk Milletine Kutlu Olsun”, **Cumhuriyet**, 12 Haziran 1945.

OLCAY, Hamdi, “ Köy Enstitülerinin Dördüncü Yıl Dönümü”, **Ülkü**, Cilt: 6, Sayı: 63, 1 Mayıs 1944, ss. 7-10.

OMAÇER, Necmi, “Halkevinin Manâsı”, **Başpınar**, Yıl: 3, Sayı: 33, Şubat 1942, ss. 10-12.

ÖRGEEVREN, Ahmet Süreyya, “Şeyh Sait İsyanı ve Şark İstiklal Mahkemesi”, **Dünya**, 14 Nisan 1957- 26 Temmuz 1957.

ÖZGÜL, Vatan, “Bazı Belgeler Işığında İttihatçıların Aşiret Çalışmaları, İttihat Terakki ve Balaban Aşireti”, **Toplumsal Tarih**, Sayı: 96, Aralık 2001, ss. 38-42.

ÖZMEN, Abidin, “Genel Müfettişlikler Hakkında Bir Düşünce”, **İdare Dergisi**, Yıl: 18, Sayı: 184, Ocak-Şubat 1947, İçişleri Bakanlığı, Ankara, ss. 237-249.

ÖZTRAK, Faik, “ İdareciler Kongresi İçin Düşünceler”, **Ulus**, 28 Ocak 1947.

PEKEL, Galip, “Taşra İdaresi”, **İdare Dergisi**, Yıl: 16, Sayı: 172, Ocak-Şubat 1945, Dâhiliye Vekâleti, Ankara, ss. 188-205.

- PEPEYİ, Halûk, "İdari Teşkilâtımız Hakkındaki Anket Münasebetile", **İdare Dergisi**, Yıl: 17, Sayı: 180, Mayıs-Haziran 1946, İçişleri Bakanlığı, Ankara, ss.110-130.
- SEZENER, Melâhat, "Halkevlerimiz", **Derme**, Sayı: 16, 1945, s. 3.
- ŞAHAN, J.Gn. K. Ş. III. Mülhakı Bnb. Z., "Eşkiyanın Takip ve Tenkili", **Jandarma Mecmuası**, Yıl: 13, Sayı: 47/48, 1 İkinci Kânun-1 Nisan, 1937, ss. 32-37.
- Şevket Süreyya, "Derebeyi ve Dersim", **Kadro**, Sayı: 6, Haziran 1932, ss. 41-45.
- TANKUT, Hasan Reşit, "Köylerimiz", **Ülkü**, Cilt: 2, Sayı: 18, 16 Haziran 1942, ss. 16-17.
- TARHAN, T., "Halkevleri", **Başpınar**, Yıl: 3, Sayı: 34, Mart 1942, ss. 1-2.
- TEKELİ, Esat, "Hayatın Akışı Üstünde", **Ülkü**, Cilt: 8, Sayı: 90, 16 Haziran 1945, s. 4.
- TEKELİ, Sait, "Ziraatimizin Gelişmesinde Toprak Reformunun Etkileri", **Ülkü**, Cilt: 7, Sayı: 82, 16 Şubat 1945, ss. 1-3.
- TONGUÇ, İsmail Hakkı, "Köy Eğitimi Meselesi", **Ülkü**, Cilt: 11, Sayı: 61, Mart 1938, ss. 501-508.
- TONGUÇ, İsmail Hakkı, "Köy Eğitiminin Mahiyeti, Prensipleri ve Teşkilâtının Esasları", **Ülkü**, Cilt: 2, Sayı: 67, Eylül 1938, ss. 11-20.
- TUĞRUL, Mehmet, "Köy Kalkınması ve Köy Enstitüleri", **Ülkü**, Cilt: 2, Sayı: 18, 16 Haziran 1942, ss. 4-6.
- TUĞRUL, Mehmet, "Köylü ve Toprak", **Ülkü**, Yeni seri: 94, 16 Ağustos 1945, ss. 7-8.
- TUNÇAY, Mete, "CHF'nın 1927 Kurultayının Öncesinde Toplanan İl Kongreleri", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Atatürk Özel Sayısı, Cilt: 26, No: 1-4, Ocak-Aralık 1981, ss. 281-333.
- UĞURAL, H.Ragıp, "Ardahan İlçesi", **İdare Dergisi**, Yıl: 20, Sayı: 200, Eylül-Ekim 1949, İçişleri Bakanlığı, Ankara, ss. 245-255.
- ULAŞ, Hüseyin Avni, "Günün Düşünceleri Seçimler!", **Mesu'liyet**, Sayı: 1, 17 Temmuz 1946, s. 4.
- UNAT, Faik Reşit, "Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Kuruluşuna Ait Vesikalar", **Tarih Vesikaları**, Cilt: 1, Sayı: 1, Haziran 1941, Maarif Vekilliği, Ankara, ss. 1-9.

UNAT, Faik Reşit, “Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin Kuruluşuna Ait Vesikalar”, **Tarih Vesikaları**, Cilt:1, Sayı: 2, Ağustos 1941, Maarif Vekilliği, Ankara, ss. 81-90

UNAT, Faik Reşit, “Türkiye Büyük Millet Meclis Hükûmeti’nin Kuruluşuna Ait Bazı Vesikalar”, **Tarih Vesikaları**, Cilt: 1, Sayı: 6, Nisan 1942, Maarif Vekilliği, Ankara, ss. 401-405.

UNAT, Faik Reşit, “Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin Birinci Devresinde Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubunun Kuruluşuna ve Çalışmalarına Ait Bazı Vesikalar”, **Tarih Vesikaları**, Cilt: 3, Sayı: 13, Ağustos 1944, Maarif Vekilliği, Ankara, ss. 1-15.

UNAT, Faik Reşit, “Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin Kuruluşuna Ait Vesikalar”, **Tarih Vesikaları**, Cilt: 3, Sayı: 15, Mayıs 1949, Maarif Vekilliği, Ankara, ss. 161-170.

UYAR, Hakkı, “Türkiye’de Tek Parti Döneminde CHP’nin Toplumsal Kökenleri İkinci Seçmenler Örneği (1935)”, **Bilgi Bellek**, Yıl: 1, Sayı: 2, Yaz 2004, ss. 129-143.

VARINCA, A.Kemal, “Köy Teşkilâtı ile Bucak Teşkilâtının İlgisi ve Bağlantısı”, **İdare Dergisi**, Yıl: 16, Sayı: 176, Eylül-Ekim 1945, Dâhiliye Vekâleti, Ankara, ss. 49-63.

YALÇIN, Hüseyin Cahit, “Meşrutiyet Hatıraları 1908-1918”, **Fikir Hareketleri**, Yıl:3, Sayı: 122, Şubat 1936, ss. 277-278.

YALÇIN, Hüseyin Cahit, “Meşrutiyet Hatıraları 1908-1918”, **Fikir Hareketleri**, Yıl: 3, Sayı: 123, Şubat 1936, ss. 293-295.

Yunus Nadi, “Memleket İdaresinde Genel Müfettişliklerin Rolü”, **Cumhuriyet**, 8 Şubat 1936.

Yunus Nadi, “Tunceli Vilâyetlerimizin Islahı ve Medenileştirilmesi”, **Cumhuriyet**, 17 Haziran 1937.

Tezler

CAVLAK, Tuncer, **Cumhuriyet Döneminde İdari Taksimat ve Mülki Teşkilât (1923-1950)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 1990.

ERGEN, Sinan, **Türkiye’de Halkevleri ve Elazığ Örneği**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2007.

TEMİZHAN, Oğuz, **Halkevleri ve Halkevlerinin 1932-1940 Arası Eğitim Faaliyetleri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara, 2006.

VARNALI, Özgür Şahap, **Türkiye’de 1932-1950 Sürecinde Halkevleri Temsil Şubelerinin Yurttaş Eğitimine Katkıları**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İzmir, 2008.

Ansiklopediler

İslam Ansiklopedisi, Cilt: 6, 12/ I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1979.